

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

พระศาสนโศภณ วัดบวรนิเวศวิหาร

เรียบเรียง

เจ้าภาพ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายวิทยา วรรณดิษฐ์

ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส

๑๙ ธันวาคม ๒๕๑๑

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

พระสาสนโสภณ วัดบวรนิเวศวิหาร
เรียบเรียง

เจ้าภาพ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายวิทยา วรรณดิษฐ์

ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส

๑๙ ธันวาคม ๒๕๑๑

เจ้าภาพ ขอขอบพระคุณ ท่านที่ให้เกียรติมาร่วมในงานฌาปนกิจศพ วิทยา วรรณดิษฐ์ นี้ทุกท่าน

มารดา

ภรรยา–บุตร

พี่น้อง

นายวิทยา วรรณดิษฐ์

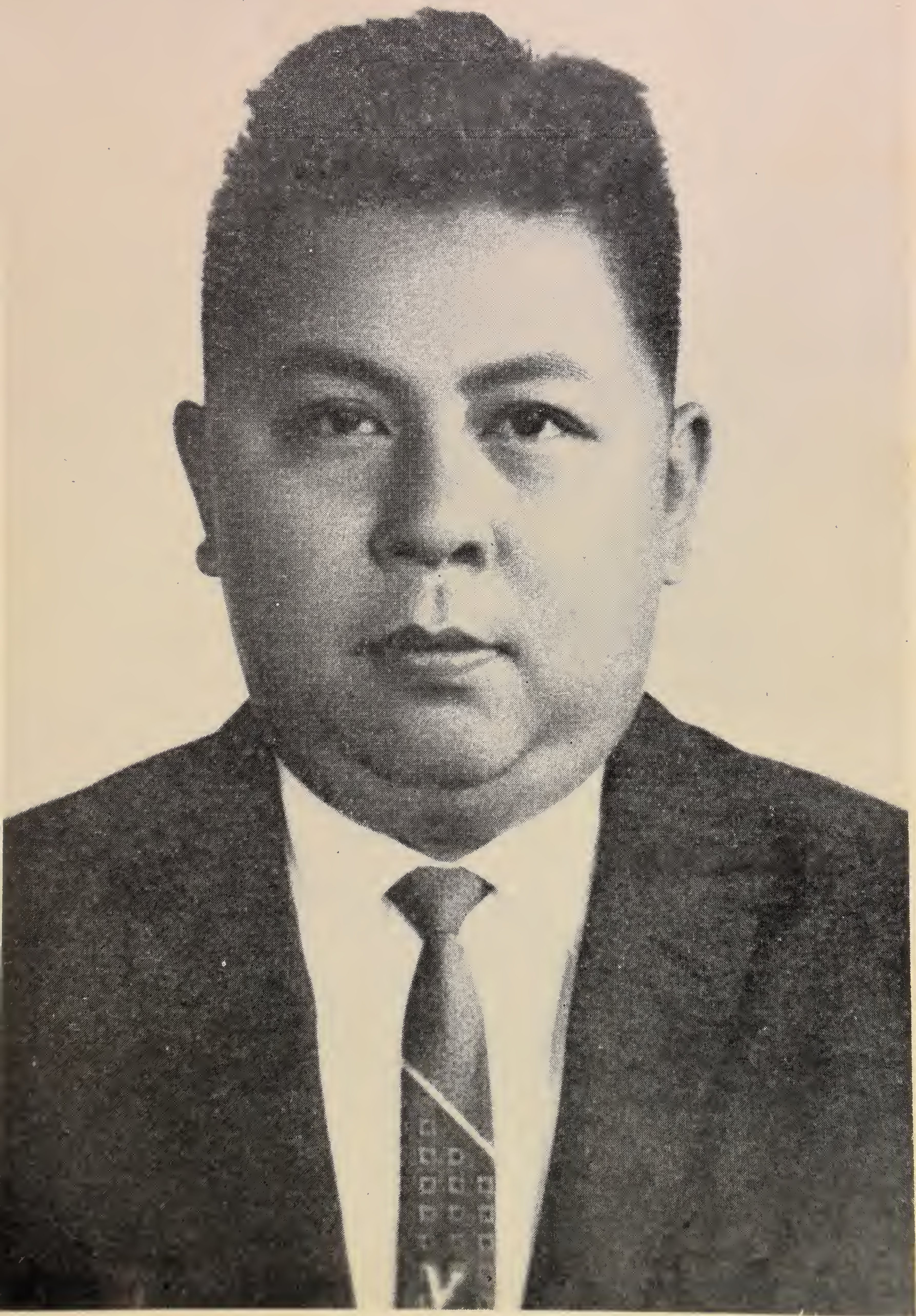
ชาตะ ๑๐ พฤษภาคม ๒๔๗๔

มตะ ๒๙ ตุลาคม ๒๕๑๐

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ประวัติ คุณวิทยา วรรณดิษฐ์

คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ เป็นบุตรนายห้างสง่า คุณนายบู่ วรรณดิษฐ์ เกิดเมื่อวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ ที่ตำบลมหานาค อำเภอดุสิต จังหวัดพระนคร

คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ มีพี่น้องรวม ๔ คน และเป็นบุตรชายคนโตของตระกูล เมื่อเยาว์วัยได้ศึกษาอยู่ ณ โรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย และได้ย้ายมาเรียนที่โรงเรียนอัสสัมชัญบางรัก และเข้าเรียนต่ออัสสัมชัญพาณิชย์ ถนนสาธร ต่อจากนั้นได้ไปศึกษาวิชาบริหารธุรกิจ (Management administration) ณ ประเทศอังกฤษ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๑ จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๗ จึงได้เดินทางไปดูงานต่อยังสหรัฐอเมริกาอีกเป็นเวลา ๑ ปี

เมื่อเสร็จการศึกษาจากต่างประเทศแล้ว คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ได้เดินทางกลับปิตุภูมิ หลังจากเข้ารับราชการในกรมตำรวจเป็นเวลาปีเศษ คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ได้อุปสมบท ณ วัดมหาธาตุ ตำบลพระบรมมหาราชวัง ได้สมรสกับ นางสาวกานดา ชนานพ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ มีบุตรชาย ๒ คน คือ

๑. เด็กชายเอกกุล วรรณดิษฐ์

๒. เด็กชายธนาวัฒน์ วรรณดิษฐ์

โดยที่คุณพ่อมีบริษัทการค้าและรับเหมาก่อสร้างอยู่ คุณวิทยา ฯ จึงมีโอกาสฝึกฝนกิจการของบริษัท โดยเฉพาะทางด้านรับเหมาก่อสร้าง

นับว่าคุณวิทยา ฯ ได้รับการอบรมและถ่ายทอดความรู้ความชำนาญจากคุณพ่อไว้มาก และเมื่อคุณพ่อถึงแก่กรรมลง คุณวิทยา ฯ จึงได้รับความเห็นชอบเป็นเอกฉันท์ ให้เป็นประธานกรรมการบริษัทสง่าพานิช จำกัด คุณวิทยา ฯ ได้ใช้ความรู้ความสามารถขยันขันแข็งต่อการงานเป็นอย่างดี และโดยที่อุปนิสัยเป็นคนใจเย็น พูดน้อย โอบอ้อมอารี มีใจกว้างขวางเผื่อแผ่ ไปที่ไหนก็เพาะแต่มิตร ไม่สร้างศัตรู จึงเป็นที่รักใคร่ของวงสังคมและเพื่อนฝูง เป็นที่เคารพนับถือของผู้ใต้บังคับบัญชา ด้วยภาระกิจที่คุณวิทยาต้องรับมากหลายในระยะหลัง ทำให้คุณวิทยา ฯ เป็นคนเอางานยิ่งขึ้น จนนำตนก้าวหน้าไปด้วยดี แต่อนิจจังเป็นของไม่เที่ยง หลังจากที่คุณวิทยา ฯ ในฐานะประธานกรรมการบริษัท ฯ ได้ไปตรวจงานภาคใต้ ซึ่งมีงานก่อสร้างสะพานที่หาดใหญ่และนราธิวาสแล้ว ตอนขากลับได้เกิดประสบอุบัติเหตุถูกรถยนต์บรรทุกวิ่งสวนทางพุ่งเข้าชนรถที่คุณวิทยา ฯ นั่งมา เหตุเกิดระหว่างทางสายคลองแงะ–สะเดา เมื่อเวลาประมาณ ๑๐.๐๐ น. ของวันที่ ๒๙ ตุลาคม ๒๕๑๑ คุณวิทยา ฯ ได้รับบาดเจ็บสาหัสและได้ถึงแก่กรรมที่โรงพยาบาลหาดใหญ่ แม้นายแพทย์และพยาบาลจะพยายามช่วยเหลืออย่างเต็มความสามารถแล้วก็ตาม คำนวณอายุได้ ๓๗ ปี

การสูญเสียคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ทำให้ครอบครัว ญาติ มิตรสหาย และเพื่อนร่วมงาน ตลอดจนผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชา ต่างเศร้าสลดใจเป็นอย่างยิ่ง.

ระลึกถึง วิทยา วรรณดิษฐ์

ข้าพเจ้าได้ทราบข่าวคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ซึ่งเป็นผู้เคยอยู่ใต้บังคับบัญชาของข้าพเจ้า ไปตรวจงานก่อสร้างที่จังหวัดสงขลา ได้ประสพอุบัติเหตุรถยนต์ที่นั่งโดยสารไปถูกรถยนต์บรรทุกไม้ชนถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๒๙ ตุลาคม ศกนี้ ได้ก่อให้เกิดความเศร้าสลดใจแก่ข้าพเจ้าและครอบครัวเป็นอย่างยิ่ง เพราะนอกจากคุณวิทยาจะเคยเป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของข้าพเจ้าแล้ว คุณสง่า วรรณดิษฐ์ บิดาของคุณวิทยา ซึ่งข้าพเจ้าเคารพนับถืออย่างญาติผู้ใหญ่ ก็พึ่งถึงแก่กรรมไป และได้ทำการพระราชทานเพลิงศพไปเมื่อเร็ววันมานี้เอง ทางญาติพี่น้องก็หวังว่าคุณวิทยาจะเป็นหลักของวงษ์ตระกูล ดำเนินการของบริษัทสง่าพานิช แทนบิดาต่อไป แต่ก็ด่วนมาถึงแก่กรรมไปเสียอีก ย่อมยังความเศร้าโศกให้แก่ญาติพี่น้องมิใช่น้อย

ตามปกติคุณวิทยาเป็นคนพูดน้อย นิสัยใจคอกว้างขวาง โอบอ้อมอารีไม่ถือชั้นวรรณะ เป็นที่รักใคร่ของผู้ใต้บังคับบัญชา เมื่อมาด่วนถึงแก่กรรมไปในขณะที่จะประกอบกิจการงานให้เจริญก้าวหน้าไปได้อีกมากเช่นนี้ ย่อมเป็นที่น่าเสียดายและอาลัยของญาติพี่น้องและผู้ใต้บังคับบัญชาตลอดจนเพื่อนฝูงทุกคน

กุศลกรรมใด ๆ ที่ข้าพเจ้าได้ทำมาทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคต หากจะพึงมี ข้าพเจ้าขออุทิศส่วนกุศลนั้น ๆ ให้แก่คุณวิทยา วรรณดิษฐ์

ซึ่งเป็นที่รักของข้าพเจ้า ขอจงมีส่วนได้รับบุญกุศลนั้น ๆ ให้ได้เสวยสุขสมบัติในสัมปรายภพทุกประการ.

พล.ต.ท.

(พิชัย กุลละวณิชย์)

คำไว้อาลัย

จาก

บริษัทนพรัตน์ จำกัด

นับแต่วันนี้ไปไม่เห็นแล้ว
ดังดวงแก้วแวววับดับแสงใส
คุณวิทยาลาล่วงจากดวงใจ
โอ้ อยู่ไหน ... อยู่ไหน ให้อาดูร

๒๙ ตุลาคม ๒๕๑๑

อาลัยถึงคุณวิทยา วรรณดิษฐ์

ดิฉันและลูกขอขอบพระคุณท่านผู้มีเกียรติ ญาติที่เคารพนับถือ และบรรดามิตรสหายที่รักเป็นอย่างยิ่ง ที่ทุกท่านได้กรุณามาร่วมประชุมเพลิงศพคุณวิทยาในวันนี้ ตลอดจนได้แสดงความระลึกถึงผู้วายชนม์ไปแล้ว และความมีน้ำใจดีต่อดิฉันและลูกเสมอมานับตั้งแต่คุณวิทยาได้ถึงแก่กรรม การสูญเสียคุณป๋าของคุณวิทยาเมื่อไม่นานก่อนหน้านี้ ทำให้ดิฉันและลูกมีความรู้สึกคล้ายกับได้สูญเสียร่มโพธิ์ร่มไทรใหญ่ ที่ให้ความร่มเย็นเป็นสุขหาที่เปรียบมิได้ จึงฝากความหวังทุกอย่างไว้ว่าคุณวิทยาจะเป็นร่มโพธิ์ต่อไปของดิฉันและลูก แต่เมื่อเคราะห์กรรมมาทำให้สูญเสียร่มโพธิ์นี้ซ้ำซ้อนกันในเวลาอนใกล้ จึงย่อมเป็นธรรมดาที่ดิฉันและลูกจะมีความเศร้าโศกเสียใจอาลัยถึง การได้อยู่ใกล้ชิดกับคุณวิทยา ทำให้ดิฉันประจักษ์ในคุณธรรม อันเป็นข้อควรสรรเสริญของคุณวิทยา คือความปรารถนาดี และความจริงใจต่อครอบครัวและญาติมิตรทุกคน และยิ่งเมื่อได้สูญเสียคุณป๋าไปแล้ว คุณวิทยายิ่งพยายามปฏิบัติตน ทุกอย่างที่แสดงให้เห็นถึงคุณธรรมนี้ ดิฉันจึงหวังว่า การปฏิบัติตนต่อครอบครัว ญาติมิตร หน้าที่การงานด้วยความซื่อสัตย์มีสัจจะและระลึกถึงคุณของท่านผู้มีพระคุณของคุณวิทยานี้ จะเป็นกุศลส่งให้วิญญาณของเธอสู่สรวงสวรรค์ในสัมปรายภพ และความหวังนี้เอง ได้ช่วยจรรโลงใจดิฉันให้บรรเทาความเศร้าโศก และเพิ่มพลังกายและใจที่จะฟันฝ่าอุปสรรคทั้งหลายในชีวิตเพื่อลูกของเราต่อไป.

กานดา วรรณดิษฐ์

๑๙ ธันวาคม ๒๕๑๑

อาลัย ....

สิ่งที่ไม่คิดไม่ฝันและนำมาซึ่งความเศร้าสลดใจและเสียดายอย่างยิ่ง เป็นครั้งที่สองในระยะเวลาใกล้ ๆ กัน หลังจากที่พี่น้องทุกคนได้สูญเสียคุณป๋าไปแล้วเมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๑๑ คือข่าวการที่วิทยาได้ประสพอุบัติเหตุรถชนกัน จนถึงแก่กรรมที่หาดใหญ่ เมื่อวันที่ ๒๙ ตุลาคม ๒๕๑๑ นี้ เป็นข่าวอันเศร้าสลดใจแก่บุตรภริยา ญาติพี่น้องและมิตรสหายเป็นอย่างยิ่ง

การสูญเสียวิทยาโดยที่ทุกคนมิได้คิดว่า วิทยาจะด่วนจากไปในเวลาอันรวดเร็วเช่นนี้ ความตายไม่มีผู้ใดจะฝ่าฝืนหรือหลีกเลี่ยงได้ และความตายก็ย่อมเป็นสิ่งที่อาลัยอาวรณ์แก่ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ วิทยาก็ได้ประกอบคุณงามความดีไว้ให้ปรากฏแก่ผู้ร่วมงาน และส่วนรวมไว้มาก ความรู้สึกในเกียรติคุณของวิทยาจะจารึกตรึงตราฝังมั่นอยู่ในความทรงจำของพี่น้อง ญาติมิตรทุกคนไปอีกนานเท่านาน

ชีวิตของวิทยา นอกจากมีอารมณ์ดีแล้ว ยังเป็นคนรื่นเริงและสนุกสนานตลอดเวลา อันเป็นธรรมดาของคนเราที่มีจิตใจชอบการกีฬาและดนตรี ตลอดเวลาที่วิทยาได้ทำหน้าที่ดูแลบริหารกิจการงานแทนคุณป๋าอยู่นั้น ก็ไม่เคยปรากฏว่าจะมีผู้ใต้บังคับบัญชาคนใดแสดงความไม่พอใจเลยแม้แต่คนเดียว ทั้งนี้ก็เพราะความเมตตากรุณาที่วิทยาให้แก่ผู้คนทั้งหลาย ไม่เลือกหน้าในความเป็นธรรมเสมอเหมือนกันหมด

ฉะนั้น การที่วิทยาได้ประสพอุบัติเหตุจนถึงแก่กรรมอย่างกระทัน

หันนั้น จึงทำให้ญาติพี่น้องมิตรสหายและผู้ใต้บังคับบัญชาทั้งหลายอดที่จะเศร้าสลดใจอาลัยอาวรณ์ไม่ได้

ในวาระสุดท้ายนี้ จึงขอตั้งสัตย์อธิษฐานด้วยผลแห่งกรรมดีของวทยาที่ได้ประกอบไว้แต่ในอดีตในภพนี้ จงเป็นแสงสว่างนำดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของวิทยาได้ประสพสุขอันสมบูรณ์ในสัมปรายภพนั้น เทอญ.

จาก

พี่น้อง

๑๙ ธันวาคม ๒๕๑๑

แด่ คุณวิทยา วรรณดิษฐ์

สิ้นไปแล้ว ไปอย่างไม่มีโอกาสได้กลับมาพบพวกเราอีก คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ "พ่อพระ" ของพวกเรา

ต่อไปนี้เราจะไม่ได้เห็นรอยยิ้มจากใบหน้าของท่าน เช่นครั้งนั้นอีกแล้ว เพราะ ๒๙ ตุลาคม ๒๕๑๑ เป็นวันที่มัจจุราชมาพรากท่านไปจากพวกเรา

พวกเรามีความสลดใจเป็นยิ่งนัก ที่ความตายนี้มิได้มีการผ่อนผันให้กับผู้ใดเลย เมื่อคนอย่างคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ดีพร้อมด้วยประการทั้งปวง เกิดก็อยู่ในตระกูลที่ดี ศึกษาก็ดี การปกครองคนในบังคับบัญชาก็ดี โอบอ้อมอารี มีเมตตาปรานี สุภาพ อ่อนโยน เข้าได้กับคนทุกชั้นทุกวัย แต่เมื่อคุณวิทยาได้จากพวกเราไป พวกเราจึงเศร้าใจยิ่งนัก ขาดผู้ที่เป็นอุปฐากอย่างดีไปเสียแล้ว และพวกเราเชื่อว่า คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ได้ประกอบกรรมดีไว้มากตั้งแต่ชาติก่อน ๆ ในชาตินี้จึงเป็นผู้ที่เกิดมามีชีวิตที่นับว่าสมบูรณ์ไปทุกอย่าง และในชาตินี้ คุณวิทยาก็ได้ทำคุณความดีไว้อีกมาก เหลือที่พวกเราจะพรรณนาได้

ความดีที่ประทับใจพวกเราทุกคนอยู่เสมอก็คือ ความรักและเอ็นดูพวกเราสม่ำเสมอ ทั่วถึงกันทุกคน ตลอดมาจนสิ้นชีวิต พวกเราเข้าใจดีว่าทุกคนมีความเกิด ก็ต้องมีความแก่ ความเจ็บไข้และมีความแตกดับเป็นธรรมดา แต่พวกเรายังเป็นปุถุชนธรรมดาสามัญอยู่ ย่อมที่จะสลดใจอาลัยในการจากไปของคุณวิทยาครั้งนี้เป็นอย่างยิ่งไม่ได้

ในวาระสุดท้ายนี้ ด้วยอำนาจบุญกุศลที่คุณวิทยาได้ทำแล้ว และที่พวกเราซึ่งเป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ได้ร่วมกันทำอุทิศให้ ขอให้ดวงวิญญาณของคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ จะสถิตอยู่ในภพใดก็ตาม จงได้ประสพสุขในสัมปรายภพ ชั่วกาลนิรันดรเทอญ.

จาก

เจ้าหน้าที่บริษัท สง่าพานิช / ศรีสง่า จำกัด

คำไว้อาลัย
แด่
วิทยา วรรณดิษฐ์

เมื่อ ๒๐ ปีที่ผ่านมา ได้มีโอกาส เรียนหนังสือร่วมชั้นกัน และได้คบค้ากันมาอย่างสนิทยิ่ง ทำให้รู้ได้ว่า เพื่อนคนนี้เป็นคนหนึ่งที่จะหาได้ยากยิ่ง เพื่อน ๆ ทุกคนเรียกวิทยาว่า "ดำ" ตามรูปพรรณสีสรรค์ของเขาเอง ดำมีความเป็นสุภาพบุรุษเต็มที่ มีน้ำใจกว้างขวางสุดจะเปรียบได้ ประกอบกับทั้งเป็นผู้มีอารมณ์ดีอย่างน่าพิศวง เวลามีความสุข ดำจะหัวเราะอย่างร่าเริง โดยไม่สนใจกับความทุกข์ที่ไหนทั้งนั้น

เมื่อดำยังเป็นเด็กนักเรียน ดำก็เป็นเพื่อนกับทุกคนอย่างดี

เมื่อดำไปเรียนต่อต่างประเทศ ดำก็เป็นดำคนเดิมกับเพื่อนฝูง

และเมื่อดำได้รับราชการเป็นตำรวจ ดำก็คงเป็นเพื่อนกับทุกคนไม่เปลี่ยนแปลง

จนกระทั่งครั้งสุดท้าย ดำได้เป็นประธานกรรมการของบริษัทอันเป็นตำแหน่งสูงสุด ดำก็ยังเป็นเพื่อนกับทุกคนเหมือนเดิม

การวางตัวอย่างเสมอต้นเสมอปลาย และความมีใจเอื้ออารีต่อเพื่อนมนุษย์นั้น เป็นความซาบซึ้งใจต่อผู้ใกล้ชิดเป็นอย่างยิ่ง

ดังนั้นในการจากไปอย่างไม่มีวันกลับของดำ จึงทำให้เราเสียใจจนบอกไม่ถูก แต่จะทำอย่างไรได้ ในเมื่อการจากไปนั้นเป็นของธรรมดาสุดจะหลีกเลี่ยงได้

ขอให้ดวงวิญญาณของดำจงไปสู่สุคติในสรวงสวรรค์นั้นเถิด

สมพงศ์ สรายสุวรรณ

โรงงานยาสูบ กระทรวงการคลัง

คำไว้อาลัย

แด่

วิทยา เพื่อนรัก

ดำกับเรา เป็นเพื่อนที่รักใคร่สนิทสนมกันมาเป็นเวลา ๒๐ กว่าปี เพื่อนฝูงที่รู้จักดำและเรามีจำนวนมากมาย แต่ทุกคนไม่เคยว่าหรือแม้แต่ตำหนิติเตียนดำให้เราฟังเลย มีแต่ยกย่องชมเชยดำทุกคน เมื่อได้ทราบข่าวว่าดำตาย รู้สึกเสียใจจนบอกไม่ถูก เสียดายชีวิตของเพื่อนที่ต้องจบลงในเวลาอันสั้น แต่เมื่อคิดถึงความดีจนเกินไปของดำ ก็ค่อยคลายความเสียใจลงไปได้บ้าง เพราะคนอย่างนี้ โลกไม่ต้องการให้อยู่ในโลกได้นาน

(สมบูรณ์ สุนทรมาลัย)

ฝ่ายบัญชี โรงงานยาสูบ กระทรวงการคลัง

เพื่อนเรา

วิทยาเสีย ๆ แล้ว เป็นเรื่องที่ไม่น่าเชื่อ และจะเป็นจริงไปไม่ได้ ก็ในเมื่อสองสามวันก่อนยังมีนัดกับข้าพเจ้าอยู่ มันไม่มีลางและสังหรณ์อะไรสักอย่างเดียว ที่จะทำให้เพื่อนรักประสพเหตุถึงตายอย่างรวดเร็วเช่นนั้น ที่ข้าพเจ้าเสียดายเป็นอย่างยิ่งก็คือว่า ข้าพเจ้าและเพื่อนคนอื่นไม่มีแม้แต่โอกาสที่จะได้ช่วยเหลือแม้แต่น้อย ในฐานะที่เราเป็นเพื่อนกันมา

ข้าพเจ้าถือว่าเป็นการสูญเสียที่มากอยู่ ในส่วนของสังคมและธุรกิจ ข้าพเจ้ายังจำได้ถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งที่เรายังเยาว์วัย ด้วยบุคคลิกเรียบ ๆ ของวิทยา การโอภาปราศรัยต่อชนทุกชั้น โอบอ้อมอารีต่อทุก ๆ คน เป็นสิ่งที่ประทับใจในหมู่เพื่อนฝูง ด้วยลักษณะของการเป็นผู้นำในหมู่พวก ทำให้มีความเด่นขึ้นมาในวงสังคมทั่วไป โดยที่ไม่มีแม้แต่ศัตรูหรือผู้ปองร้าย วิทยาไม่เคยมีอคติใด ๆ แก่ผู้อื่น จึงเป็นที่รักของบุคคลทั่ว ๆ ไป

ในด้านธุรกิจ ข้าพเจ้ามีความรู้สึกภูมิใจต่อเพื่อนผู้นี้ ที่เขาได้เผ้าปรับตัวขึ้นมา จนได้รับความไว้วางใจจากท่านผู้ใหญ่ มอบให้เป็นผู้บริหารคนสำคัญของบริษัท ที่ถือว่าเป็นบริษัทที่ใหญ่ที่สุดของเมืองไทย ข้าพเจ้ากำลังเอาใจช่วยและภาวนา เพื่อให้เป็นพลังที่จะเสริมให้เห็นความสำเร็จแด่เพื่อนผู้นี้ ครั้งสุดท้ายที่ข้าพเจ้าพบรู้สึกว่า วิทยามีความมุ่งมั่นที่จะดำเนินงานให้ลุล่วงไป สมกับที่ผู้ใหญ่ได้มอบความไว้วางใจให้ โดยตำแหน่งที่ต้องรับผิดชอบ ปกครองคนเป็นจำนวนมาก ของ

บริษัทคนไทยบริษัทหนึ่ง ที่ยืนหยัดมาได้เป็นเวลานับสิบปี พวกเราต่างเอาใจช่วย ภาวนาให้เพื่อนประสบความสำเร็จ เพื่อประโยชน์ของสังคม และเป็นการบุกเบิกของคนหนุ่ม ด้วยความกระตือรือร้น

แต่แล้วเพื่อนกลับมาจากเราไป ในลักษณะเช่นนี้ ด้วยการจากไปอย่างกระทันหันเช่นนี้ และในสภาวะเช่นนี้ เพื่อนจึงไม่มีอะไรที่จะปฏิบัติได้ดีกว่านี้ นอกจากจะขอให้วิญญาณของเพื่อนจงไปสู่สุคติอย่างที่เขากล่าวกัน แต่สำหรับข้าพเจ้าขอถือเพียงว่า วิทยาจากไปแต่กายแต่ดวงวิญญาณนั้นยังคงอยู่ใกล้ ๆ เพื่อนเช่นเคย ขอให้ดวงวิญญาณของเพื่อนจงเป็นกำลังใจให้แก่พวกเรา ขอจงรับพลังของความรักและความอบอุ่น ในภพนี้และภพหน้าด้วยเถิด.

ประยุทธ ชัยเกียรติ
บริษัท สยามกลการ จำกัด

แด่ คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ เพื่อนรัก

แม้ว่าพวกเราจะทราบหลักความจริงที่ว่า ความตายเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ก็ตาม แต่ก็ยังไม่สามารถจะข่มใจให้มีความรู้สึกว่าเป็นเรื่องธรรมดาได้ เมื่อทราบว่าคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ได้เสียชีวิตโดยอุบัติเหตุ พวกเราทุกคนโศกเศร้ามาก จนไม่สามารถจะพูดคุยกันได้อย่างเช่นเคย เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อวันรดน้ำศพนั้น พวกเราน้ำตาคลอเมื่อเห็นร่างที่ปราศจากวิญญาณของคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ และเป็นโอกาสสุดท้ายของพวกเรา

เสียงหัวเราะที่แสดงถึงความเป็นผู้มีอารมณ์ดีของคุณวิทยา วรรณ-ดิษฐ์ ยังแว่วอยู่ในความทรงจำของพวกเรา คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ เป็นสุภาพบุรุษที่พวกเรารักอย่างยิ่ง ตลอดเวลา ๑๑ กว่าปี ที่เราได้รู้จักกัน ความเป็นสุภาพบุรุษและความเป็นเพื่อนที่ดีต่อพวกเรา ได้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ในความรู้สึกของพวกเราแล้ว คือนายทหารอากาศคนหนึ่ง เราได้เคยร่วมรื่นเริงสนุกสนานกันที่สโมสรนายทหารอากาศบางซื่อเป็นประจำ ถึงแม้ว่าในระยะหลังนี้ งานและหน้าที่ของเรามีมากขึ้น จนไม่สามารถจะมาร่วมสนุกสนานกันได้ ที่สโมสรนายทหารอากาศบางซื่อบ่อยครั้ง แต่ก็ยังพยายามปลีกเวลามาพบกันทุกวันศุกร์ นอกจากความสนุกสนานรื่นเริงแล้ว สิ่งที่พวกเราประทับใจอย่างยิ่งก็คือ ในงานศพของญาติพวกเราทุกคน คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ จะไปร่วมงานและแสดงความเสียใจด้วยใจจริงทุกครั้ง

คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ เป็นผู้มีจิตใจโอบอ้อมอารี มีความรักเพื่อน

หวังดีต่อเพื่อน ๆ สิ่งใดที่คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ คิดว่าจะช่วยเหลือเพื่อนได้ จะแสดงออกโดยไม่ต้องขอร้อง อุปนิสัยและความดีนี้ ทำให้พวกเรามีความโศกเศร้ามาก เพราะเป็นเพื่อนของพวกเรา ที่พวกเรามีความสุขก็สุขด้วย และมีความทุกข์ก็ทุกข์ด้วย ยากจะหาเพื่อนที่มีความจริงใจ และมีความดีเสมอต้นเสมอปลายตลอดมาได้

ขณะนี้คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ เพื่อนรัก ได้จากพวกเราไปแล้ว ทิ้งแต่ความดีไว้อยู่ในความทรงจำของพวกเราตลอดไป ขออาราธนาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั่วสากลโลก จงดลบันดาลให้วิญญาณของคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ มีความสงบประสบสุขวิบูลย์ผลในสัมปรายภพภายหน้าทุกประการ.

เพื่อน ๆ นายทหารอากาศ

"น้ำตาจากเพื่อน"

เพื่อน ๆ ของคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ที่เป็นทหารอากาศเกือบทุกคน ได้รู้จักกับคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ภายหลังจากที่คุณวิทยา วรรณ-ดิษฐ์ ได้กลับมาจากต่างประเทศ และเมื่อเริ่มรู้จักกัน ไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่ หรือเป็นเด็กที่อยู่ในเครื่องแบบสีเทา ทุกคนจะต้องรักและชอบนิสัยของคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ซึ่งเป็นคนอ่อนน้อมและเป็นกันเองกับทุกคน ด้วยนิสัยและการติดต่อ กอปรด้วยพรสวรรค์ประจำตัวคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ที่ได้ปฏิบัติต่อเพื่อนเสมอต้นเสมอปลายตลอดมานี้เอง จึงทำให้คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ได้มีเพื่อนสนิทที่แทบจะกล่าวได้ว่า จะตายแทนกันได้ เกิดขึ้นในกลุ่มของพวกเพื่อนทหารอากาศกลุ่มเล็ก ๆ กลุ่มหนึ่ง และการรักใคร่ชอบพอขนาดหนักนี้ ไม่ได้หมายความว่าเกิดจากอาชีพของคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ กับหน่วยราชการต่าง ๆ ในกองทัพอากาศที่เพื่อนกลุ่มนี้ปฏิบัติราชการอยู่เลย แต่ได้เกิดสนิทสนมกัน ดุจดังเพื่อนร่วมรุ่นของคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ซึ่งเคยเรียนด้วยกันมา เคยไปศึกษายังต่างประเทศด้วยกันมาฉันนั้น พวกเราจึงภูมิใจในตัวของคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ภูมิใจในมิตรภาพอันแน่นแฟ้นแน่นอนจนกระทั่งต่อมาถึงขนาดแทบจะคลาดกันไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องกินเรื่องนอน และเรื่องเที่ยว ซึ่งพวกเราเคยปรามคุณวิทยาบ่อย ๆ ว่าจะทำให้คนอื่นมองไปในแง่ร้าย และทั้งได้เกรงใจผู้ใหญ่ทางฝ่ายของคุณวิทยาด้วย แต่ในลักษณะของคุณวิทยา ซึ่งมีลักษณะที่ชอบทำตัวนำเพื่อน และช่วยเพื่อน และมักจะถามทุกครั้งว่า ทุกสิ่งที่ทำให้เพื่อนไป

นั้น เพื่อนพอใจไหม ดังนั้น คำพูดของพวกเราที่เคยปรามและเกรงใจ จึงทำให้คุณวิทยาย้อนเอาพวกเราว่า "ถ้าน้ำเกรงอย่างนั้นเกรงอย่างนี้ ผมไปของผมคนเดียวก็ได้" พวกเราจึงต้องพูดบ้างว่า "ไม่ได้ซี จะปล่อยไปคนเดียวอย่างไรได้ มันก็ผิดวิสัยชายชาติทหารน่ะซี" ทุกสิ่งทุกอย่างเท่าที่คุณวิทยาได้คิด ได้ปฏิบัติไปแล้ว จะดีชั่วอย่างไรเราไม่อาจจะกล่าวได้ ภพอื่นเท่านั้นจะทราบดี เพราะคุณวิทยาเป็นบุคคลที่ขอกล่าวยืนยันได้อย่างจริงใจเลยว่า คุณวิทยาไม่เคยพูดว่าอิจฉาใคร ไม่เคยประณามใคร ไม่เคยดูถูกดูหมิ่นใคร ไม่ว่าจะเป็นคนข้างถนน หรือนั่งรถเก๋งคันโอ่อ่า มีแต่ผูกมิตรกับทุกคน ไม่คิดเป็นศัตรูใครเลย นี่แหละ สิ่งนี้แหละที่พวกเราไม่อาจจากเพื่อนรักผู้นี้ไปได้ และเพราะความรักนี้เอง บรรดาภรรยาของเพื่อน ๆ ยังเคยกระเซ้าว่า พวกเรานี้น่าที่ควรจะได้แต่งงานกับคุณวิทยาดีกว่า แต่แล้วบรรดาภรรยาของเพื่อนนี่เอง เมื่อได้รู้จักกับคุณวิทยาแล้ว พวกเราได้ถามความรู้สึก คุณเธอทั้งหลายจะต้องออกรับแทนคุณวิทยาทันที และยอมรับว่าคุณวิทยาน่าคบหาสมาคมเพียงไร พวกเราจึงสบายใจ เพราะใจจริงของพวกเรามิได้คบกันเพื่อจะพากันมุ่งไปในทางไม่ดี ทั้งคุณวิทยาจะมีคำพูดที่สั่งสอนพวกเราโดยที่เราไม่รู้ตัวว่า "ป๋าของผมน่ะ ท่านตั้งตัวของท่านทั้งที่ท่านไม่มีอะไร สิ่งที่ท่านทำลงไปด้วยความมั่นใจของท่าน จึงเป็นดังที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้" คำพูดของเขานี้ได้เป็นกำลังใจแก่ผมได้เป็นอย่างดี

คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ เป็นคนทำงานและติดต่องานเก่ง จนพวกเราต้องยอมยกมือให้ แต่คุณวิทยาก็ยังมีนิสัยชอบความสำราญแบบง่าย ๆ

ไปกับชีวิตของงานของเขาด้วย และด้วยสิ่งนี้เอง คุณวิทยาที่รักของเรา จึงมีประสพการณ์อันคาดไม่ถึงเกิดขึ้นในชีวิตของเขา ซึ่งทำให้พวกเรา พากันไม่สบายใจตาม ๆ กัน และก็ไม่มีใครจะยับยั้งคุณวิทยาได้เลย พวกเราได้เห็นความเด็ดเดี่ยวของเขา และน้ำตาของเขาซึ่งไม่มีใครรู้ได้ แต่ผมก็ยังรู้และรู้ได้จากสายตาและความรู้สึกของเขา ที่ระบายออกมา ด้วยเสียงของเขาเองเป็นเพลงโศก แต่ก่อนที่เขาจะร้องเพลงนี้ เขามัก จะพูดกับผมเสมอว่า "น้า ผมเกิดมา ผมไม่มีอะไรติดตัวมาเลย และ ถ้าหากผมจะต้องจากพวกน้าไป ผมก็คงไปแต่ตัวเช่นกัน" (พวกเราไม่ คิดเลยว่ามันจะรวดเร็วถึงเพียงนี้ และเป็นจริง) ผมจึงได้แต่คอยปลอบ ใจเขา และเมื่อความรู้สึกของเขาถึงขีด เสียงเพลงที่เขาชอบในขณะนั้น ก็จะเกิดจากเสียงของเขาทันทีว่า

"โอ้ ชนกชนนี ชนนีศรีแมนสรวง จะโศกทรวงเสียวรู้สึกระลึก ถึง ไหนจะคิดถึงบิตุรงค์ บิตุรงค์ทรงรำพึง ไหนโศกซึ้งถึงตูคู่หทัย

ร้อยชู้หรือจะสู้เนื้อเมียตน เมียร้อยคนหรือจะสู้พระแม่ได้ พระ แม่เอย (เมื่อถึงตอนนี้คุณวิทยา จะเอื้อนนานจนพวกเราผิดสังเกต แต่ ผมคิดว่าผมรู้ความรู้สึกของเขา ผมพูดไม่ได้ และเมื่อเขาครวญต่อไป อีกว่า) พระแม่เอย............อยู่เยือกเย็นไม่เห็นใคร (เขาจะทำท่าขึงขัง ว่า) หรือกลับไปสู่นครก่อนจะดี (พวกเราอีกนั่นแหละจะรับว่า)

พี่เลี้ยงตรองพลาง สนองพระดำรัส เห็นชอบชัดเชิญคืนบุรีศรี เฉลิมกรุงบำรุงประชาชี ให้เป็นที่เกษมสุขสืบไป (แล้วตัวของเขาเอง จะร้องต่อว่า)

โอ้ โอ บพิตร ยิ่งคิดยิ่งขัดข้อน ครั้นจะจรก็ห่วงนครใหญ่ ครั้นจะคืนก็เกรงคนไยไพ ว่าท่านไท้คร้านขาด กระดากใจ"

เพลงนี้ คุณวิทยาที่รักของพวกเราจะครวญอยู่เสมอในหมู่มิตรสนิท และมีเนื้อร้องซึ่งใครไม่รู้ พิมพ์ด้วยพิมพ์ดีด เป็นแผ่นเล็ก ๆ ใส่กระเป๋าสตางค์ของเขาไว้ ผมเองก็ได้มาจากเขา จึงทราบว่าอันเพลงนี้คือ "ลาวครวญ" นั่นเอง เมื่อเขาได้ที่ทีไร เขาจะหยิบเนื้อเพลงนี้ออกมาและให้พวกเราร้องตามกันเป็นประจำ ผมเคยกลับมานอนคิดว่า จะมีใครรู้สึกอย่างผมบ้าง เมื่อเพื่อนรักของเราต้องตกอยู่ในความรู้สึกที่ตัวของเขาเอง จะต้องต่อสู้ความนึกคิดและเหตุการณ์ที่มาสู่ยังเขา แต่ถึงอย่างไรก็ตาม เราก็ไม่สามารถจะยับยั้งอะไรได้ทั้งสิ้น

ก็แหละความสนิทแนบแน่นยิ่งกว่าเพื่อนนี้เอง ได้ทำให้พวกเราเรียกเขาว่า "ประธาน" ทุกคน ทั้งตามความรู้สึกของพวกเราเมื่อมองดูเขา เราจะพอเห็นได้ว่า เขาเองก็พอใจในการที่เราเรียกเขา (มิใช่เกิดจากอะไร ที่ไหนที่เราจะเอาใจเขา หรือเห็นว่าเขาเป็นหนึ่งในมิตรสหายทั้งก่อนรุ่น, ร่วมรุ่น หรือหลังรุ่นอะไรหรอก แต่เรารักน้ำใจของเขา และพร้อมใจกันเรียกเอง) ว่า "ประธาน"

ในตอนนี้ พวกเรามองเห็นชัดแล้วว่า เขาจะทำงานของเขา เขาจับงานของเขาด้วยความมั่นใจและจริงจัง อันความจริงจังนี้เอง ที่ทำให้เขาจริงจังกับชีวิตของเขาอีกครั้ง ซึ่งใครก็ตามไม่อาจจะหยุดหรือจะยับยั้งเขาได้ ทุกสิ่ง ทุกชีวิต จะรักกัน คบหาสมาคมกัน และมั่นคงต่อกันก็เมื่อความเห็นใจกันนั่นแหละ ความจริงจังต่อชีวิตและความรับผิดชอบ

ต่ออีกหลายชีวิต จึงติดตามมากับชีวิตของเขา ซึ่งผมได้บอกไว้แล้วว่า คุณวิทยาของเราไม่เคยประณาม ไม่เคยเหยียดหยามคน ไม่ว่าจะเป็น คนเดินข้างถนนหรือนั่งรถเก๋ง จะยากจะจน หรือจะสมบูรณ์พูลสุข พวกเราจึงทิ้งเขาไปไม่ได้ ไม่ว่ากรณีใด แต่เมื่อพวกเราอยู่เคียงข้างเขา ก็ด้วยความพอใจของเขา เพื่อนรักแห่งเรา และเราก็จะอยู่เคียงข้างเขา แบบหนูช่วยราชสีห์เท่านั้นเอง

พวกเราจะไม่มีลืมกันได้เลย เมื่อคุณวิทยาสั่งเตรียมตัวไปไหนต่อ ไปไหน หรือจะให้พบปะกันเป็นประจำอย่างไร และเราก็ตกลงกันได้ว่า เราจะต้องพบปะสังสรรค์กันเดือนละครั้ง ที่บ้านของใครก็ได้ในกลุ่ม พวกเราเอง วิธีการนี้ทำให้เหตุการณ์ต่าง ๆ ดีขึ้นมาก คุณวิทยา ทำงานด้วยความเข้มแข็ง คุณวิทยามีประธานเล็ก ๆ เกิดขึ้นด้วยความ ชื่นชม เราเป็นสุขใจกับชีวิตของเขาอย่างแท้จริง

พวกเราตลึงงันเมื่อทราบว่า คุณวิทยาต้องสูญเสียสิ่งที่เคารพสูงสุด ในชีวิตของเขา คือป๋าของคุณวิทยา ได้จากคุณวิทยาและพวกเราไป อย่างไม่มีวันกลับเสียแล้ว โดยทิ้งแต่ความดีของท่านไว้ ให้บุตรหลาน ของท่านดังเป็นที่ประจักษ์แก่ทุกท่านอยู่แล้ว เมื่อเสร็จจากงานศพของ ป๋าคุณวิทยา พวกเราก็ยังได้พบปะสังสรรค์กันอีกที่บ้านผม และเพื่อน ฝูงก็เกือบครบทุกคน พวกเรามองเห็นได้ชัดถึงตัวเขาว่า เขาทำงาน และรับผิดชอบในทุกแห่งที่เขาจะต้องทำแทนป๋าของเขา พวกเรามอง เห็นความเจริญในชีวิตของเขา อย่างภาคภูมิใจและจริงจัง จึงทำให้ พวกเราห่างเขาไปเล็กน้อย เพื่อให้เขาได้ปฏิบัติหน้าที่ของเขาให้สมบูรณ์

ดังเจตนารมณ์ของเขาที่จะต้องตอบแทน

อยู่ ๆ มาเกือบจะได้เดือน ผมจึงได้ยินเสียงของเขาจากสายว่าขอให้ไปพบกันอีกใน ๒๖ ตุลาคม และ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๑๑ ที่บานบางพระ จังหวัดชลบุรี ผมติดธุระ เพื่อนอีกหลายคนติดธุระ และก็อีกหลายคนได้ไปกับเขา ก่อนไปเขายังต่อว่าผม เพราะไม่มีต้นเสียงเขาไม่สนุก ผมไม่คิดเลยว่า นั่นจะเป็นการพบปะกันเป็นครั้งสุดท้ายในชีวิตนี้ ไม่มีใครคิดมาก่อนเลยว่า คุณวิทยาจะเดินทางไปสู่หลุมศพก่อนวัยอันสมควร มันช่างโหดร้ายและทรมานสิ้นดี

อังคารที่ ๒๙ ตุลาคม ๒๕๑๑ สองทุ่มแล้วได้รับทราบว่า คุณวิทยาเกิดอุบัติเหตุถูกรถชนที่หาดใหญ่ เพราะไปตรวจงานของเขาที่นั่น จากนั้นเหตุการณ์สับสนไปหมด โทร. จนไม่รู้ว่าที่ไหนบ้าง ยิ่งใจหายมากเข้าเมื่อทราบทางโทร. จากคุณบุญเนาว์ว่า คุณวิทยาสาหัสยังไม่ฟื้นสองทุ่มกว่าแล้ว เพื่อนรักจะเป็นไงบ้าง ผมและลูกเมียนั่งจับกลุ่มรอฟังข่าวอยู่ที่เครื่องโทรศัพท์นั่นเอง

พุธที่ ๓๐ ตุลาคม ๒๕๑๑ ไม่นึกเลยว่า วันนี้จะเป็นวันทรมานจิตใจอย่างที่สุด เมื่อผมไปถึงที่ทำงาน เด็กบอกว่า "คุณวิทยาเสีย ๆ แล้วครับ" ผมฟังอะไรไม่รู้เรื่องอีกเลย ใจหาย และในชีวิตผมไม่เคยรู้สึกอย่างนี้มาก่อนเลย ผมทำอะไรไม่ถูก ความรู้สึกของผมเหมือนว่าคุณวิทยานี้ เป็นสิ่งที่รักและหวงแหนของผม ผมต้องศูนย์เสียสิ่งที่ผมหวงแหนไปเสียแล้วหรือ โธ่ เพื่อนรัก ผมพูดอะไรไม่ถูกเลย หยิบกระเป๋าได้กลับบ้านทันที เมื่อรับลูก ๆ ทั้งสามจากโรงเรียนกลับบ้าน

พอบอกว่า "อาคำ ตายเสียแล้วลูกเอ๋ย" เท่านั้นเอง เสียงร่ำไห้จากลูกทั้งสามของผม ซึ่งเขารักอาคำมากก็เซ็งแซ่ จนผมไม่อาจทนกลั้นน้ำตาไว้ได้อีกต่อไป ผมร้องเพราะทนไม่ได้จริง ๆ ที่จะรับรู้ว่าคุณวิทยาตายเสียแล้ว

เพื่อน ๆ ของคุณวิทยาคิดกันแต่ว่า คุณวิทยายังไม่ตาย ทั้งที่เมื่อเขายกร่างของคุณวิทยาลงมาจากเครื่องบิน ในลักษณะของคนที่หามีชีวิตไม่แล้ว พวกเราก็ยังภาวนาว่าขอให้คุณวิทยายังไม่ตาย แต่เราก็ต้องศูนย์เสียคุณวิทยาจริง ๆ ยังจะมีใครอีกในชีวิตของผมที่จะมีเพื่อนเช่นคุณวิทยา ผมคิดแต่คำนี้ตลอดมา เพราะเรามีเพื่อนรักกันอยู่เพียงไม่กี่คน เราเคยเข้าใจต่อกัน ก็เมื่อคุณวิทยามาจากไปดั่งนี้แล้ว พวกเราจึงเหมือนขาดคู่ใจไปเสียแล้ว

คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ได้จากพวกเราไปแล้ว ทิ้งไว้แต่ความดีของเขาไว้ในความเศร้าโศกด้วยการระลึกถึง คุณวิทยา วรรณดิษฐ์ แก่พวกเราไม่รู้ลืม ขอดวงวิญญาณของคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ จงไปสู่สุขในสัมปรายภพ หากดวงวิญญาณของคุณวิทยา วรรณดิษฐ์ ได้สถิต ณ ทิพยสถานแดนใด จงได้โปรดรับรู้ความรักและอาลัยจากเพื่อนผู้ยังมีชีวิตอยู่ เมื่อทราบอุทิศเจตนานี้ ขอจงได้อนุโมทนา เพื่อสำเร็จผลเป็นปัจจัยอันแรงกล้า อำนวยประโยชน์โสตถิผลสมควรแก่คติในสัมปรายภพนั้น และหากชาติหน้ามีจริง ก็ขอให้พวกเราได้เกิดมา และมีความรักต่อกันยิ่งกว่าชาตินี้เถิด.

พรรษชัย อินหารุณ

"เพื่อนร่วมรุ่นนักเรียน"

วันที่ ๓๐ ตุลาคม ๒๕๑๑ เป็นวันที่ร้ายกาจต่อจิตใจผมอย่างที่สุด เมื่อได้รับข่าวอันไม่คาดฝันมาก่อนว่า วิทยา วรรณดิษฐ์ เพื่อนที่รักที่สุด ได้จากไปอย่างไม่มีวันกลับเสียแล้ว เมื่อตอนค่ำวันที่ ๒๙ ตุลาคม ที่โรงพยาบาลหาดใหญ่ ผมและเพื่อนอีกหลายคนที่เตรียมตัวไปรับวิทยา ที่สนามบินดอนเมือง ทุกคนต่างมีความนึกคิดกันว่า ข่าวที่ทางโรงพยาบาลหาดใหญ่ส่งมานั้นคลาดเคลื่อน วิทยาเพื่อนรักของพวกเรายังมีชีวิตอยู่ แต่ก็หนีความจริงไม่พ้น เมื่อเครื่องบินมาถึงทุกคนได้แต่เห็นร่างที่ไม่มีชีวิตของ วิทยา วรรณดิษฐ์ ถูกยกลงจากเครื่องบิน เพื่อน ๆ ทุกคนจึงมีแต่ความสลดใจและอาลัยอย่างยิ่ง ที่ได้สูญเสียเพื่อนที่ดีที่สุด ซึ่งจากไปในเวลาอันรวดเร็ว ในที่ห่างไกลจนไม่มีใครได้ช่วยเหลือ หรือแม้แต่จะไปเยี่ยมเยียนได้ทัน

ตลอดเวลาที่ผมเป็นเพื่อนกับวิทยา วรรณดิษฐ์ ทั้งศึกษาเล่าเรียนด้วยกันมา วิทยามีแต่ความสุภาพอ่อนโยน นอบน้อมต่อผู้ใหญ่ โอบอ้อมอารีต่อทุก ๆ คน ก่อแต่มิตรไม่เคยคิดสร้างศัตรู คอยสมานสามัคคีในระหว่างเพื่อนฝูงอยู่เสมอ ทุกคนที่ได้พบเห็นและคบค้าสมาคมกับวิทยา วรรณดิษฐ์ แม้แต่เพียงครั้งเดียว จึงมีความรักใคร่ วิทยา วรรณดิษฐ์ ยังเป็นผู้มีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า บำเพ็ญกุศลทำบุญ ทาน อยู่เป็นนิจ มิเพียงแต่เท่านั้น ยังเป็นผู้คอยชักชวนให้เพื่อนฝูงได้ร่วมแรงร่วมใจกันทำบุญกุศลด้วย คุณงามความดีของวิทยา วรรณดิษฐ์ ที่ได้ประกอบจนเป็นที่รักอย่างยิ่งของมิตรสหาย

และทุก ๆ คน ถึงแม้ความตายเป็นสิ่งที่ทุกคนหลีกเลี่ยงไม่ได้ อันเป็นกฎธรรมดาของโลก แต่วิทยา วรรณดิษฐ์ ต้องมาเสียชีวิตด้วยอุบัติเหตุในวัยอันไม่สมควรเช่นนี้ ผมจึงมีแต่ความเสียใจอย่างสุดซึ้ง และอาลัยในความดีของ วิทยา วรรณดิษฐ์ ที่ได้กระทำเมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่ ขอให้บุญกุศลที่วิทยา วรรณดิษฐ์ ได้กระทำมา และของผมหากมี จงร่วมกันเป็นผลานิสงส์ ดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของ วิทยา วรรณดิษฐ์ เพื่อนที่รักยิ่ง จงไปสู่สุคติในสัมปรายภพด้วยเทอญ.

จากเพื่อนที่รักยิ่ง

ยงศักดิ์ โฆษิตเศรษฐ

อาลัยถึง คุณวิทยา วรรณดิษฐ์

ข้าพเจ้าไม่คิดไม่ฝันมาก่อนเลยว่า ข้าพเจ้าจะต้องเขียนระบายความคิดถึงคุณวิทยา ในเวลาอันยังไม่สมควรนี้เลย คิดถึงทีไร จิตใจก็ยังนึกถึงทุกขณะว่า คุณวิทยายังอยู่ ยังไม่จากพวกเราไปไหน ตั้งแต่ ๒๙ ตุลาคม ๒๕๑๑ เป็นต้นมา เมื่อข้าพเจ้าอยู่ในกลุ่มเพื่อน ๆ ที่เรามักจะเรียกว่า "กลุ่มสมาชิก" จะเป็นในวงไพ่ วงเหล้า หรือรอบ ๆ โต๊ะบิลเลียดที่สโมสรนายทหารอากาศ หลังเวลาราชการ ก็ยังคิดว่าเดี๋ยวเถอะ คุณวิทยาที่ข้าพเจ้าอยากจะให้สมญานามว่า "ผู้ใหญ่ลี" ของพวกเราก็จะมา มันคงเป็นความบ้าของข้าพเจ้ากระมัง ที่ยังคิดอยู่เช่นนี้ แต่ก็คงจะมีเพื่อน ๆ อีกไม่น้อย ที่มีความรู้สึกที่เหมือนตัวข้าพเจ้า ความจริงที่จะปฏิเสธไม่ได้นั้นก็คือ นับแต่วันนั้นเป็นต้นมา และต่อ ๆ ไปจนกว่าอวสานของพวกเราจะไม่มี "ผู้ใหญ่ลี" คนนั้นในกลุ่มพวกเราอีก

ทองล้วน ฯ เป็นบุคคลคนแรกที่นำข่าวอันเศร้าสลดใจนี้ มาให้ข้าพเจ้าเมื่อเที่ยงวันที่ ๓๐ ตุลาคม ๒๕๑๑ ว่า คุณวิทยาจากพวกเราไปเสียแล้ว ด้วยอุบัติเหตุทางรถยนต์ ระหว่างการตรวจธุรกิจก่อสร้าง ซึ่งบริษัทสง่าพานิชรับผิดชอบอยู่ที่จังหวัดภาคใต้ พวกเรากลุ่มสมาชิกทุกคนทราบดีว่า ความโศกเศร้าที่คุณวิทยาตลอดจนทุกคนในครอบครัวยังมีอยู่ อันเนื่องมาจากการสูญเสียนายห้าง สง่า วรรณดิษฐ์ ท่านบิดาของคุณวิทยา และยังเป็นเสมือนร่มโพธิ์ร่มไทรของพนักงานในบริษัททั้งหมดนั้นไปหยก ๆ ยังไม่ทันที่ความโศกเศร้านั้นจะจางหายไปเลย มัจจุราชผู้ไม่เคยปรานีใคร ก็มาปลงปลิดชีพเอาคุณวิทยาของพวกเรา

ไปอีก สิ่งนี้แหละที่ข้าพเจ้าตลอดจนพวกเราทุกคน ถือว่าเป็นการสูญเสียอันยิ่งใหญ่ในรอบปี ๒๕๑๑ ข้าพเจ้าคิดอยู่เสมอว่าการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นของธรรมดาที่มนุษย์เราจะหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ข้าพเจ้าก็คงเป็นคนหนึ่งในบรรดาเพื่อน ๆ อีกหลายคน ที่เข้าไปรดน้ำศพของคุณวิทยาวันนั้น ยังคิดว่าคุณวิทยาหรือพี่วิทย์ ที่ข้าพเจ้าเรียกจนติดปากนั้นนอนอยู่เฉย ๆ มิได้จากพวกเราไปเลย ครั้นพอมาคิดว่าคุณวิทยาจากพวกเราไปแล้วจริง ๆ นั้นแหละความเศร้า ความอาลัยคิดถึงมันครอบคลุมจิตใจทุกขณะ และจะเป็นเช่นนี้ตลอดไปอีกนานแสนนาน ข้าพเจ้าถือว่าเป็นสิทธิของข้าพเจ้าและเพื่อนทุกคน จะต้องยอมให้ความเศร้าความหดหู่ใจมันครอบคลุมจิตใจของพวกเรา ในการที่ต้องเสียคุณวิทยาที่เป็นทั้งพี่, เพื่อน ที่แสนดีไป เพราะมัจจุราชในร่างมนุษย์ทรงไว้ซึ่งความประมาทตนนั้น

คุณวิทยา พี่วิทย์ของข้าพเจ้า หรือ "ผู้ใหญ่ลี" ของพวกเรากลุ่มสมาชิกที่ข้าพเจ้ารู้จักนั้น เพียงระยะเวลาเพียง ๔ ปีเศษ แม้จะเป็นเวลาน้อย แต่กิติศัพท์และความดีเด่นเป็นกันเองกับทุกคน ยังเป็นที่ฝังใจชาวสมาชิกทหารอากาศทั่วทุกคน คุณวิทยาไม่ใช่ทหาร แต่สโมสรทหาร โดยเฉพาะที่บางซื่อ ไม่มีใครที่จะปฏิเสธว่าไม่รู้จักคุณวิทยา สโมสรเป็นแหล่งกลางที่พักผ่อนหย่อนใจหลังเวลาราชการ โอกาสที่เราจะร่วมกันได้ไม่บ่อยครั้งนัก แต่คุณวิทยาคนนี้ เป็นผู้ริเริ่มให้พวกเราได้มารวมกันพร้อมหน้าเสมอ โดยมีใบบอกไปถึงสมาชิกทุกคน และเปลี่ยนสถานที่อยู่บ่อย ๆ เพื่อเปลี่ยนบรรยากาศ รวมกันทีไรก็มีแต่ความ

สนุกสนานรื่นเริงอิ่มอกอิ่มใจ "สบายตัว" กลับบ้านทุกครั้งไป คุณวิทยาเป็นคนมีอารมณ์สนุกสมกับวัยหนุ่มใหญ่ที่มีอยู่ในตัว และทำได้เหมาะดังสภาพการณ์ ที่คุณวิทยามีพร้อมทุกอย่างขั้นมหาเศรษฐีคนหนึ่งของเมืองไทย ข้าพเจ้าไม่เคยคิดว่าเด็ก ๆ อย่างข้าพเจ้าจะได้รู้จัก เพราะประโยชน์ที่คุณวิทยาจะได้รับจากพวกเรานั้น รู้สึกว่าจะน้อยเหลือทน แต่คุณวิทยาก็เผื่อแผ่คลุมเข้ามาจนถึง ซึ่งสร้างความประหลาดใจแก่ข้าพเจ้าและอีกหลายคน บางคนที่ไม่รู้ก็นึกว่าคุณวิทยาเป็นทหารเก่าของสโมสรนายทหารอากาศบางซื่อกระมัง เพราะทุกครั้งที่มีงานสโมสรคุณวิทยาไม่เคยขาด มิหนำซ้ำยังได้ปวารณาตัวเองให้อีกว่า ถ้าสิ่งใดที่จะให้ความสนุกสนานต่อความบันเทิงให้กับมวลสมาชิก ชอ. แล้ว ขอร่วมด้วยเต็มที่ ความโอบอ้อมอารีเผื่อแผ่ในน้ำใจ เต็มเปี่ยมไปด้วยความเมตตาเช่นนี้ ยังได้แพร่ไปจนเป็นที่รู้จักชอบพอของนายทหารชั้นผู้ใหญ่ของกรมช่างอากาศเกือบทุกนาย.... ๓๙ ปีเศษ ที่คุณวิทยาอุบัติมาในโลกมันน้อยเหลือเกิน ถ้าพวกเราทุกคนเป็นผู้หญิง ก็อยากจะต่อว่าว่าคุณวิทยามาสร้างความประทับใจให้พวกเรารัก เราบูชา จนท่วมท้นหัวใจ แล้วคุณวิทยาก็ด่วนมาจากไปเป็นสุข ให้พวกเราต้องอาลัยคิดถึง น้ำใจของคุณวิทยามีทุกอย่างแม้ในด้านการบุญ การกุศลทอดกฐินที่เป็นเจ้าภาพจัดขึ้น ที่จังหวัดสมุทรสาครปี ๒๕๑๐ ด้วยความมั่งคั่งจะทำเอาบุญแต่ตัวคนเดียวก็ได้ แต่คุณวิทยาก็แผ่บุญมาให้พวกเราไปร่วมด้วย คุณวิทยามีบุคคลิกเป็นชายสมชาย เสน่ห์ในเรือนร่างอาจจะด้อยไปหน่อย แต่ในน้ำใจก็เป็นที่รักของทุกคน โดยเฉพาะเพศตรง

ข้าม ไม่ว่าเธอผู้นั้นจะเป็นใคร ที่ไหน มีรากฐานความเป็นอยู่อย่างไร คุณวิทยาเผื่อแผ่ไปจนหมดสิ้น ข้าพเจ้าไม่สามารถจะสาธยายความดีที่มีอยู่ในตัวคุณวิทยา ในหน้ากระดาษอันจำกัดนี้ได้ ดังปัญหาทุกแง่ทุกมุมพี่วิทย์ของข้าพเจ้าคนนี้มีไปหมดเสียทุกอย่าง นี่เองพอจะเป็นเครื่องพิสูจน์ว่าเป็นความสูญเสียอันยิ่งใหญ่ของพวกเรา-------- ผู้ใหญ่ลีจากพวกเราไปแล้ว เสียงกลองที่เคยดังกระหึ่มเรียกลูกบ้านมาประชุมเป็นประจำทุกเดือนนั้น เราไม่มีหวังที่จะได้ยินมันอีก ข้าพเจ้าเสียดายและเจ็บใจตัวเอง เพราะไม่คิดฝันมาก่อน โดยลืมบทเพลงตอนหนึ่งว่า "วันนี้เราอยู่ดูโลกให้โสภิณ" ความสังหรณ์ใจจึงไม่มี ที่ว่าการประชุมที่บ้านพักบางพระ ก่อนหน้าที่คุณวิทยาจะจากเราไปเพียง ๑ สัปดาห์นั้น ข้าพเจ้าไม่มีโอกาสไปร่วมด้วย เสมือนหนึ่งการสั่งลาพวกเราตราบชั่วชีวิต นับแต่นี้ต่อไป เราคงจะไม่มีการประชุมกันอีก เพราะขาดผู้นำที่แสนดี คงมีแต่ความเงียบเหงาเปล่าเปลี่ยว เสียงสรวลเสเฮฮาในกลุ่มเพื่อน ๆ ที่มีคุณวิทยาอยู่ คงจะไม่ดังเท่าครั้งนั้นอีกแล้ว ไม่มีใครที่ข้าพเจ้าขอตั้งให้ว่าเป็น Name Maker ที่เก่งกาจให้พวกเราต้องขำขัน คำว่า "ไอ้ดำ" อันเป็นเสียงทักของเพื่อนรุ่นพี่ เราจะไม่มีวันได้ยินอีก ถึงจะมีคงไม่ดังเท่าที่ควร เพราะคนที่มีนามนั้น จากเราไปเสียแล้วอย่างไม่มีวันกลับ

พี่วิทย์ครับ ! หากมีญาณวิถีทางใดที่คุณวิทยา จะได้รับทราบคำเรียกขานของข้าพเจ้าคำนี้ ขอจงรับรู้ด้วยเถิดว่า พวกเราทุกคนเศร้าและหดหู่ใจเป็นที่สุด ซึ่งไม่มีคำใดจะมาสร้างสรรค์พรรณนาให้เทียบได้

ดังความจริงต่อการด่วนจากไปในเวลาที่ยังไม่สมควร อดีตเหมือนความฝัน แต่ความทรงจำถึงความสุข ความสบาย ความบันเทิง เมื่อคุณวิทยายังอยู่ จะต้องตรึงตราพวกเราไปจนชั่วชีวิต

ขอให้กุศลบุญราศีที่คุณวิทยา ได้ประกอบกรรมดีทุกสิ่งทุกประการนั้น จงดลบันดาลให้คุณวิทยา จงไปสู่สุคติในภพนั้นเถิด หากบุญมาวาสนาส่งเมื่อถึงวาระที่พวกเราต้องจากโลกไปตามกฎแห่งกรรม ก็ขอให้พวกเราได้ไปเกิดรวมกลุ่มสมาชิกกันอีก โดยมีผู้ใหญ่ดีคนนี้เป็นผู้นำของพวกเราทุกชาติไป.

น. ต. สหัทย์ ศาลิกร และเพื่อน

"กลุ่มสมาชิก" ในกองทัพอากาศ

๑๙ ธันวาคม ๒๕๑๑

คำนำ

ตั้งแต่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เริ่มทรงประกาศพระพุทธศาสนา จนถึงได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระคันถรจนาจารย์แสดงไว้ว่าเป็นเวลา ๔๕ พรรษา ในคัมภีร์ชั้นบาลีไม่ได้มีแสดงไว้โดยตรงว่าพรรษาไหนประทับที่ไหน และทรงแสดงธรรมเรื่องอะไรในพรรษานั้น ๆ นอกจากในตอนปฐมโพธิกาลกับปัจฉิม-โพธิกาลที่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์พอจะจับได้ว่าประทับที่ไหนและทรงแสดงธรรมเรื่องอะไร มาถึงชั้นอรรถกถา จึงได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์มโนรถปูรณีอรรถกถาอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๘–๓๙) กับได้พบกล่าวไว้ในคัมภีร์ญาโณทัย ที่ว่าท่านพระพุทธโฆสะแต่งเมื่อประมาณ พ. ศ. ๑๐๐๐ และหนังสือปฐมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่เพียงระบุว่าพรรษาไหน ประทับที่ไหน ไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียด ในการแสดงเรียบเรียงเรื่อง “**๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า**” นี้ ได้ถือปีและสถานที่ทรงจำพรรษาดังกล่าวในหนังสือเหล่านั้นเป็นหลัก แล้วค้นหาเรื่องราวและพระสูตรที่เกี่ยวแก่สถานที่เหล่านั้น ยุติลงเป็นพรรษาหนึ่ง ๆ ตามที่พิจารณาเทียบเคียงสันนิษฐาน แต่ทางตำนานยังไม่ยุติลงได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์ หนังสือนี้มุ่งแสดงอธิบายธรรมตั้งแต่ปฐมเทศนาเป็นต้นไป เพื่อทำความเข้าใจในเนื้อหาของพระพุทธศาสนา พร้อมกันไปกับตำนานพระพุทธศาสนาตามสมควร

เหตุปรารภทำเรื่อง “**๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า**” ขึ้น ก็เพราะได้รับอาราธนาไปเทศน์อบรมในการให้ทุนช่วยการศึกษานักเรียน

นักศึกษาที่ "**ศรีสัปดาห์**" เป็นประจำทุกเดือน เริ่มต้นแต่วันที่ ๗ มีนาคม ๒๕๐๒ ได้เทศน์เรื่อง "หลักพระพุทธศาสนา" ติดต่อกันจนถึงวันที่ ๒ กันยายน ๒๕๐๔ ระหว่างนั้น ได้รับอาราธนาให้เขียนเรื่องทางพระพุทธศาสนาเพื่อลงติดต่อกันใน "**ศรีสัปดาห์**" ได้เลือกจะทำเรื่อง "**๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า**" จึงได้เริ่มด้วยการค้นคว้าไปแสดงบรรยายอบรมนวกภิกษุวัดบวรนิเวศวิหาร ศก ๒๕๐๔ ในพระอุโบสถ "**ศรีสัปดาห์**" ได้จัดหาเครื่องบันทึกเสียง พระมหาวิญญ์ วิชาโน กับพระนวกะและพระอื่นอีกหลายรูป ได้เป็นธุระช่วยบันทึกและลอกคัด ได้แก้ไขตามสมควร แล้วอนุญาตให้นำลงใน "**ศรีสัปดาห์**" ตามความมุ่งหมายที่ปรารภจับทำเรื่องนี้ เริ่มพรรษาที่ ๑ ในฉบับที่ ๕๒๘ ปีที่ ๑๑ ประจำวันศุกร์ที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๐๔ จนถึงพรรษาที่ ๙ ในฉะบับที่ ๗๕๔ ปีที่ ๑๕ ประจำวันศุกร์ที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙ ต่อมาได้อนุญาตให้นำลงหนังสือพิมพ์ธรรมจักษุ และได้มอบลิขสิทธิ์หนังสือนี้ให้แก่มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นเจ้าของจัดพิมพ์เป็นเล่มตามประสงค์

ด้วยเหตุที่เรื่อง "**๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า**" นี้ ได้แสดงบรรยายในการอบรมนวกภิกษุ ถ้อยคำจึงเป็นโวหารพูดทั้งหมด มีแก้ไขจากต้นฉบับที่คัดลอกจากบันทึกตามสมควร เพื่อให้ทันพิมพ์เพื่อแจกในการทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเพลิงหลวงเผาศพโยมมารดา เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน ๒๕๑๐ เป็นครั้งแรก เว้นแต่พรรษาที่ ๖ เรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ เรื่องโลกและนรกสวรรค์เป็นต้น

ที่เขียนเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง ดังนั้น จึงอาจจะมีที่ผิดพลาดบกพร่องในหนังสือนี้หลายแห่ง

อนึ่ง จะได้ทำต่ออีก เมื่อพอจะรวมพิมพ์เป็นเล่มได้ ก็จะได้รวมพิมพ์ต่อไป และแม้ที่ทำไว้แล้วนี้ หากได้พบหลักฐานที่ควรแก้ไขเพิ่มเติม ก็จักแก้ไขเพิ่มเติมอีก เพราะเป็นเรื่องที่จะต้องค้นคว้ากันต่อไปอีกมาก

เจ้าภาพจัดการฌาปนกิจศพ นายวิทยา วรรณดิษฐ์ ได้ขออนุญาตมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อพิมพ์หนังสือ "๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า" นี้ ตั้งแต่พรรษาที่ ๑ ถึงพรรษาที่ ๕ เพื่อแจกเป็นธรรมบรรณาการในงาน มหามกุฏราชวิทยาลัยได้อนุญาตให้พิมพ์ตามประสงค์ ในการพิมพ์ครั้งนี้ พระราชวราลังการ (จิณฺณธมฺโม) ได้ช่วยตรวจจัดในการพิมพ์โดยตลอด

ขออำนาจกุศลที่เจ้าภาพในงานฌาปนกิจศพนี้ ได้บำเพ็ญ ตลอดถึงพิมพ์หนังสือนี้อุทิศให้ จงอำนวยวิบากสมบัติที่น่าปรารถนาพอใจ พร้อมทั้งเป็นเกียรติอนุสรณ์แก่ นายวิทยา วรรณดิษฐ์ ผู้ล่วงลับไปโดยฐานนิยม

พระสาสนโสภณ

พระสาสนโสภณ (สุวฑฺฒโน)

วัดบวรนิเวศวิหาร

๑๒ ธันวาคม ๒๕๑๑

สารบาญ

หน้า

หน้า

หน้า

หน้า

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

บทนำ

เรื่องการบวช

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ฯ ได้ประทานพระโอวาทแก่นวกภิกษุมาโดยลำดับศก ดังที่ได้บันทึกทำเป็นเล่มแล้ว ได้ทรงแสดงตั้งแต่เบื้องต้น เช่นเรื่องการบวช พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ และได้ทรงแสดงธรรมะในนวโกวาทไปตามลำดับหมวด กับในธรรมวิภาคปริเฉทที่ ๒ ธรรมะที่จะพึงจัดเป็นหมวดกันได้ ก็ทรงแสดงเป็นหมวด คือ ธรรมะในโพธิปักขิยธรรม กับธรรมะที่เป็นหมวดสรีรยนต์ เมื่อได้สนใจอ่านพระโอวาทให้เข้าใจโดยตลอดแล้ว ก็จะได้ความรู้พระพุทธศาสนาพอสมควรทีเดียว ส่วนที่จะแสดงในที่นี้ ก็จะแสดงในเรื่องเดียวกันกับพระโอวาทนั้นบ้าง ต่างไปบ้าง แต่ก็พึงทราบว่าอาศัยอยู่ในแนวของพระโอวาทนั้นเป็นพื้น เพราะก็ได้ฝึกหัดและศึกษาธรรมะมาจากพระองค์ท่านเป็นส่วน

มาก และแม้จะแสดงในเรื่องเดียวกัน แต่มีแนวความอธิบายต่างกันไป ก็พึงถือว่า ก็เป็นการที่ขยายความออกไปอีกบ้างเท่านั้น.

เรื่องการบวช คำนี้ ออกมาจากคำว่า **ปัพพัชชา** มีคำแปลอย่างหนึ่งว่า การออก การออกที่เป็นการบวชหรือปัพพัชชานี้ ในเบื้องต้นก็เป็นการออกทางกาย คือออกจากเคหะสถานบ้านเรือน มาเป็นผู้ไม่มีเรือน เพราะฉะนั้น จึงมีคำเรียกนักบวชว่า อนาคาริยะ ที่แปลว่า *คนไม่มีเรือน คนไม่มีบ้าน* เพราะว่า ได้ออกจากบ้านเรือนมาแล้ว เมื่อออกมาเป็นอนาคาริยะ คือคนไม่มีบ้าน คนไม่มีเรือน ดั่งนี้แล้ว จึงต้องมีความเป็นอยู่เกี่ยวพันกับนิสสัย ๔ ของบรรพชิต คือผู้บวช.

คำว่านิสสัยนั้นก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือนิสสัยที่เป็นภายนอกอย่างหนึ่ง นิสสัยที่เป็นภายในอย่างหนึ่ง นิสสัยที่เป็นภายนอก ได้แก่ปัจจัยเป็นเครื่องอาศัยซึ่งนับว่าจำต้องอาศัยขาดไม่ได้ นิสสัยที่เป็นภายใน ได้แก่นิสสัยจิตใจ ก็หมายถึงพื้นเพของจิตใจ แต่ว่านิสสัยจิตใจนั้นจะยกไว้ จะกล่าวเฉพาะนิสสัยภายนอก คือปัจจัยเป็นเครื่องอาศัยที่จำเป็นสำหรับผู้บวช ก็คือ เที่ยวบิณฑบาต นุ่งห่มผ้าบังสุกุล อยู่โคนต้นไม้ ใช้ยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า ดังที่ได้บอกกันเมื่ออุปสมบทเสร็จใหม่ ๆ นั้นแล้ว.

ทำไมจึงต้องบอกนิสสัย ๔ นี้ ก็เพราะว่าเมื่อออกจากบ้านจากเรือนมาเป็นอนาคาริยะ คือคนไม่มีบ้านไม่มีเรือนจะทำอย่างไร ? ครอบครัวก็ไม่มี ก็ต้องเที่ยวขอเขา คือเที่ยวบิณฑบาต ผ้านุ่งห่มจะได้ที่ไหน

ก็ต้องเที่ยวเก็บเอาผ้าที่เขาทิ้ง เขาไม่ต้องการ มาทำเป็นผ้านุ่งห่มสำหรับตน ที่อยู่อาศัยจะอยู่ที่ไหน บ้านก็ไม่มี โดยที่สุดก็ต้องอยู่ตามโคนไม้ เมื่อเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้น จะได้หยูกยาที่ไหน เมื่ออยู่ตามโคนไม้ก็ต้องเก็บเอาผลไม้ที่เป็นยา มาทำเป็นยากันแก้ไข้ ตามมีตามได้ เพราะฉะนั้น นิสสัย ๔ นี้ จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นจริง ๆ สำหรับผู้ที่บวชตามความหมายดั้งเดิมนั้น คือว่าออกมาเป็นคนไม่มีบ้านไม่มีเรือน ก็ต้องอาศัยนิสสัย ๔ นี้เท่านั้น แต่ต่อมาเมื่อนักบวชได้มาเกี่ยวข้องกับชาวบ้านชาวเมือง ในฐานะที่มาเที่ยวสั่งสอนอบรมเขา มาเป็นบุญเขต คือ นาบุญของเขา เมื่อเขามีศรัทธาเขาก็สร้างวัดให้อยู่ ก็กลายมาเป็นนักบวชที่อยู่วัด เมื่อมาอยู่วัดเข้า ชาวบ้านชาวเมืองมีศรัทธามากขึ้น เขาก็มาบำรุงด้วยอติเรกลาภต่าง ๆ จนมากมายด้วยกำลังศรัทธาของเขา ดังที่ปรากฏอยู่นี้ เพราะฉะนั้น ในบัดนี้มักจะลืมเลือนไปถึงความหมายเดิมของการบวช ลืมเลือนนิสสัย ๔ ของการบวช ชักให้ประมาท ลืมความเป็นนักบวช คือความเป็นผู้ออกดังกล่าวของตน แล้วก็ประพฤติตนไม่สมควร ก็กลายเป็นก่อบาป ก่ออกุศลขึ้น ฉะนั้น จึงควรที่จะระลึกถึงความหมายของการบวช ระลึกถึงนิสสัย ๔ ของการบวชที่มีความหมายเกี่ยวพันกันดังกล่าวมานั้น แล้วก็ไม่ประมาทตั้งใจบวชปฏิบัติพระธรรมวินัยตามกำลังสามารถ.

ทำไมเขาจึงบำรุงด้วยอติเรกลาภต่าง ๆ มากมาย ? *ก็เพราะเขามุ่งจะให้ผู้บวชเป็นสมณะที่ดี จะได้มีสัปปายะ คือความ*

สะดวกสบายในการที่จะเล่าเรียนปฏิบัติ เพราะฉะนั้น จึงควรทำสติ คือความระลึก สัมปชัญญะ ความรู้ตัวอยู่เสมอว่า เขายิ่งบำรุงเท่าไร ก็จำเป็นที่จะต้องยิ่งทำความดีให้มากขึ้นเท่านั้น เพราะเขามุ่งเช่นนั้นเขาจึงทำนุบำรุง เมื่อมีสติเช่นนี้แล้วก็จะได้เกิดความไม่ประมาท.

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการออกบวชทางกาย และยังต้องมีลัทธิวิธีในการบวช ดังออกบวชเป็นภิกษุ เป็นสามเณร ก็จะต้องปฏิบัติพิธีการบวช เมื่อบวชแล้ว ก็จำเป็นที่จะต้องรักษาปฏิบัติในสิกขาตามหน้าที่ของผู้บวช ในการนี้ ก็จำเป็นที่จะต้องมีการออกบวชอีกอย่างหนึ่ง คือการออกบวชทางใจ ได้แก่การปฏิบัติทางจิตใจ ให้เกิดความสงบระงับตามพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า.

การออกบวชทางจิตใจเป็นข้อสำคัญ ถ้าจิตใจไม่ออก ดังเช่นจิตใจยังพุ่งซ่านไปในเรื่องของโลก ในเรื่องของบ้านที่ได้อยกมาแล้ว หรือในทางใดทางหนึ่งในภายนอก ก็จะพาให้ร่างกายกระสับกระส่ายไปด้วย ไม่สามารถจะปฏิบัติในสิกขาของผู้บวชได้ เพราะฉะนั้น การบวชที่สมบูรณ์ก็จำเป็นที่จะออกบวชทางจิตใจอีกส่วนหนึ่ง.

อนึ่ง **บวชทำไม ?** ปัญหานี้ ตอบตามทางพิจารณาดูตามประวัติของพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้านั้น เมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระราชกุมาร ก็ทรงมีความบริบูรณ์พูนสุขทุกประการ แต่ได้ทรงปรารภถึง ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีครอบงำ

สัตว์โลกทุกถ้วนหน้า จึงทรงประสงค์จะพบโมกขธรรม คือธรรมะเป็นเครื่องพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย เมื่อได้ทรงประสบพบเห็นสมณะ คือนักบวช ก็ทรงเลื่อมใสในการบวช ทรงเห็นว่าจะเป็นทางแสวงหาโมกขธรรม คือธรรมเป็นเครื่องพ้นจากความทุกข์ดั่งกล่าวนั้นได้ จึงได้เสด็จออกบวช เพราะฉะนั้น จุดมุ่งหมายแห่งการบวชของพระพุทธเจ้า จึงได้มุ่งโมกขธรรม ธรรมะเป็นเครื่องพ้นจากความทุกข์ของโลก คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย พร้อมทั้งความเกิด ผู้ที่บวชตามพระพุทธเจ้าในชั้นแรก ก็มีความมุ่งเช่นนี้ ดั่งเช่นพระสาวกในครั้งพุทธกาลรูปหนึ่งชื่อว่าพระรัฏฐปาละ[๑] ท่านเป็นลูกเศรษฐี แต่ก็ได้สละทรัพย์สมบัติออกบวชปฏิบัติจนเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง วันหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นนั้น พระนามว่าพระเจ้าโกรัพยะ ได้ถามท่านว่า ท่านบวชทำไม ? เพราะว่าคนโดยมากนั้น บวชกันเพราะเหตุว่า มีความเสื่อมเพราะชราบ้าง มีความเสื่อมเพราะความป่วยไข้บ้าง มีความเสื่อมทรัพย์สมบัติบ้าง มีความเสื่อมญาติบ้าง แต่ว่าท่านรัฏฐปาละเป็นผู้ที่ยังไม่มีความเสื่อมใด ๆ ดั่งกล่าวนั้น ไฉนท่านจึงออกบวช ท่านก็ตอบว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสธัมมุทเทสไว้ ๔ ข้อ คือ

๑. โลกอันชราย่อมนำเข้าไป ไม่ยั่งยืน

๒. โลกไม่มีอะไรต้านทานจากความเจ็บป่วย ไม่เป็นใหญ่

๓. โลกไม่ใช่ของ ๆ ตน เพราะทุก ๆ คนจำต้องละสิ่งทั้งปวงไป ด้วยอำนาจของความตาย และ

---

๑. รฏฺฐปาลสุตฺต ๑๓/๔๐๒

๔. โลกพร่องอยู่ ไม่มีอิ่ม เป็นทาสของตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก

ท่านได้ปรารภธัมมุทเทส คือการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ ประการนี้ จึงได้ออกบวช.

แต่ว่าการบวชนั้น ก็มิได้มีผู้มุ่งผลอย่างสูงดั่งกล่าวนี้เสมอไป ดังในมิลินทปัญหา พระเจ้ามิลินท์ ได้ถามพระนาคเสนว่า ประโยชน์สูงสุดของการบวชคืออะไร ? พระนาคเสนท่านก็ตอบว่า ประโยชน์สุดสุดของการบวชชั้น คือพระนิพพาน คือ ความดับ เพราะไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ทั้งหมด แต่คนก็มิใช่บวชเพื่อประโยชน์นี้ทั้งหมด บางคนบวชเพราะหลีกราชภัยบ้าง หลีกหนีโจรภัยบ้าง ปฏิบัติตามพระราชประสงค์หรือตามประสงค์ของผู้มีอำนาจบ้าง ต้องการจะพ้นหนี้สินบ้าง ต้องการความเป็นใหญ่บ้าง ต้องการที่จะดำรงชีวิตอยู่อย่างสะดวกสบายบ้าง เพราะกลัวภัยต่าง ๆ บ้าง พระเจ้ามิลินท์ก็ถามว่า พระนาคเสนเล่า เมื่อบวชมุ่งประโยชน์อย่างนี้หรือ หรือมุ่งอย่างไร พระนาคเสนก็ตอบว่า เมื่อท่านบวชนั้น ท่านยังเป็นหนุ่ม ก็ไม่ได้คิดจะมุ่งประโยชน์อย่างนี้ แต่ว่าท่านคิดว่า พระสมณะศักยบุตรเหล่านี้ เป็นบัณฑิต คือเป็นผู้ฉลาด จักสามารถยังเราให้ศึกษาได้ เพราะฉะนั้นท่านจึงได้บวชเพื่อศึกษา ครั้นท่านได้ศึกษาแล้ว ท่านจึงได้เห็นประโยชน์ของการบวช เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่าท่านบวชก็ด้วยมุ่งประโยชน์เช่นนั้นเหมือนกัน พระนาคเสนท่านตอบพระเจ้ามิลินท์ดั่งนี้.

๑. มิลินฺทปญฺหา ปพฺพชฺชาปญฺหา น. ๔๕

แม้ในบัดนี้ การบวชจะไม่ได้มุ่งทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น แต่ก็อาจกล่าวได้ว่า บวชด้วยมุ่งจะศึกษาพระพุทธศาสนาและปฏิบัติพระพุทธศาสนาอย่างละเอียดประณีต เท่าที่เมื่อเข้ามาบวชแล้วจะพึงปฏิบัติได้ เพราะฉะนั้น แม้มีความมุ่งจะบวชศึกษาและปฏิบัติดังกล่าวนี้ ก็ชื่อว่าเป็นความมุ่งที่ถูกต้องเหมือนกัน ในพระสูตรหนึ่ง[๑]ท่านได้แสดงถึงคนที่มุ่งดีเข้ามาบวช แต่ว่าเมื่อบวชแล้วก็ยังมีการได้ต่าง ๆ กัน.

อย่างที่ ๑ เรียกว่า **บวชได้กิ่งใบของพรหมจรรย์** คือบวชแล้วก็มุ่งแต่จะได้ลาภ ได้สักการะ ได้สรรเสริญ เมื่อได้ ก็พอใจเพียงเท่านั้น.

อย่างที่ ๒ เรียกว่า **บวชได้กะเทาะเปลือกของพรหมจรรย์** คือ ก็ไม่ได้มุ่งจะได้ลาภสักการะและสรรเสริญทีเดียว แต่ก็ปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วย และก็พอใจเพียงว่าจะปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์เท่านั้น.

อย่างที่ ๓ เรียกว่า **บวชได้เปลือกของพรหมจรรย์** คือ เมื่อปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้แล้ว ก็ปฏิบัติในสมาธิให้บริบูรณ์ด้วย และก็พอใจเพียงสมาธิเท่านั้น.

อย่างที่ ๔ เรียกว่า **บวชได้กระพี้ของพรหมจรรย์** คือ เมื่อปฏิบัติในศีล ในสมาธิ ให้บริบูรณ์แล้ว ก็ปฏิบัติต่อไปจนเกิดญาณทัสนะคือความรู้ ความรู้ความเห็นธรรมะขึ้นด้วย และก็พอใจเพียงที่รู้ที่เห็นเท่านั้น.

---

๑. มหาสาโรปมสุตฺต ๑๒/๓๒๖

อย่างที่ ๕ เรียกว่า **บวชได้แก่นของพรหมจรรย์** คือว่า ได้ปฏิบัติสืบขึ้นไปจนได้วิมุติ คือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์บางส่วนหรือสิ้นเชิง ตามสามารถของการปฏิบัติ.

อย่างที่ ๕ นี้ จึงจะชื่อว่าได้บรรลุแก่นของการบวช หรือว่า บวชได้แก่นของพรหมจรรย์.

การบวชได้อะไรบ้าง ตามชั้น ๆ นี้ อันที่จริงเมื่อได้บวชตั้งใจปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ขึ้นมา ก็ชื่อว่าเป็นการบวชดีได้ แต่ยังมีกิจที่จะต้องทำให้สูงขึ้นไปกว่านั้นอีก ก็ต้องทำต่อไป ไม่หยุดอยู่เพียงเท่านั้น.

การบวช จะได้ประโยชน์ของการบวชตั้งแต่ขั้นต้นขั้นต่ำดังที่กล่าวมานี้ ก็ต้องอาศัยการบวชใจประกอบอีกส่วนหนึ่ง เมื่อบวชพร้อมทั้งกายทั้งใจแล้ว ก็จะเป็นการบุญเป็นการกุศลอย่างสูง เป็นบุญก็คือเป็นเครื่องชำระความชั่ว เป็นกุศลก็คือเป็นกิจของคนฉลาดชำระความชั่วของเราเอง และเราเองก็เป็นผู้ฉลาดขึ้นเอง เป็นความฉลาดบริสุทธิ์.

เรื่องการบวชตามที่กล่าวมานี้ เป็นการแสดงประกอบความรู้และความเข้าใจ ควรจะสนใจและตั้งใจทำการบวชแม้ชั่วคราวให้เป็นกุศลอย่างสูง เท่าที่สามารถจะทำได้.

เรื่องพระพุทธศาสนา

คำว่า **พระพุทธศาสนา** ประกอบด้วยคำว่า พุทธะ ซึ่งแปลว่า *ผู้รู้* กับคำว่า ศาสนา ที่แปลว่า *คำสั่งสอน* รวมกันเข้าเป็น พุทธศาสนา แปลว่า *คำสั่งสอนของผู้รู้* เมื่อพูดว่าพุทธศาสนา ความเข้าใจก็ต้องแล่นเข้าไปถึงลัทธิปฏิบัติ และคณะบุคคลซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติในลัทธิปฏิบัตินั้น ไม่ใช่มีความหมายแต่เพียงคำสั่งสอน ซึ่งเป็นเสียงหรือเป็นหนังสือ หรือเป็นเพียงตำหรับตำราเท่านั้น พระพุทธ-ศาสนา ที่เราทั้งหลายในบัดนี้ได้รับนับถือและปฏิบัติเนื่องมาจากอะไร คือเราได้อะไรจากสิ่งที่เรียกว่า พระพุทธศาสนา นั้นมานับถือปฏิบัติในบัดนี้ เมื่อพิจารณาดูแล้วก็เห็นว่า เราได้ หนังสือ อย่างหนึ่ง บุคคลอย่างหนึ่ง หนังสือนั้นก็คือตำราที่แสดงพระพุทธศาสนา บุคคลนั้นก็คือพุทธศาสนิกที่แปลว่าผู้นับถือพระพุทธศาสนา พุทธศาสนิกนี้มิใช่หมายความแต่เพียงคฤหัสถ์ หมายความถึงทั้งบรรพชิต คือนักบวชและคฤหัสถ์ซึ่งเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา พูดอีกอย่างหนึ่งก็ได้แก่พุทธบริษัท คือหมู่ของผู้นับถือพระพุทธเจ้า ดังที่เรียกว่า ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา แต่ในบัดนี้ ภิกษุณีไม่มีแล้ว ก็มีภิกษุกับสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา หรือบุคคลที่เรียกว่าพุทธมามก พุทธ-มามิกา ก็รวมเรียกว่าพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกทั้งหมด คือในบัดนี้มีหนังสือซึ่งเป็นตำราพระพุทธศาสนา และมีบุคคลซึ่งเป็นพุทธ-ศาสนิกหรือเป็นพุทธบริษัท ทั้ง ๒ อย่างนี้ หนังสือก็มาจากบุคคลนั้นเอง คือบุคคลที่เป็นพุทธศาสนิกหรือเป็นพุทธบริษัท ได้เป็นผู้

ทำหนังสือขึ้น และบุคคลดังกล่าวนี้ก็ได้มีสืบต่อกันเรื่อยมา ตั้งแต่สมัยพุทธกาลและสืบต่อมาตั้งแต่จากที่เกิดของพระพุทธศาสนา มาจนถึงในต่างประเทศของประเทศนั้น ดังเช่นในประเทศไทยบัดนี้ คือว่า ได้มีพุทธศาสนิกหรือพุทธบริษัทสืบต่อกันเรื่อยมา จึงมาถึงเราทั้งหลายในบัดนี้ และเราทั้งหลายในบัดนี้ ก็ได้เป็นพุทธศาสนิกหรือพุทธบริษัทในปัจจุบัน และคนรุ่นต่อ ๆ ไปก็จะสืบต่อไปอีก.

หนังสือ คือตำราพระพุทธศาสนานั้น ได้กล่าวแล้วว่าก็ออกมาจากบุคคล คือบุคคลผู้นับถือพระพุทธศาสนาในสมัยนั้น ๆ ได้ทำเอาไว้ และเมื่อเราได้ศึกษาในหนังสือตำราพระพุทธศาสนาแล้ว เราจึงทราบประวัติของพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ต้นมา เพราะฉะนั้น การทราบเรื่องพระพุทธศาสนาในบัดนี้ จึงทราบได้จากหนังสือซึ่งเป็นตำรา บุคคลซึ่งเป็นผู้รู้พระพุทธศาสนาในบัดนี้ ก็รู้จากหนังสือหรือตำราและก็บอกอธิบายกันต่อ ๆ มา เพราะฉะนั้น ก็ควรจะทราบหนังสือที่เป็นตำราในพระพุทธศาสนานี้ว่ามีขึ้นอย่างไร.

หนังสือที่เป็นตำราพระพุทธศาสนานี้ มีเล่าว่า ได้มีขึ้นเป็นครั้งแรกอย่างสมบูรณ์ เมื่อพุทธศาสนาล่วงไปแล้วสี่ร้อยปีเศษ คือหลังจากพุทธปรินิพพานแล้วได้สี่ร้อยปีเศษ ภิกษุซึ่งเป็นพหูสูต ในประเทศลังกา ได้ปรารภความทรงจำของบุคคลว่าเสื่อมทรามลง ต่อไปก็คงไม่มีใครสามารถจะจำทรงพระพุทธวจนะไว้ได้ทั้งหมด จึงได้ประชุมกันทำสังคายนา คือสอบสวนร้อยกรองพระพุทธวจนะตามที่

ต่างคนได้จำกันไว้ได้ รับรองต้องกันแล้วก็เขียนลงเป็นตัวหนังสือ ตำราที่เขียนขึ้นเป็นครั้งแรก ที่เล่าถึงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงคำสั่งสอนไว้อย่างไร เรียกว่าเป็นปกรณ์คือเป็นหนังสือชั้น บาลี เป็นหลักฐานชั้นที่หนึ่ง และต่อมาก็มีอาจารย์ได้แต่งคำอธิบายบาลีนั้น คำอธิบายบาลีของพระอาจารย์นั้น เรียกว่า อรรถกถา แปลว่ากล่าวเนื้อความ เป็นตำราชั้นที่สอง ต่อมาก็มีอาจารย์แต่งอธิบายอรรถกถานั้นอีก เรียกว่า ฎีกา เป็นตำราชั้นที่สาม ต่อมาก็มีพระอาจารย์แต่งอธิบายฎีกาออกไปอีก เรียกว่า อนุฎีกา เป็นตำราชั้นที่สี่ และก็ยังมีพระอาจารย์แต่งอธิบายเบ็ดเตล็ด เป็นเรื่องสำคัญบ้าง เป็นเรื่องย่อย ๆ บ้างอีกมากมาย ก็เรียกว่าเป็นปกรณ์พิเศษ คือเป็นหนังสือพิเศษต่าง ๆ แต่ว่าตำราที่เป็นหลักก็คือ บาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ดังกล่าวมานั้น หนังสือเหล่านี้ ได้มีในประเทศลังกา และตามประวัติก็เล่าว่า เดิมก็เขียนเป็นภาษาลังกาหรือภาษาสีหฬอยู่เป็นอันมาก และต่อมาก็ได้มีพระเถระ เช่นพระพุทธโฆษาจารย์ มาแปลเป็นภาษาบาลี ที่ในบัดนี้นับถือว่าเป็นภาษาพระพุทธศาสนา จนถึงในบัดนี้ หนังสือตำราเหล่านี้ก็ได้แปลเป็นภาษาบาลีในลังกาทั้งหมด ในประเทศไทยเราก็ได้ตำราเหล่านี้ เช่นในบัดนี้ที่เป็นชั้นบาลีก็ได้มาบริบูรณ์ ชั้นอรรถกถา ก็ได้มาบริบูรณ์ ฎีกา อนุฎีกาก็มีโดยมาก แต่ที่พิมพ์แล้วด้วยอักษรไทย สำหรับที่เป็นบาลี เรียกว่าพระไตรปิฎกพิมพ์ทั้งหมด พิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๕ ครั้งหนึ่ง พิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๗ คือ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้

พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ เป็นครั้งที่ ๒ และในเวลาต่อ ๆ มาก็เพียงแต่พิมพ์ซ่อม สำหรับที่เป็นชั้นบาลีอันเรียกว่าพระไตรปิฎกนี้ ทางคณะสงฆ์ได้แปลเป็นภาษาไทย และได้พิมพ์เสร็จแล้วเป็นจำนวนมากเล่ม เป็นฉบับแปลของกรมการศาสนา ส่วนที่เป็นชั้นอรรถกถา ได้พิมพ์ไว้ด้วยอักษรไทยเป็นส่วนมาก ชั้นฎีกาก็ได้พิมพ์บ้างแต่เป็นส่วนน้อย แต่หนังสือเหล่านี้โดยมากก็เป็นภาษาบาลี เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อจะรู้พระพุทธศาสนาด้วยตนเองจากตำราเดิมจึงต้องศึกษาภาษาบาลี หรือภาษามคธ พระภิกษุที่บวชมีหน้าที่จะต้องศึกษาสืบต่อพระพุทธศาสนาก็ต้องเรียนบาลีกัน และก็นำเอาพระธรรมวินัย จากบาลีนั้นมาแสดงแก่ผู้ที่ไม่ได้เรียนภาษาบาลี.

เมื่อทราบว่า เราในบัดนี้ ได้ทราบพระพุทธศาสนาจากหนังสือและจากคณะบุคคลซึ่งเป็นพุทธศาสนิก ดังที่กล่าวมาโดยย่อนี้แล้วก็ควรจะทราบต่อไปว่า เมื่อศึกษาจากหนังสือ และบุคคลที่เป็นพุทธ-ศาสนิก ที่เป็นครูบาอาจารย์ต่อ ๆ กันมา จึงได้ทราบว่า ต้นเดิมของพระพุทธศาสนานั้น ก็คือพระพุทธเจ้า.

คำว่า **พระพุทธะ** แปลว่า *พระผู้รู้* ในภาษาไทยเราเติมคำว่า **เจ้า** เรียกว่า **พระพุทธเจ้า** คือเอาความรู้ของท่านมาเป็นชื่อ ตามพุทธประวัติที่ทราบจากหนังสือทางพระพุทธศาสนาดังกล่าวนั้น พระพุทธเจ้า ก็เป็นบุคคล คือเป็นมนุษย์เรานี่เอง ซึ่งมีประวัติดังที่แสดงไว้ในพระพุทธประวัติแล้ว แต่ว่าท่านได้ค้นคว้าหาความรู้ จนประสพความรู้ที่เป็นโลกุตตระ คือความรู้ที่เป็นส่วนเหนือโลก หมายความ

ง่าย ๆ ว่า ความรู้ที่เป็นส่วนโลกิยะหรือเป็นส่วนโลกนั้น เมื่อประมวลเข้าแล้ว ก็เป็นความรู้ในด้านสร้างบ้าง ในด้านธำรงรักษาบ้าง ในด้านทำลายล้างบ้าง ผู้รู้เองและความรู้นั้นเองก็เป็นไปในทางคดีโลก ซึ่งต้องเป็นไปตามคติธรรมดาของโลก ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย เพราะต้องเกี่ยวข้องอยู่กับโลก นอกจากนี้ ยังต้องเป็นทาสของตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ ถึงจะเป็นเจ้าโลก แต่ไม่เป็นเจ้าตัณหา ต้องเป็นทาสของตัณหาในใจของตัวเอง เพราะฉะนั้น ความรู้ที่ยังต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย และยังต้องเป็นทาสของตัณหาดังกล่าวนี้ จึงเรียกว่ายังเป็นโลกิยะ ยังไม่เป็นโลกุตระ คืออยู่เหนือโลก แต่ความรู้ที่จะเป็นโลกุตระ คืออยู่เหนือโลกได้นั้น จะต้องเป็นความรู้ที่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ดังกล่าวได้ พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์คนแรกที่ได้ปฏิญญาพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม ซึ่งทำให้เป็นโลกุตระ คืออยู่เหนือโลก คือทำให้ท่านผู้รู้นั้นเป็นผู้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ดังกล่าวนั้น ท่านผู้ประกอบด้วยความรู้ดังกล่าวมานี้ และประกาศความรู้นำสั่งสอน ได้ชื่อว่าเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นต้นเดิมของพระพุทธศาสนา.

พระธรรม ทีแรกก็เป็นเสียงที่ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า เป็นเสียงที่ประกาศความจริงให้บุคคลทราบธรรมะที่พระองค์ได้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้น เสียงที่ประกาศความจริงแก่โลกนี้ ก็เรียกกันว่าพระธรรมส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าพระพุทธศาสนา คือเป็นคำที่ออก

มาจากพระโอฐของพระพุทธเจ้า เป็นคำสั่ง เป็นคำสอน ข้อปฏิบัติที่คำสั่งสอนนั้นแสดงชี้ ก็เป็นพระธรรมส่วนหนึ่ง ผลของการปฏิบัติก็เป็นพระธรรมส่วนหนึ่ง เหล่านี้เรียกว่าพระธรรม.

หมู่ชนที่ได้ฟังเสียง ซึ่งออกจากพระโอฐของพระพุทธเจ้า ได้ความรู้พระธรรม คือความจริงที่พระพุทธเจ้าได้สั่งสอน จนถึงได้บรรลุโลกุตรธรรม ธรรมะที่อยู่เหนือโลกตามพระพุทธเจ้า เรียกว่าพระสงฆ์ คือหมู่ของชนที่เป็นสาวก คือผู้ฟังของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้รู้พระธรรมตามพระพุทธเจ้าได้ พระสงฆ์ดังกล่าวนี้เรียกว่าพระอริยสงฆ์ มุ่งเอาความรู้เป็นสำคัญเหมือนกัน ไม่ได้มุ่งว่าจะต้องเป็นคฤหัสถ์หรือจะต้องเป็นบรรพชิต และเมื่อรู้พระธรรมของพระพุทธเจ้าก็ประกาศตนนับถือพระพุทธเจ้า ที่มีศรัทธาแก่กล้า ก็ขอบวชตาม ที่ไม่ถึงกับขอบวชตาม ก็ประกาศตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา จึงได้เกิดเป็นบริษัท ๔ ขึ้น คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในบริษัท ๔ นี้ หมู่ของภิกษุ ก็เรียกว่าพระสงฆ์เหมือนกัน แต่เรียกว่าสมมติสงฆ์ สงฆ์โดยสมมติ เพราะว่าเป็นภิกษุตามพระวินัยด้วยวิธีอุปสมบท รับรองกันว่าเป็นอุปสัมบันหรือเป็นภิกษุขึ้น เมื่อภิกษุหลายรูปมาประชุมกันกระทำกิจของสงฆ์ ก็เรียกว่าสงฆ์.

พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ที่เป็นอริยสงฆ์ ทั้ง ๓ นี้ รวมเรียกว่าพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นสรณะ คือที่พึ่งอย่างสูงสุดในพระพุทธศาสนา.

ความเป็นพระอริยสงฆ์นั้นเป็นจำเพาะตน ส่วนหมู่แห่งบุคคลที่ดำรงพระพุทธศาสนาสืบต่อมา ก็คือพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกดังกล่าวมาข้างต้น ในพุทธบริษัทเหล่านี้ ก็มีภิกษุสงฆ์นี่แหละเป็นบุคคลสำคัญ ซึ่งเป็นผู้พลีชีวิตมาเพื่อปฏิบัติดำรงรักษาพระพุทธศาสนานำพระพุทธศาสนาสืบ ๆ ต่อกันมา จนถึงในบัดนี้.

พรรษาที่ ๑

เมื่อก่อนพุทธปรินิพพาน ๔๕ ปี ในวันเพ็ญพระจันทร์เสวยดาวฤกษ์ชื่อว่าวิสาขา คือวันเพ็ญเดือนวิสาขะหรือเวสาขะ ในราตรีวันเพ็ญนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม ก่อนแต่ตรัสรู้เรียกว่า พระโพธิสัตว์ แปลว่า *ผู้ข้องอยู่ในความรู้* อันหมายความว่า ไม่ทรงข้องอยู่ในสิ่งอื่น ข้องอยู่แต่ในความรู้ จึงทรงแสวงหาความรู้จนได้ตรัสรู้ จึงเรียกว่า **พุทธะ** ที่แปลว่า ผู้รู้ หรือ *ตรัสรู้* เราเรียกกันว่า **พระพุทธเจ้า** พระองค์ได้ตรัสรู้ที่ภายใต้ต้นไม้ชื่อว่า อัสสัตถะ ต่อมาก็เรียกว่า **ต้นโพธิ์** คำว่า **โพธิ** แปลว่า **ตรัสรู้** เพราะพระพุทธเจ้าไปประทับนั่งใต้ต้นไม้นั้นตรัสรู้ จึงได้เรียกว่า ต้นไม้ตรัสรู้ เรียกเป็นศัพท์ว่า *โพธิพฤกษ์* แต่ชื่อของต้นไม้ชนิดนี้ว่า อัสสัตถะ ที่ตรัสรู้นั้นอยู่ที่ใกล้ฝั่ง แม่น้ำเนรัญชรา ใน ตำบลอุรุเวลา ใน มคธรัฐ.

เมื่อตรัสรู้แล้ว ก็ได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขในที่ต่าง ๆ ใกล้กับโพธิพฤกษ์นั้นอยู่หลายสัปดาห์ ได้ทรงดำริถึงพระธรรมที่ได้ตรัสรู้ว่าเป็นของที่ลุ่มลึก ในชั้นแรกก็ทรงมีความขวนขวายน้อยว่าจะไม่ทรงแสดงธรรมนั้น[๑] เพราะเห็นว่าคนเป็นอันมากจะไม่เข้าใจ แต่ก็ได้ทรงพิจารณาดูหมู่สัตว์เห็นว่า *หมู่สัตว์นั้นมีต่าง ๆ กัน ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ก็มีอยู่ เทียบด้วยดอกบัวสามเหล่าที่จะบานได้ ผู้ที่ตรัสรู้ไม่ได้ก็มี อันเทียบด้วยดอกบัวอีกชนิดหนึ่งที่จมอยู่ในสระ ไม่มีหวังจะบาน* และท่านแสดงว่า ท้าวสหัมบดีพรหมได้มากราบทูลอาราธนา ทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ดังกล่าวนั้น ก็ทรงรับอาราธนา

---

๑. มหาวคฺค. ๔/๕

ของพรหม เรื่องนี้ก็ถอดความว่า ได้เกิดพระกรุณาขึ้นแก่สัตว์โลก พระกรุณานั้นเองทำให้ทรงตกลงพระหฤทัยว่า จะทรงแสดงธรรมสอน.

เมื่อได้ตกลงพระหฤทัยดั่งนี้ ก็ได้ทรงทำสังขาราธิษฐาน คือตั้งพระหฤทัยว่า จะทรงดำรงพระชนมชีพอยู่จนกว่าจะประกาศพระพุทธ-ศาสนาตั้งลงได้โดยมั่นคง มีพุทธบริษัทบริบูรณ์ และได้ทรงพิจารณาถึงบุคคลที่จะทรงแสดงธรรมะสั่งสอนเป็นครั้งแรก ได้ทรงระลึกถึงอาฬารดาบสและอุททกดาบส ซึ่งได้เคยเข้าไปทรงศึกษาอยู่ในชั้นแรก แต่ก็ได้ทรงทราบว่า ท่านทั้งสองนั้นถึงมรณภาพไปเสียแล้ว ต่อจากนั้นจึงได้ทรงระลึกถึงภิกษุ ๕ รูป อันเรียกว่าปัญจวัคคีย์ แปลว่ามีพวก ๕ ซึ่งได้มาคอยเฝ้าปฏิบัติพระองค์อยู่ในเวลาที่ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยา แต่ได้ทิ้งพระองค์ไปเสีย เมื่อทรงเลิกทุกกรกิริยา มาทรงบำเพ็ญเพียรทางจิต ทรงทราบว่า ภิกษุปัญจวัคคีย์เหล่านั้น ได้ไปพักอยู่ที่ป่าอิสิปตนะมฤคทายวัน แขวงกรุงพาราณสี จึงได้เสด็จออกจากบริเวณโพธิพฤกษ์ที่ตรัสรู้ ในตำบลอุรุเวลา เสด็จบ่ายพระพักตร์ไปสู่กรุงพาราณสี เพื่อจะเสด็จไปยังตำบลที่ภิกษุทั้ง ๕ นั้นพักอยู่ ในตอนนี้พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงว่า ได้เสด็จออกจากตำบลอุรุเวลาที่ตรัสรู้ในตอนเช้าของวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา คือได้เสด็จไปตอนเช้าของวันโกน และก็ได้เสด็จถึงตำบลที่พระภิกษุปัญจวัคคีย์พักอยู่ คืออิสิปตนะมฤคทายวัน ในตอนเย็นวันนั้น แต่ถ้าดูระยะทางตามแผนที่จากตำบลอุรุเวลา ที่บัดนี้เรียกว่าพุทธคยา ไปถึงป่า

อิสิปตนะมฤคทายวัน ที่บัดนี้เรียกว่าสารนาถ ก็เป็นหนทางถึงร้อยไมล์เศษ ในคัมภีร์ชั้นบาลีไม่ได้กำหนดวัน เป็นแต่เพียงได้บอกว่าได้เสด็จไปโดยลำดับเท่านั้น.

ภิกษุปัญจวัคคีย์ ทั้ง ๕ นั้น มีชื่อว่า ๑. โกณฑัญญะ ๒. วัปปะ ๓. ภัททิยะ ๔. มหานามะ และ ๕. อัสสชิ โกณฑัญญะเป็นหัวหน้า ท่านโกณฑัญญะผู้นี้ ได้เป็นพราหมณ์คนหนึ่งในจำนวนพราหมณ์ ๑๐๘ คน ที่มาประชุมทำนายพระลักษณะ เมื่อพระ-พุทธเจ้าได้ประสูติแล้ว ๕ วัน พราหมณ์เหล่านี้ พากันทำนายว่าพระองค์จะมีคติเป็น ๒ คือ ถ้าอยู่ครองฆราวาส จะได้เป็นพระเจ้าจักร-พรรดิ พระราชาเอกในโลก แต่ถ้าออกทรงผนวช จะได้เป็นศาสดาเอกในโลก ส่วนท่านโกณฑัญญะเป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุด ในหมู่พราหมณ์นั้น ได้ทำนายไว้คติเดียวว่า จะเสด็จออกทรงผนวชและจะได้เป็นศาสดาเอกในโลก เพราะฉะนั้น จึงได้คอยฟังข่าวพระโพธิสัตว์อยู่เสมอ จนเมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกทรงผนวช ท่านโกณฑัญญะ ก็ได้ชักชวนบุตรของพราหมณ์ที่มาประชุมทำนายพระ-ลักษณะในคราวนั้นได้อีก ๔ คน รวมกันเป็น ๕ คน ออกบวชคอยติดตามพระพุทธเจ้า และเมื่อพระพุทธเจ้าได้ไปทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาก็เป็นที่สบอัธยาศัยของท่านทั้ง ๕ นั้น ซึ่งนิยมในทางนั้น ก็พากันไปคอยเฝ้าปฏิบัติ ครั้นพระองค์ได้ทรงเลิกละเสียแล้ว ท่านทั้ง ๕ นั้นก็เห็นว่า พระองค์ได้ทรงเวียนมาเป็นผู้มักมาก จะไม่สามารถตรัสรู้พระ-ธรรมได้ ก็พากันหลีกไปพักอยู่ที่ตำบลอิสิปตนะมฤคทายวันนั้น.

เมื่อ ภิกษุปัญจวัคคีย์ได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาแต่ไกล ก็นัดหมายกันไม่ให้ลุกต้อนรับ ไม่ให้ทำการอภิวาท แต่ให้ปูอาสนะไว้ ถ้าทรงประสงค์จะนั่งก็นั่ง แต่ถ้าไม่ทรงประสงค์ก็แล้วไป แต่ครั้นเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงเข้า ต่างก็ลืมกติกาที่ตั้งกันไว้ พากันลุกขึ้นรับและอภิวาทกราบไหว้ และนำน้ำล้างพระบาท ตั้งรองพระบาท ผ้าเช็ดพระบาทมาคอยปฏิบัติ พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับบนอาสนะทรงล้างพระบาทแล้ว พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็พากันเรียกพระองค์ด้วยถ้อยคำตีเสมอ คือเรียกพระองค์ว่า อาวุโส ที่แปลว่า *ผู้มีอายุ* หรือแปลกันอย่างภาษาไทยว่า **คุณ** พระพุทธเจ้าก็ตรัสห้าม และได้ตรัสว่า ตถาคตมาก็เพื่อจะแสดงอมตธรรมให้ท่านทั้งหลายฟัง เมื่อท่านทั้งหลายตั้งใจฟังและปฏิบัติโดยชอบ ก็จะเกิดความรู้จนถึงที่สุดทุกข์ได้ ภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลคัดค้านว่า *เมื่อทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยายังไม่ได้ตรัสรู้ เมื่อทรงเลิกเสียจะตรัสรู้ได้อย่างไร* พระพุทธเจ้าก็ยังตรัสยืนยันเช่นนั้น และพวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็คงคัดค้านเช่นนั้นถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าจึงตรัสให้ระลึกว่า แต่ก่อนนี้พระองค์ได้เคยตรัสพระวาจาเช่นนี้หรือไม่ พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็ระลึกขึ้นได้ว่าพระองค์ไม่เคยตรัสพระวาจาเช่นนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้ยินยอมเพื่อจะฟังธรรม พระพุทธเจ้าเมื่อทรงเห็นว่า พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ พากันตั้งใจเพื่อจะฟังพระธรรมของพระองค์แล้ว จึงได้ทรงแสดง ปฐมเทสนา คือเทศนาทีแรก โปรดภิกษุปัญจวัคคีย์ *ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทสนานี้ในวันรุ่งขึ้น*จากที่เสด็จไปถึง คือ

ได้ทรงแสดงในวันเพ็ญของเดือนอาสาฬหะ หรือเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา ซึ่งเป็นวันที่ได้ประกอบพิธีอาสาฬหบูชา ดังที่ได้กำหนดตั้งขึ้นเป็นวันบูชาวันหนึ่ง.

ปฐมเทสนานี้ เป็นเทศน์ครั้งแรกที่มีความสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทางที่พระองค์ทรงปฏิบัติ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงแสดงญาณคือความรู้ของพระองค์ ที่เกิดขึ้นในธรรมะนั้น ถ้าจะตั้งปัญหาว่า พระพุทธเจ้าทรงดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไร จึงได้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอย่างไร ปัญหาเหล่านี้ ก็อาจจะตอบได้ด้วยพระสูตรนี้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นพระสูตรที่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจะละเสียมิได้ ควรจะต้องศึกษาให้เข้าใจ.

ใจความปฐมเทสนานี้ ตอนที่ ๑ พระพุทธเจ้า ได้ทรงชี้ทางที่บรรพชิต คือนักบวช ซึ่งมุ่งความหน่าย มุ่งความสิ้นราคะคือความติด ความยินดี มุ่งความตรัสรู้ มุ่งพระนิพพาน ไม่ควรจะส้องเสพ อันได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค ความประกอบตนด้วยความสุขสดชื่นอยู่ในทางกาม และอัตตกิลมถานุโยค ความประกอบการทรมานตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่า เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นของต่ำทราม ที่เป็นกิจของชาวบ้าน ที่เป็นของปุถุชน มิใช่เป็นกิจของบรรพชิต ผู้มุ่งผลเช่นนั้น ส่วนอีกหนทางหนึ่งซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ เป็นหนทางกลาง อยู่ในระหว่างทางทั้ง ๒ นั้น แต่ว่าไม่ข้องแวะอยู่ในทางทั้ง ๒ นั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ให้เกิดจักษุคือ

ดวงตาเห็นธรรม จะทำให้เกิดญาณ คือความหยั่งรู้ ทำให้เกิดความสงบระงับ ทำให้เกิดความรอบรู้ ทำให้เกิดความดับกิเลส อันได้แก่ทางที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ อันเป็นของประเสริฐ ได้แก่สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ พยายามชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ.

ตอนที่ ๒ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ เพื่อละทางทั้ง ๒ ข้างต้น แลมาเดินอยู่ในทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือข้อปฏิบัติเป็นทางกลาง ซึ่งมีองค์ประกอบทั้ง ๘ นั้น อันได้แก่อริยสัจจ์ ๔ คำว่า อริยสัจจ์ แปลว่าความจริงของบุคคลผู้ประเสริฐก็ได้ แปลว่าความจริงที่ทำให้บุคคลเป็นคนประเสริฐก็ได้ อริยสัจจ์ ๔ นี้ได้แก่:—

๑. ทุกข์ ในพระสูตรนี้ ได้ชี้ว่าอะไรเป็นทุกข์ไว้ด้วย คือชี้ว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือแห้งใจ ปริเทวะ คือคร่ำครวญ รัญจวนใจ ทุกขะคือทุกข์กาย เช่นป่วยไข้ โทมนัสสะคือทุกข์ใจ อุปายาส คือคับแค้นใจ เป็นทุกข์ อัปปิยสัมปโยค ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ปิยวิปโยค ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ปรารถนาไม่ได้สมหวัง เป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อ ขันธ์ที่ยึด

ถือไว้ทั้ง ๕ ประการ เป็นทุกข์.

๒. **ทุกขสมุทัย** เหตุให้ทุกข์เกิด ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า ตัณหาคือ ความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันมีลักษณะให้ซัดส่ายไปสู่ภพคือภาวะใหม่เสมอ ไปด้วยกันกับนันทิ ความเพลิดเพลิน ราคะ ความติดความยินดี มีความเพลิดเพลินเป็นอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ มี ๓ คือ กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือได้แก่สิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั่นเป็นนี่ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่.

๓. **ทุกขนิโรธ** ความดับทุกข์ ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า คือดับตัณหาเสียได้หมด สละตัณหาเสียได้หมด ปล่อยคืนตัณหาเสียได้หมด พ้นตัณหาเสียได้หมด ไม่อาลัยพัวพันอยู่ในตัณหาทั้งหมด.

๔. **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา** เรียกสั้น ๆ ว่ามรรค ได้แก่มรรคอันมีองค์ ๘ ประการดั่งกล่าวข้างต้นนั้น.

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้แจงว่า ที่เรียกว่าตรัสรู้นั้น คือต้องเป็นรู้ที่มีลักษณะอย่างไร รู้ที่เรียกว่าเป็นตรัสรู้นั้น ต้องมีลักษณะดั่งนี้ คือ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นี่เป็นทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า ทุกข์นี้เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า ทุกข์นี้ ได้กำหนดรู้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นี่เป็นสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า สมุทัยนี้ ควรละ เป็นความรู้

ที่ผุดขึ้นว่า สมุทัยนี้ ละได้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นี้เป็นนิโรธ ความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นิโรธนี้ ควรกระทำให้แจ้ง เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นิโรธนี้ได้ทำให้แจ้งแล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นี้เป็นมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ ควรอบรมให้มีขึ้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ ได้อบรมให้มีขึ้นได้บริบูรณ์แล้ว เพราะฉะนั้น ญาณคือความรู้ จะเรียกว่าตรัสรู้ต้องประกอบด้วยลักษณะเป็น**สัจจญาณ** คือความรู้ในความจริงว่านี่เป็นความทุกข์จริง นี่เป็นสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์จริง นี่เป็นนิโรธ คือความดับทุกข์จริง นี่เป็นมรรค คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง ส่วนหนึ่ง ต้องเป็น**กิจจญาณ** ความรู้ในกิจคือหน้าที่ คือรู้ว่า หน้าที่จะต้องปฏิบัติในทุกข์ก็ได้แก่กำหนดรู้ ในสมุทัยได้แก่ต้องละ ในนิโรธก็ได้แก่การทำให้แจ้ง ในมรรคก็ได้แก่ต้องปฏิบัติอบรม ส่วนหนึ่ง ต้องเป็น**กตญาณ** คือความรู้ในการทำกิจเสร็จ คือรู้ว่า ทุกข์ก็ได้กำหนดรู้เสร็จแล้ว สมุทัย ก็ละเสร็จแล้ว นิโรธก็ได้ทำให้แจ้งแล้ว มรรค ก็ได้ปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นแล้ว ส่วนหนึ่ง เพราะฉะนั้น ในพระสูตรจึงแสดงว่า ความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็นญาณ คือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ มีวนรอบ ๓ ก็คือว่า ต้องรู้ในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นั้น โดยเป็นสัจจญาณ คือความรู้ในความจริงรอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณ คือต้องรู้ในกิจ อันได้แก่หน้าที่รอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจจ์ ๔ นั้นโดย

เป็นกตญาณ คือความรู้ในการทำกิจเสร็จรอบหนึ่ง ๓ คูณ ๔ ก็เป็น ๑๒ คือว่ามีอาการ ๑๒ เมื่อเป็นความรู้ที่วนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดั่งกล่าวนี้ จึงจะเรียกว่าเป็น ความตรัสรู้ และท่านผู้ที่ได้มีความรู้ดังกล่าวนี้ จึงเรียกว่าเป็น **พุทธะ** คือเป็นผู้ตรัสรู้ ถ้าจะเรียกปัญญาของท่านก็เป็น **โพธิ** ที่แปลว่าความตรัสรู้.

เพราะฉะนั้น ใจความในพระสูตรที่กล่าวมานี้ จึงเป็นการตอบปัญหาได้ทั้ง ๓ ข้อ ปัญหาว่า พระพุทธเจ้าได้ดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ ก็ตอบได้ด้วยตอนที่หนึ่ง ปัญหาว่าพระพุทธ-เจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สอง ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอาการอย่างไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สาม ฉะนั้น ในท้ายพระสูตร พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงประกาศว่าเมื่อความรู้ที่มีวนรอบสามมีอาการสิบสองดั่งกล่าวนี้ ยังไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ตราบใด ก็ยังไม่ทรงปฏิญญาพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้ ต่อญาณดั่งกล่าวนั้นเกิดขึ้นบริสุทธิ์บริบูรณ์ พระองค์จึงปฏิญญาพระองค์ว่าเป็น **พุทธะ** คือเป็นผู้ตรัสรู้ และเรียกว่า เป็นผู้ตรัสรู้เอง ก็เพราะว่าความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นดั่งกล่าวนั้นเป็นความรู้ที่ผุดขึ้นในธรรมะ คือในความจริงที่ไม่ได้ทรงเคยสดับฟังมาจากใคร ไม่ได้ทรงเคยเรียนมาจากใคร เมื่อพิจารณาตามพระสูตร แม้ทางปฏิบัติของพระองค์ พระองค์ก็ทรงพบขึ้นเอง เพราะได้ทรงละทางปฏิบัติของคณาจารย์ต่าง ๆ มาโดยลำดับ จนมาถึงทรงค้นหาทางปฏิบัติด้วยพระองค์เอง และทรงพบทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา และ

ก็ทรงดำเนินไปในทางนั้น เมื่อทรงดำเนินไปในทางนั้นจนบริบูรณ์ แล้วก็เกิดญาณ คือความหยั่งรู้ขึ้นในธรรมะ คือความจริงอันได้แก่ อริยสัจจ์ ๔ ซึ่งไม่ได้เคยทรงสดับมาจากใคร ความรู้นั้นผุดขึ้นเอง อันเป็นผลของการปฏิบัติที่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า พระองค์เป็นผู้ตรัสรู้เอง ไม่มีครู ไม่มีอาจารย์ หมายถึงว่าได้ทรง มีความรู้ ดั่งที่แสดงไว้ในพระสูตร ดั่งกล่าวมานั้นแล.

เมื่อได้เล่าเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรงแสดงปฐมเทสนา โปรด ภิกษุปัญจวัคคีย์ ที่อิสิปตนะมฤคทายวัน กรุงพาราณสีในแคว้นกาสี และเมื่อได้เล่าความแห่งปฐมเทสนานั้นโดยย่อ ต่อไปนี้จะเล่าเรื่อง ประกอบก่อน.

แคว้นกาสี ตามเรื่องที่แสดงในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ปรากฏว่าเคยเป็นแคว้นที่เจริญรุ่งเรืองมาในสมัยก่อนพุทธกาล คู่กับ แคว้นโกศลที่อยู่ติดต่อกัน คำว่า กาสี เข้าใจกันว่าเป็นชื่อของชาว อารยัน เผ่าที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในที่นั้น หรือเป็นชื่อของกษัตริย์ พระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ปกครองแคว้นนั้นในอดีต.

คำว่า **พาราณสี** บางคนว่ามาจากคำว่า พรณา กับ อสี ต่อ กัน คือที่ตรงนั้นมีแม่น้ำพรณาอยู่ทางเหนือ แม่น้ำอสีอยู่ทางใต้ แต่ อีกแบบหนึ่งก็กล่าวว่า แม่น้ำคงคาและแม่น้ำชื่อว่าวรุณมาบรรจบกัน และมีความเชื่อถือของคนว่า มีแม่น้ำอีกสายหนึ่งลอดมาข้างใต้ มา บรรจบกันที่ตรงนั้น แต่ที่เห็นกันอยู่ก็เป็นแม่น้ำสองสายมาบรรจบกันเ ว่ารวมชื่อของแม่น้ำนเข้าก็เป็นพาราณสี.

ส่วนคำว่า **อิสิปตนะ**[๑] แปลตามศัพท์ว่า ที่เป็นที่ตกของฤษี มีอธิบายสองอย่าง อย่างหนึ่งมีอธิบายว่า ได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้า จำนวน ๕๐๐ รูป เหาะมาถึงที่ตรงนั้น ก็มานิพพาน แล้วสรีระของท่านก็ตกลงมาที่ตรงนั้นพร้อมกัน อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่า ได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้ามีจำนวน ๕๐๐ รูป คือจำนวนมาก ได้ออกมาจากป่า และมาพักอยู่ที่แห่งนั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า อิสิปตนะ แปลว่า ที่ตกของฤษี หรือที่มาประชุมพักของฤษีก็ได้ คำว่า ฤษี แปลตามศัพท์ว่า *ผู้มีปรกติแสวงหา* หมายความว่า ผู้มีปรกติแสวงหาคุณวิเศษ เดิมก็ใช้เป็นชื่อเรียกนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา แต่เมื่อพระ-พุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม ก็ใช้คำนี้เป็นชื่อของผู้แสวงธรรมในพระ-พุทธศาสนาด้วย ดังที่เรียกพระสาวกเป็นต้นว่า เป็นอิสิ หรือฤษี แต่ว่าใช้ในความหมายว่า *แสวงธรรมะ.*

คำว่า มิคทายะ นั้น คำว่า **ทายะ** บางท่านแปลว่า **ป่า** มิคทายะ แปลว่า ป่าเนื้อ อีกคำหนึ่ง **ทาวะ** คือเป็นตัว ว แปลว่า **ป่า** เหมือนกัน **มิคทาวะ** ก็แปลว่า **ป่าเนื้อ** อีกอย่างหนึ่ง **ทายะ** แปลว่า **ให้** มิคทายะ ก็แปลว่า ที่เป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ คือเนื้อนก ที่อยู่ในเขตนั้นก็ถูกห้ามไม่ให้ทำอันตราย คือเท่ากับเป็นที่หวงห้ามไม่ให้ทำอันตรายแก่สัตว์ป่าในที่นั้น.

ความเจริญของแคว้นกาสี ในอดีต ได้มีเล่าไว้ในชาดกเป็นอันมาก ในบางครั้งได้มีความเจริญในด้านศีลธรรมมาก จนถึงมีเล่าไว้ในชาดก[๒]ว่า ครั้งหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นกาสีมีพระนามว่า

---

๑. ป. สู. ๒/๒๕๓, ๘๖. ๒. ราโชวาทชา. ๐. ๓/๑

พรหมทัต พระนามนี้เป็นพระนามของกษัตริย์แห่งแคว้นนี้สืบต่อกันมาทุก ๆ พระองค์ พระเจ้าพรหมทัตพระองค์นี้ได้ทรงตั้งอยู่ในความยุติธรรมเป็นอย่างยิ่ง ได้ทรงตัดสินความของราษฎรด้วยความเที่ยงตรง ทรงปกครองให้มีความสุขไม่เบียดเบียนกันและกัน จนเป็นที่สรรเสริญกันทั่วไป พระองค์ได้เคยปลอมพระองค์เสด็จไปเที่ยวสอดส่องดูสุขทุกข์ของราษฎรอยู่เสมอ ก็ไม่พบผู้ที่ตำหนิติเตียน พระองค์ได้เสด็จทรงราชรถมีนายสารถีขับเรื่อยไปจนถึงชายแดน ในคราวหนึ่ง และในรัฐโกศลซึ่งอยู่ติดกัน พระเจ้าแผ่นดินของแคว้นนั้นมีพระนามว่าพัลลิกะ ก็ทรงปกครองราษฎรให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขคล้ายคลึงกัน ชอบปลอมพระองค์เสด็จออกสอดส่องดูทุกข์สุขของราษฎร และในคราวหนึ่งก็เสด็จทรงราชรถมีนายสารถีขับออกไปจนถึงชายแดน รถของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ มาสวนกันในทางแคบแห่งหนึ่ง สารถีของทั้งสองฝ่ายก็เกี่ยงจะให้อีกฝ่ายหนึ่งหลีกทางให้ แต่อีกฝ่ายหนึ่งก็ไม่ยอม ฉะนั้นก็ได้ถามกันถึงพระราชประวัติต่าง ๆ ปรากฏว่ามีพระชนม์เท่ากัน มีกำลังรี้พลทรัพย์สมบัติก็เท่าเทียมกัน ไม่ด้อยกว่ากันก็ยังไม่มีเหตุที่จะอ้างให้อีกฝ่ายหนึ่งหลีกทางให้อีกฝ่ายหนึ่งได้ คราวนี้จึงได้ถามกันขึ้นถึงธรรมะของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ นายสารถีของพระเจ้าพัลลิกะ ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นโกศลตอบว่าพระเจ้าพัลลิกะพระราชาของตนนั้น ทรงโต้ตอบหนักแก่คนที่หนักมา ทรงโต้ตอบอ่อนแก่คนที่อ่อนมา ทรงชนะความดีด้วยความดีแต่เมื่อชั่วมาก็ทรงเอาชนะความชั่ว พระเจ้าแผ่นดินของตนเป็น

เช่นนี้ ฝ่ายสารถีของพระเจ้าพรหมทัตกรุงกาสีก็ตอบว่า พระเจ้าแผ่นดินของตนนั้น **ทรงเอาชนะคนโกรธด้วยความไม่โกรธ ทรงเอาชนะคนชั่วหรือความชั่วด้วยความดี ทรงเอาชนะคนตระหนี่หรือความตระหนี่ด้วยการบริจาค** พระเจ้าแผ่นดินของตนได้มีธรรมะเช่นนี้ เมื่อได้ฟังดังนั้น ฝ่ายพระเจ้าพัลลิกะแห่งกรุงโกศลเห็นว่าธรรมะของพระเจ้าพรหมทัต สูงกว่า จึงได้ยอมหลีกทางให้.

อีกเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องแสดงการให้อภัยแก่เนื้อ[๑] คือมีเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพรหมทัต ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นกาสีพระองค์หนึ่ง ได้โปรดล่าเนื้อและเสวยเนื้อสัตว์เป็นอาจิณ ได้เกณฑ์ให้ราษฎรตามเสด็จในการล่าเนื้อ จนราษฎรพากันระอา เพราะต้องละทิ้งการงาน จึงได้คิดที่จะหาที่สักแห่งหนึ่งจัดล้อมไว้และต้อนเนื้อเข้ามารักษาไว้ในที่นั้น เมื่อพระเจ้าแผ่นดินต้องการจะล่าเนื้อเสวยเนื้อ ก็ให้มาล่าเอาไป พวกตนก็จะไม่ต้องเสียเวลาทำมาหากิน จึงได้พร้อมกันไปต้อนเอาเนื้อมารวมไว้ในที่แห่งหนึ่งเป็นจำนวนมาก เนื้อที่ถูกต้อนมานั้นได้มีอยู่สองหมู่ หัวหน้าของเนื้อหมู่หนึ่งชื่อว่านิโครธ อีกหมู่หนึ่งชื่อว่าสาขะ เนื้อทั้งสองนี้เป็นเนื้อที่มีรูปงาม พระเจ้าแผ่นดิน เมื่อได้เสด็จมาทอดพระเนตร ก็พระราชทานอภัยให้โดยเฉพาะ ไม่ให้ใครทำอันตราย เมื่อต้อนเนื้อมารวมไว้ดังนั้นแล้ว บางคราวพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จมาเอง บางคราวก็ให้พ่อครัวมาจัดการประหาร ไปปรุงอาหารเป็นประจำ เนื้อที่ถูกเขาไล่จะฆ่าก็พากันวิ่งหนี จะจับฆ่าได้สักตัวหนึ่ง

---

๑. นิโครธมิคชา. อ. ๑/๒๒๑

ก็บาดเจ็บกันหลายตัว เพราะฉะนั้นหัวหน้าทั้งสองก็หารือกันว่า ไหน ๆ ก็จะต้องตายด้วยกันแล้ว จัดวาระไปรอรับความตายอยู่วันละตัว เมื่อถึงวาระของเนื้อตัวไหน เนื้อตัวนั้นก็ไปรออยู่ในที่ที่เขาจะประหารหมู่เนื้อทั้งปวงก็ตกลงกัน และก็ผลัดวาระกันไปให้เขาจับฆ่า คราวนี้ก็ถึงวาระของแม่เนื้อตัวหนึ่งซึ่งมีครรภ์แก่ เป็นบริวารของเนื้อชื่อว่าสาขะ แม่เนื้อตัวนั้นไปหาหัวหน้า ขอร้องว่าให้ตกลูกเสียก่อน เมื่อตกลูกแล้วก็จะเข้ารับวาระ ฝ่ายหัวหน้าก็ไม่ยอม เพราะไม่อาจจะจัดให้ใครไปแทนได้ เนื้อท้องแก่นั้นก็ไปหาหัวหน้าเนื้ออีกฝูงหนึ่งซึ่งชื่อว่า นิโครธ หัวหน้าเนื้อชื่อว่านิโครธนั้นสงสาร จึงรับภาระที่จะช่วย ได้เอาตัวเองไปรอรับวาระ ฝ่ายพ่อครัวเข้ามาเพื่อจะฆ่าเนื้อเมื่อมาเห็นเนื้อหัวหน้า ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้สั่งห้ามไว้แล้ว ก็ไม่กล้าทำอันตราย ไปทูลให้ทรงทราบ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จมาทรงถามสอบสวนได้ความแล้ว ทรงมีพระราชดำริว่า แม้แต่สัตว์เดียรัจฉานก็ยังมีจิตใจที่มีเมตตากรุณา ไฉนมนุษย์จึงไม่มี จึงพระราชทานอภัยให้แก่หมู่เนื้อทั้งหลาย ห้ามไม่ให้ใครทำอันตรายทั่ว ๆ ไปทั้งหมด

เรื่องชาดกโดยมากในพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องเล่าในแคว้นกาสีเกือบทั้งนั้น อันแสดงว่าเป็นแคว้นที่เคยรุ่งเรืองมามาก แต่ก็หมายความว่ารุ่งเรืองมามากก่อนสมัยพุทธกาล คือก่อนที่พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ในสมัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นนั้น แคว้นกาสีนี้ปรากฏว่าได้ด้อยอำนาจลงไป จนต้องไปรวมอยู่กับแคว้นโกศล ซึ่งเป็นแคว้นใหญ่อยู่ในเวลานั้น แต่ว่าในสมัยพระพุทธเจ้านั้น แคว้น

กาสีนี้จะเป็นแคว้นอิสสระหรืออย่างไรไม่ปรากฏชัด แต่ก็มีเรื่องเกี่ยวเนื่องอยู่กับแคว้นโกศลและมคธ เพราะฉะนั้นก็ควรจะทราบอีกสองแคว้นนั้น โดยสังเขปก่อน **แคว้นมคธ** หรือ **มคธรัฐ** นั้น ในสมัยพุทธกาล พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า **พิมพิสาร** ราชธานีชื่อว่า **ราชคหะ** หรือ **ราชคฤห์** ส่วน แคว้นโกศล พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า ปเสนทิ ราชธานี ชื่อว่า สาวัตถี พระเจ้าพิมพิสาร กรุงราชคฤห์แห่งมคธรัฐ กับพระเจ้าปเสนทิกรุงสาวัตถีแห่งโกศลรัฐ ต่างก็เป็นพระสวามีของขนิษฐภคินีของกันและกัน คือพระขนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิไปอภิเศกเป็นพระอรรคมเหษี ของพระเจ้าพิมพิสาร พระขนิษฐภคินีของพระเจ้าพิมพิสาร ก็ไปอภิเศกเป็นอรรคมเหษีของพระเจ้าปเสนทิ เมื่อพระราชบิดาของพระเจ้าปเสนทิ อันมีพระนามว่า พระเจ้ามหาโกศล หรือ มหาปเสนทิ ทรงจัดอภิเศกพระราชธิดาซึ่งเป็นขนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิ ในปัจจุบันนั้นแก่พระเจ้าพิมพิสาร ก็ได้พระราชทานกาสิกคามให้แก่พระราชธิดาเพื่อเป็นค่าเครื่องประดับทนุบำรุงพระราชธิดาของพระองค์ ผู้ปกครองของแคว้นกาสีไม่ปรากฏชัด เพราะในตำนานพระพุทธศาสนาจะมีเล่าไว้ ก็ในเมื่อมาเกี่ยวพันกับเรื่องทางศาสนาเท่านั้น ถ้าไม่มีเกี่ยวพันก็ไม่เล่า แต่ว่ามีกล่าวไว้ในอรรถกถาพระวินัยเล่มหนึ่ง[๑] ว่า พระเจ้าแผ่นดินของกาสีเป็นพระภาดาร่วมพระราชบิดาของพระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศลในสมัยนั้น และในบาลีวินัยแห่งหนึ่ง[๒] ก็มีเล่าถึงว่า พระเจ้า-

---

๑. สมนฺต. ๒/๒๒๖. ๒. มหาวคฺค. จีวรขนฺธก. ๕/๑๙๒

กาสีได้ส่งผ้าเนื้อดีไปพระราชทานแก่หมอชีวกโกมารภัจ ซึ่งเป็นผู้มีอุปการะแก่พระองค์ ผ้าแคว้นกาสีนี้ เป็นสินค้าที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้น เป็นของดีมีราคามาก ส่วนการศาสนาในแคว้นกาสี โดยเฉพาะในพาราณสี ซึ่งเป็นเมืองหลวงในสมัยพระพุทธเจ้า ปรากฏว่าเป็นที่รวมของลัทธิศาสนาเป็นอันมาก ดังที่กล่าวว่า มีศาสดาเจ้าลัทธิสั่งสอนอยู่เป็นก๊กใหญ่ ๆ ๖ ก๊ก และที่มีผู้นับถือมาก ตามหลักฐานที่แสดงกันมาก็คือ ศาสนาไชนะ กับศาสนาพราหมณ์ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประกาศพระพุทธศาสนาในแหล่งที่มีศาสนาต่าง ๆ กำลังรุ่งเรืองอยู่.

คราวนี้ จะแสดงความของปฐมเทสนา อธิบายออกไปโดยสังเขป.

อริยสัจจ์ ข้อที่ ๑ คือทุกข์ คำว่า *ทุกข์* แปลตามศัพท์ว่า *สิ่งที่ทนอยู่ยาก* มีความหมายเป็นสองอย่างคือ อย่างหนึ่งหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป คือว่าเมื่อเกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องแปรปรวนเรื่อยไปจนถึงดับหรือแตกสลาย เรียกง่าย ๆ ว่าหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่มีเกิดมีดับ สิ่งใดมีเกิดขึ้นและต้องดับไป สิ่งนั้นเรียกว่าเป็นทุกข์ทั้งหมด เพราะอะไร เพราะว่าทนอยู่ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ ถ้าทนอยู่ได้ เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องไม่ดับไม่แตกสลาย แต่เพราะเกิดขึ้นแล้ว ก็ต้องดับต้องแตกสลาย จึงได้ชื่อว่าเป็นทุกข์ อันแปลว่าทนอยู่ยาก หมายความว่าทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวน

เปลี่ยนแปลงไป นี้เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา ทุก ๆ สิ่งในโลก ตลอดถึงตัวโลกเอง ก็ต้องเป็นเช่นนี้ เพราะไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นแล้วไม่ดับไม่แตกสลาย ต่างกันแต่ว่าจะแตกสลายไปช้าหรือเร็วเท่านั้น ในพระสูตร ท่านชี้เข้ามาให้กำหนดรู้โดยเฉพาะที่กาย ว่าเกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ ก็มุ่งที่จะให้รู้ถึงทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดาดั่งกล่าวนั้น ถ้าจะอธิบายอย่างอื่นก็พอได้ แต่ไม่ชัด เช่นบางท่านอธิบายว่า เมื่อเกิดนั้นทุกข์หนักหนา แต่ความจริง ทุก ๆ คนก็ไม่รู้ว่าทุกข์อย่างไร เวลาเกิดออกมา มารู้เอาเมื่อโตขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้น จะไปว่าเป็นทุกข์ก็ไม่รู้ แก่นี่ก็เหมือนกัน ถ้ามุ่งถึงว่าร่างกายแปรปรวนเปลี่ยนแปลงในขั้นเจริญขึ้น ซึ่งเรียกว่าแก่เหมือนกัน คือว่าแก่ขึ้น ก็ไม่รู้สึกว่าจะเป็นทุกข์อะไร แต่ครั้นอายุมากเข้าเป็นแก่ลง ร่างกายเสื่อมลงจึงค่อยรู้สึกขึ้น เมื่อเวลาจะตายว่าตายเป็นทุกข์ ความจริงทุกข์ก่อนตาย เมื่อจะตายจริง ๆ ไม่มีใครรู้ว่าเป็นทุกข์อย่างไร อย่างที่เรียกว่ากลัวตายนั้นความจริง กลัวก่อนตาย ถ้ายังกลัวตายอยู่ก็ยังไม่ตาย เมื่อจะตายจริงแล้วไม่กลัว คือว่าไม่รู้สึกที่จะกลัวแล้ว และพร้อมกันนั้นก็ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นทุกข์แล้ว แต่ท่านก็อธิบายให้เห็นว่าเดือดร้อนอย่างนั้นอย่างนี้ต่าง ๆ แต่ก็ไม่ชัด เพราะฉะนั้น ให้เห็นว่าจะต้องอธิบายว่า ที่ชื่อว่าเป็นทุกข์ ก็หมายถึงว่าเป็นสภาพธรรมดาที่จะต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ทนอยู่คงที่ไม่ได้ คือว่าทุก ๆ สิ่งตลอดถึงกายของเรา เมื่อเกิดขึ้นเบื้องต้น แล้วก็เปลี่ยนแปลง

ไปเรื่อย ๆ จนถึงลงท้ายก็ดับ ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงโลกก็เป็นอย่างนี้ เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา นี้เป็นความหมายอย่างหนึ่งซึ่งเป็นความหมายยืน แต่คนเราเองไปมีตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก และมีอุปาทาน คือความยึดถือในสิ่งที่เป็นทุกข์นั้นเพราะฉะนั้นจึงได้เกิดความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่งที่เรียกว่า ความทุกข์ใจต่าง ๆ ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า โสกปริเทวทุกขโทมนัสสอุปายาสาปิ ทุกฺขา เป็นต้น ถ้าบุคคลไม่มีตัณหาอุปาทานอย่างพระพุทธเจ้า หรือพระอรหันตสาวก ก็ไม่เห็นว่าจะต้องเป็นทุกข์เดือดร้อนอะไร สิ่งทั้งหลายในโลกตลอดจนถึงกายของเราเอง ตลอดจนถึงโลกเอง ก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา คือว่ามีเกิด มีแปรปรวนมีดับ แต่เมื่อไม่มีกิเลสเข้าไปยึดถือ ก็ไม่เป็นทุกข์.

เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เกิดจากตัณหา ได้แก่ความทุกข์ใจต่าง ๆ ประกอบกันไปด้วย แล้วก็ชี้ว่าตัณหานี้ที่เป็นเหตุให้เกิดอุปาทานคือความยึดถือ ก็เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นอริยสัจจ์ ข้อที่ ๒.

เมื่อดับตัณหา ดับความยึดถือได้ ก็เป็นความดับทุกข์ เป็นอริยสัจจ์ข้อที่ ๓ อะไรจะเป็นอะไร ใจเราก็ไม่เป็นทุกข์อะไร เทียบดูเหมือนอย่างเดียวนี้เอง ถ้าบุคคลมีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอะไรขึ้น ในทางที่ไม่ชอบไม่ปรารถนา จึงจะเกิดความทุกข์ขึ้น

ถ้าไม่มีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นจะเป็นอะไร จะไม่เป็นทุกข์อะไร คราวนี้พิจารณาดูใกล้เข้ามา ๆ จนถึงทุกสิ่งทุกอย่าง ถ้าหมดตัณหาอุปาทานเสียทุก ๆ สิ่งแล้ว ทุกข์ก็ไม่มีทุก ๆ สิ่ง แต่ว่าสิ่งทั้งหลายในโลก ก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา มีเกิด มีแปรปรวน มีดับ.

มรรคนั้น ก็หมายความว่า การปฏิบัติอบรมจิตและอบรมปัญญา ให้เกิดความรู้ความเห็น จนเป็นเหตุให้ละตัณหาอุปาทานเสียได้ นี่แหละเป็นใจความของมรรคมีองค์แปด ซึ่งเป็นอริยสัจจ์ข้อ ๔ ความรู้ความเห็นนั้นต้องเป็นความรู้ที่ละได้ด้วย ไม่ใช่รู้แล้วละไม่ได้ ต้องเป็นความรู้ที่ทำได้ ไม่ใช่รู้แล้วทำไม่ได้ อันนี้เป็นลักษณะของความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒

ในปฐมเทศนาที่ได้ย่อความมาแสดงแล้ว มีอธิบายโดยสังเขปบางข้อ ดังนี้

คราวนี้จะอธิบาย **ญาณ** คือความรู้ของพระพุทธเจ้าที่เกิดขึ้นในอริยสัจจ์ ที่ว่ามีวน ๓ มีอาการ ๑๒ ในเบื้องต้น ควรกำหนดชื่อญาณไว้ ๓ ก่อน คือ:—

๑. **สัจจญาณ** ความรู้ในสัจจะคือ จริง.
๒. **กิจจญาณ** ความรู้ในกิจหน้าที่ ๆ พึงทำ.

๓. **กตญาณ** ความรู้ในการทำกิจเสร็จ.

การที่จะทำความเข้าใจ **ญาณ** ในอริยสัจจ์ ก็ควรจะทำความเข้าใจ **ญาณ** คือความรู้ในเรื่องสามัญ เป็นการเทียบเคียง เมื่อทุก ๆ คนประสบเรื่องที่เป็นหน้าที่การงานของตน เรื่องในครอบครัว เรื่องอื่น ๆ จากนี้ที่เกี่ยวข้อง เบื้องต้นจะต้องรู้ความจริงก่อน ที่เรียกกันเป็นสามัญว่า *ข้อเท็จจริง* เมื่อรู้ความจริงถูกต้องแล้ว จึงรู้ว่าควรจะจัดการอย่างไรกับเรื่องนั้น เมื่อรู้ดั่งนี้แล้ว จึงลงมือจัดทำจนสำเร็จ รู้ความจริงเบื้องต้นเทียบได้กับ *สัจจญาณ* รู้ว่าจะต้องทำอย่างไรเทียบได้กับ *กิจจญาณ* รู้ว่าทำสำเร็จแล้วเทียบได้กับ *กตญาณ* อีกอย่างหนึ่ง เทียบในการรักษาโรค เบื้องต้นก็จะต้องรู้ว่าเป็นโรคอะไร นี้เทียบได้กับ *สัจจญาณ* จะต้องรู้ว่าจะต้องรักษาอย่างไร นี้เทียบได้กับ *กิจจญาณ* รู้ว่ารักษาโรคให้หายได้แล้ว นี้เทียบได้กับ *กตญาณ* ฉะนั้น ควรรู้สามัญในเรื่องทั่ว ๆ ไปของคนก็จะต้องมีลักษณะทั้ง ๓ นี้.

คราวนี้ว่าถึงความรู้ใน **อริยสัจจ์** อริยสัจจ์นั้นมี ๔ ข้อ ดั่งที่แสดงแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ตัวของอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นั้นด้วย คือเมื่อทรงแสดงว่า ทุกข์ ก็ทรงแสดงว่า อะไรเป็นทุกข์ เมื่อทรงแสดงว่า สมุทัย ได้ทรงชี้ด้วยว่าอะไรเป็นสมุทัย เมื่อทรงแสดงว่า นิโรธ ความดับทุกข์ ทรงชี้ด้วยว่าดับอะไร เมื่อทรงแสดง มรรค ก็ทรงชี้ข้อปฏิบัติไว้ด้วยครบถ้วน ฉะนั้น ในเบื้องต้นที่เรียกว่าจะรู้อริยสัจจ์ ก็ต้องรู้ว่า สิ่งต่าง ๆ ที่ทรงแสดงไว้นั้นเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ ทรงแสดงว่า ความเกิด

แก่ ตาย เป็นต้น เป็นทุกข์ ก็ความเกิด แก่ ตายนั้น เป็นทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่า ดับตัณหาเสีย เป็นความดับทุกข์ ก็เป็นความดับทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่า ทางมีองค์ ๘ เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์ จริงหรือไม่ เบื้องต้น ก็จะต้องรู้ว่าจริงหรือไม่ดังกล่าวนี้ก่อน ถ้ายังไม่เกิดความรู้ของตัวเอง ก็ยังไม่ชื่อว่ารู้ดังเช่นรู้ตามแบบ หรือตามที่ได้ยิน อ่านเรื่องอริยสัจจ์ ฟังเรื่องอริยสัจจ์ ก็คงรู้เหมือน ๆ กันทุกคน แล้วก็สวดกันอยู่เป็นประจำว่า ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขํ **รู้ตามสัญญา** ดั่งนี้ *ยังไม่ชื่อว่าญาณ* ต้องรู้สึกเห็นจริงขึ้นด้วยตัวเอง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นอย่างเห็นแท้แน่นอนลงไปอย่างนั้น โดยไม่นึกว่าพระพุทธเจ้าท่านว่า ไม่ต้องนึกว่าใครว่า แต่ว่าตนเองลงความเห็นจริงลงไปอย่างนั้น และการลงความเห็นนั้นก็ไม่ใช่ว่าลงความเห็นข้างนอก แต่ว่าลงความเห็นเข้ามาที่ตัวเราเอง เพราะอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงที่ตัวของเราเอง คือตัวของทุก ๆ คน ดังทรงแสดงว่า นี้ทุกข์ คำนี้ก็หมายถึงชี้เข้ามาข้างใน ทุกข์ก็ยังคงอยู่ที่ตัวของเราเอง เกิด แก่ ตาย ก็อยู่ที่ตัวของเราเอง ทุกข์ใจต่าง ๆ ต่อจากนั้นก็อยู่ที่ตัวของเราเอง รู้เข้ามาที่ตัวของเราเอง เหล่านี้แหละว่า เป็นทุกข์จริง สมุทัยก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ตัวของเราเองว่า ตัณหาที่จิตใจของตนเองนั้นเป็นตัวสมุทัย นิโรธก็เหมือนกัน รู้เข้ามาถึงความดับตัณหาของตนเองว่า เป็นความดับทุกข์

มรรคก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ข้อปฏิบัติดี และปฏิบัติชอบต่าง ๆ ที่ตัวของเราเอง ว่าเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ความรู้ที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง มีความเห็นชัดลงไปด้วยตนเอง เห็นจริงแท้ แน่นอนลงไปเองว่า นี้เป็นทุกข์ นี้เป็นเหตุเกิดทุกข์ นี้เป็นความดับทุกข์ นี้เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกว่า *สัจจญาณ* รู้ในความจริงซึ่งต้องมีเป็นประการแรก เมื่อมีความรู้นี้แล้ว ก็เป็นอันว่ารู้ลักษณะหน้าตาของอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ รู้สภาพของอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ เหมือนอย่างมีคนมา ๔ คน ในเบื้องต้น เมื่อสังเกตจนรู้ว่า คนทั้ง ๔ นี้ มีลักษณะนิสัยใจคอเป็นอย่างไร มีความสามารถเป็นอย่างไร แปลว่ารู้จักคนทั้ง ๔ นี้ดี ว่าเป็นอย่างไร.

คราวนี้ก็ถึง **กิจจญาณ** ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ คือเมื่อรู้สภาพของอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นั้นตามเป็นจริงแล้ว ก็รู้สืบไปว่า ทุกข์นั้นควรกำหนดรู้ คือควรกำหนดให้ว่าเป็นทุกข์เท่านั้น ไม่ต้องทำอะไร สมุทัยนั้นควรละ คือสละให้พ้นไป นิโรธนั้น ควรทำให้แจ้ง มรรคนั้นควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น นี้เรียกว่ากิจจญาณ รู้ในกิจ คือในหน้าที่ควรทำในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นั้น หมายความว่า รู้หน้าที่อันควรปฏิบัติในธรรมะแต่ละข้อ.

การปฏิบัติของคนที่ยุ่งเหยิงกันอยู่ ก็เพราะเหตุว่าปฏิบัติไม่ถูกหน้าที่ ยกเฉพาะอริยสัจจ์ ๔ นี้ หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในทุกข์

ก็คือ กำหนดให้รู้เท่านั้นว่าเป็นทุกข์ หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในสมุทัยก็คือ ละ ดั่งกล่าวแล้ว แต่คนเราไปปฏิบัติสับกัน ดั่งเช่นคนที่มีความทุกข์โศกอย่างหนัก เพราะปรารถนาไม่ได้สมหวัง เป็นคนจนทางเข้า บางทีก็ทำอัตวินิบาตกรรมตัวเอง นี้เรียกว่าทำผิดหน้าที่ของธรรมะ เพราะว่าร่างกายของตัวเองที่ตัวเองฆ่าเสียนั้น จัดเข้าในทุกขสัจจะ คืออยู่ในหมวดทุกข์ ที่ท่านว่า ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ดั่งที่แสดงแล้ว เกี่ยวแก่ร่างกายนี้ พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้เท่านั้น ว่าเป็นทุกข์ ไม่ได้สอนให้ละ คือฆ่าตัวเองลงไป สิ่งที่ท่านสอนให้ฆ่านั้น คือสมุทัยต่างหาก ได้แก่ตัณหาที่เป็นตัวเหตุ อันมีอยู่ในใจของตัว หรือพูดรวม ๆ ว่า กิเลสเป็นความปรารถนาอยากได้ต่าง ๆ หรือว่าจะพูดอย่างกว้าง ๆ ว่า โลภ โกรธ หลง ก็ได้ ตัวสมุทัยท่านสอนให้ละ เมื่อจะฆ่าก็ต้องฆ่าสมุทัย ไม่ใช่ฆ่าร่างกาย.

ในเรื่องสามัญอื่น ๆ ก็เหมือนกัน อย่างเช่นว่า เมื่อเกิดเรื่องกระทบกระทั่งโกรธแค้นขัดเคืองกัน ก็ทุบตีทำร้ายร่างกายกัน นี่ก็ทำผิดหน้าที่เหมือนกัน ร่างกายที่ทุบตีทำร้ายกันนั้นเป็นทุกขสัจจะ เพราะร่างกายต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ในหมวดทุกข์ที่พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้ ท่านไม่สอนให้ไปทุบตีทำร้ายกัน ท่านสอนให้ทุบตีทำร้ายโทสะ คือความโกรธในใจของตัวเองนั่นเหละ เมื่อเกิดความ

โกรธขึ้นก็ให้ทุบตีทำร้ายตัวความโกรธในใจ คือให้ละความโกรธนั้นเสีย ถ้าจะทำร้ายก็ทำร้ายความโกรธ ไม่ให้ใครไปทำร้ายร่างกายของใคร เพราะฉะนั้น ถ้ารู้หน้าที่ของธรรมะ ปฏิบัติให้ถูกหน้าที่ของธรรมะ เรื่องเดือดร้อนก็ไม่มี.

ส่วนนิโรธนั้น ท่านสอนให้ทำให้แจ้ง คือเมื่อได้ปฏิบัติจนได้รับความสงบของจิตใจ สงบจากความดิ้นรนทะยานอยาก ก็ให้กำหนดดูให้รู้จักตัวความสงบนั้นไว้ แล้วคอยพอกพูนอยู่ บางทีเราไม่ค่อยสนใจกับความสงบ แต่ความจริงทุก ๆ คนจะต้องมีความสงบอยู่เสมอ เป็นครั้งเป็นคราว เพราะว่ากิเลสเช่นว่า ตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนานั้น ไม่ใช่ว่าจะมีครอบงำใจอยู่ตลอดเวลา ถ้าครอบงำใจอยู่ตลอดเวลาแล้วจะหาความสงบไม่ได้ จะพักผ่อนหลับนอนไม่ได้ ใจจะยุ่งอยู่กับอารมณ์ที่ดิ้นรนที่ยึดถืออยู่ แต่ที่เราพักผ่อนได้ มีความสุขได้ ก็เพราะเหตุว่า มีเวลาที่จิตใจมีความสงบ เพราะฉะนั้น ก็จะต้องให้คอยสังเกตดูให้รู้จักตัวความสงบที่เราได้รับอยู่ ทั้งที่ได้รับโดยปรกติ ทั้งที่ได้รับโดยการปฏิบัติ ให้รู้จักหน้าตาของความสงบอยู่เสมอ อย่าละเลยไปเสีย เพราะอันนี้แหละ เป็นผลที่จะทำให้จิตใจได้รับความสุข และคอยรักษาความสงบนั้นไว้.

คราวนี้ **มรรค** หน้าที่ ๆ จะปฏิบัติในมรรค ก็หมายความว่าจะต้องปฏิบัติทำให้มีขึ้น พิจารณาดูได้ในองค์ทั้ง ๘ นั้น ที่เราเองว่า

ตัวของเรามีอยู่เพียงไร แล้วก็ต้องอบรมให้มีขึ้น อบรมความเห็นชอบ ความดำริชอบ พูดชอบ ทำการงานชอบ อาชีพชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ให้มีอยู่เสมอ ถ้าเราตรวจดูที่ตัวเราเองอยู่ เราก็จะรู้ เว้นไว้แต่จะละเลยไม่ตรวจ โดยมากเรามักจะไปตรวจข้างนอก ไปดูว่าคนนั้นผิด คนนั้นชอบ แต่สำหรับในด้านคดีธรรมนั้น ท่านมุ่งให้ตรวจดูเข้ามาข้างใน ให้ดูตัวเองอยู่ว่า อะไรของเราผิด อะไรของเราชอบ แล้วก็ต้องพยายามละส่วนที่ผิดให้หมดไป ปฏิบัติส่วนที่ชอบให้มีมาก ๆ ขึ้น นี่เป็นหน้าที่ ๆ จะต้องทำในมรรคมีองค์ ๘.

รู้ในกิจ คือหน้าที่หลังจากทำมาแล้ว เรียกว่า กิจจญาณ

เมื่อได้ปฏิบัติในกิจ คือหน้าที่ในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ สำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็รู้ว่าเป็น **กตญาณ** คือความรู้ในการทำกิจสำเร็จ ต้องถึงขั้นนี้จึงจะเป็นความรู้ที่สมบูรณ์ ถ้ายังไม่ถึงกตญาณ ความรู้ยังไม่สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติจนบังเกิดความรู้ถึงชั้นกตญาณนี้ จึงได้ชื่อว่า **พุทธะ** ผู้รู้ที่บริบูรณ์ ผู้ที่สมบูรณ์ เพราะเหตุว่าได้ทรงกำหนดรู้ทุกข์ได้แล้ว ละสมุทัยได้แล้ว ทำให้แจ้งนิโรธแล้ว ปฏิบัติในมรรคบริบูรณ์แล้ว ทรงเป็นผู้เสร็จกิจจริง ๆ.

อริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ เป็นธรรมที่สรุปธรรมทั้งหมด ท่านแสดงว่าเหมือนอย่างรอยเท้าช้าง เป็นที่รวมของรอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายในโลก เรียกชื่อตามกิจ คือหน้าที่ในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ ก็ได้ธรรมะเป็น ๔

หมวด คือ:—

๑. **ปริญเญยยธรรม** แปลว่าธรรมที่ควรกำหนดรู้ ได้แก่พวกทุกขสัจจ์ทั้งหมด หรือว่าสิ่งที่ต้องเกิด ต้องแก่ ต้องตาย หรือสิ่งที่เกิดดับทั้งหมดรวมเข้าในหมวดนี้ ที่แสดงไว้ในนวโกวาท ก็ได้แก่ธรรมะหมวดขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น ทั้งหมด.

๒. **ปหาตัพพธรรม** ธรรมที่ควรละ ได้แก่กิเลสทั้งหมดที่แสดงไว้ในนวโกวาท ก็เช่น อกุศลมูล ๓ นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ อุปกิเลส ๑๖ รวมความว่าพวกกิเลสและอกุศลธรรมทั้งหมด.

๓. **สัจฉิกาตัพพธรรม** แปลว่า ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ได้แก่ผลของการปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบทั้งหมด เช่น อุปสมะ ความสงบระงับแห่งใจ.

๔. **ภาเวตัพพธรรม** ธรรมที่ควรอบรมให้มีขึ้น เป็นขึ้น ได้แก่ธรรมปฏิบัติทุก ๆ อย่างในนวโกวาท ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ไป ที่เป็นข้อที่สอนให้ปฏิบัติธรรม ก็รวมเข้าในหมวดนี้ทั้งนั้น.

ข้อที่ควรทราบเบ็ดเตล็ดอีกอย่างหนึ่งคือ ในปฐมเทสนานี้ ตอนแสดงทุกขสัจจ์ไม่กล่าวถึงพยาธิ ความป่วยไข้ ว่าเป็นทุกข์ เพราะเหตุว่า ได้รวมไว้ในคำว่า ทุกฺข คือทุกข์กาย ในคำว่า โสก ปริเทว ทุกฺข โทมนสฺส อุปายาส นั้นแล้ว แต่ในที่มาบางแห่งได้แสดงว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ และตัดคำว่า โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา เสีย.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทสนาแล้ว ท่านแสดงว่า **ธรรมจักษุ** คือดวงตาเห็นธรรม ได้เกิดแก่พระโกณฑัญญะ ซึ่งเป็นหัวหน้าของภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า *สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา* คำนี้บ่งว่าท่านได้เห็นทุกขสัจจ์แจ้งขึ้น เพราะความหมายของทุกข์ประการที่ ๑ คือ สิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ อันหมายถึงว่า สิ่งที่ต้องเกิด ต้องดับ เมื่อท่านได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ท่านก็ขอบวชต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสอนุญาตว่า เอหิ ภิกฺขุ จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมะอันเรากล่าวดีแล้ว จงประพฤติปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบเถิด ด้วยพระวาจาเพียงเท่านี้ ก็เป็นอันว่าท่านได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้า และอุปสมบทอย่างนี้เรียกว่า เอหิภิกฺขุอุปสมฺปทา แปลว่า การอุปสมบทด้วยพระพุทธวาจาว่า จงเป็นภิกษุมาเถิด.

พระสูตรนี้ท่านเรียกว่า **ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสูตร** แปลว่า *พระสูตรที่แสดงถึงเรื่องการยังจักรคือธรรมให้เป็นไป* เทียบกับจักรของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดินั้น ท่านแสดงว่ามีรัตนะ ๗[๑] ได้แก่ จักกรตนะ จักรแก้ว หัตถิรตนะ ช้างแก้ว อัสสรตนะ ม้าแก้ว มณิรตนะ มณีแก้ว อิตถีรตนะ สตรีแก้ว คหปติรตนะ คฤหบดีแก้ว ปริณายกรตนะ นายกแก้ว เป็นเครื่องทำให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ คือเป็นเจ้าโลก เทียบในปัจจุบันก็หมายความว่า ถ้าจะ

---

๑. จกฺกวตฺติสุตฺต. ๑๑/๖๒

มีอุปกรณ์และบุคคลอันใดที่จะทำให้ใคร ๆ มีอำนาจเหนือบุคคลทั้งโลก จนเป็นเจ้าโลกได้ ก็พอเรียกว่าเป็นรัตนะได้ ความคิดว่าจะต้องมีเจ้าโลกได้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ในบัดนี้ก็พยายามที่จะเป็นกันอยู่ ก็สุดแต่ว่าใครจะมีอะไรเหนือคนทั้งโลก ในรัตนะ ๗ นั้น จักกรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นตัวอำนาจสำคัญที่ทำให้เป็นเจ้าโลก ถ้าจะเทียบกับในทางบ้านเมือง ก็หมายถึงว่าอาณาจักร คือชาติไหนจะเป็นประเทศชาติของตัวขึ้นก็จะต้องมีอาณาจักรคืออำนาจ พระพุทธเจ้าจะตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ก็ทรงเริ่มด้วยการแสดงปฐมเทสนา เท่ากับว่าทรงตั้งพุทธจักรขึ้นเป็นครั้งแรกด้วยปฐมเทสนานี้ แต่ว่าจักรของพระพุทธเจ้าไม่ใช่อำนาจทางโลก หมายถึงธรรม ทรงตั้งพุทธจักรขึ้นด้วยธรรมเป็นอันเริ่มตั้งขึ้นด้วยปฐมเทสนานี้.

เมื่อท่าน พระอัญญาโกณฑัญญะ ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้เป็นพระภิกษุองค์แรกในพระพุทธศาสนาแล้ว พระบรมศาสดาได้ตรัสอบรมอีก ๔ รูป ด้วยธรรมะเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ต่อมาท่านวัปปะและท่านภัททิยะ ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้ทูลขออุปสมบท ก็ได้รับการอุปสมบทจากพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับท่านพระอัญญาโกณฑัญญะ พระพุทธเจ้าได้อบรมอีก ๒ ท่าน ท่านที่ได้อุปสมบทแล้ว ๓ ท่าน ก็เป็นผู้ไปบิณฑบาตมาเลี้ยงรวมกันทั้ง ๖ ต่อมาท่านมหานามะกับท่านอัสสชิ ก็ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้ทูลขออุปสมบท ก็ได้รับการ

อุปสมบทเช่นเดียวกัน แต่ในอรรถกถาได้กล่าวว่า ท่านวัปปะได้ดวงตาเห็นธรรมและได้อุปสมบทในวันแรม ๑ ค่ำ ท่านภัททิยะในวันแรม ๒ ค่ำ ท่านมหานามะในวันแรม ๓ ค่ำ ท่านอัสสชิในวันแรม ๔ ค่ำ ส่วนในชั้นบาลีได้กล่าวไว้เป็นคู่กัน ดังที่เล่ามาทีแรก เมื่อท่านทั้ง ๕ ได้ดวงตาเห็นธรรม และได้อุปสมบทเป็นภิกษุเรียบร้อยพร้อมกันแล้ว ในวันแรม ๕ ค่ำแห่งเดือนสาวนะ ที่ตรงกับวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามที่นับในประเทศไทย พระบรมศาสดาก็ได้ทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ อันเรียกว่า **อนัตตลักขณสูตร** แปลว่า *พระสูตรที่แสดงลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน* พระสูตรนี้มีใจความโดยย่อดังต่อไปนี้ :—

ตอนที่ ๑ พระบรมศาสดาได้ทรงแสดง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน ถ้าทั้ง ๕ นี้พึงเป็นอัตตาตัวตน ทั้ง ๕ นี้ก็พึงไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลก็จะพึงได้ในส่วนทั้ง ๕ นี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะเหตุว่าทั้ง ๕ นี้ มิใช่อัตตาตัวตน ฉะนั้นทั้ง ๕ นี้ จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลก็ย่อมไม่ได้ในส่วนทั้ง ๕ นี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่างเป็นอย่างนั้นเลย.

ตอนที่ ๒ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอบความรู้ความเห็นของท่านทั้ง ๕ นั้น ตรัสถามว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๕ นี้ เที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้ง ๕ ทูลตอบว่าไม่เที่ยง ตรัสถามอีกว่า

สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้ง ๕ กราบทูลว่าเป็นทุกข์ ก็ตรัสถามต่อไปว่า สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือจะเห็นสิ่งนั้นว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นตัวตนของเรา ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น.

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรุปลงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๕ นี้ ที่เป็นส่วนอดีตก็ดี เป็นส่วนอนาคตก็ดี เป็นส่วนปัจจุบันก็ดี เป็นส่วนภายในก็ดี เป็นส่วนภายนอกก็ดี เป็นส่วนหยาบก็ดี เป็นส่วนละเอียดก็ดี เป็นส่วนเลวก็ดี เป็นส่วนประณีตก็ดี อยู่ในที่ไกลก็ดี อยู่ในที่ใกล้ก็ดี ทั้งหมด ก็สักแต่ว่าเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ควรเห็นด้วยปัญญาชอบตามที่เป็นแล้วว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นี่ นี่ไม่ใช่ตัวตนของเรา.

ตอนที่ ๔ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงผลที่เกิดแก่ผู้ฟังและเกิดความรู้เห็นชอบดังกล่าวมานั้นต่อไปว่า อริยสาวก คือผู้ฟังผู้ประเสริฐซึ่งได้สดับแล้วอย่างนี้ ย่อมเกิดนิพพิทา คือความหน่ายในรูป หน่ายในเวทนา หน่ายในสัญญา หน่ายในสังขาร หน่ายในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นราคะ คือสิ้นความติด ความยินดี ความกำหนัด เมื่อสิ้นราคะก็ย่อมวิมุติ คือหลุดพ้น เมื่อวิมุติ ก็ย่อมมีญาณ คือความรู้ว่า วิมุติหลุดพ้นแล้ว และย่อมรู้ว่า ชาติ คือความเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นเช่นนี้อีกต่อไป.

พระธรรมสังคาหกาจารย์ หรือพระอาจารย์ผู้ทำสังคายนา

ร้ายกรองตั้งเป็นพระบาลีไว้ ได้กล่าวไว้ในตอนท้ายพระสูตรว่า เมื่อท่านทั้ง ๕ ได้สดับสูตรนี้จบแล้ว ก็มีใจปีติโสมนัสแนบแน่น จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอาสวะกิเลส คือได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้ง ๕ รูป.

พระสูตรที่ ๒ นี้ มีใจความดังที่ย่อมากล่าวนั้น แต่ก็ควรทำความเข้าใจสืบต่อไป *จุดมุ่งของพระสูตรนี้ ต้องการที่จะช้อนัตตาเพราะได้มีความเข้าใจในเรื่อง* อัตตา *ที่แปลกันว่า ตัวตน* และมีความเชื่อมั่นกันอยู่หลายอย่าง แต่เมื่อสรุปแล้ว ก็มักจะมี ทิฏฐิ คือความเห็นกันอยู่ ๒ อย่าง คือ สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยงอย่าง ๑ อุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญอย่าง ๑. สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยงนั้น คือ เห็นว่า ในปัจจุบันชาตินี้ ก็มีอัตตา คือตัวตน เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้ว อัตตา คือตัวตนก็ยังไม่สิ้น ยังจะมีสืบภพชาติต่อไป มีชาติหน้าเรื่อยไปไม่มีขาดสูญ แปลว่า มีอัตตา คือตัวตนยืนที่ตลอดไป นี้เรียกว่า สัสสตทิฏฐิ คือความเห็นว่าเที่ยง ส่วนที่มีความเห็นว่าขาดสูญอันเรียกว่าอุจเฉททิฏฐินั้น คือเห็นว่ามีอัตตาตัวตนอยู่แต่ในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้ว อัตตาตัวตนก็สิ้นไปไม่มีอะไรเหลืออยู่ที่จะให้ไปเกิด ดังที่เห็นว่า ตายสูญ นี้เรียกว่าอุจเฉท-ทิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ ในทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า ความเห็นทั้ง ๒ นี้เป็น **มิจฉาทิฏฐิ** คือความเห็นผิดทั้ง ๒ อย่าง คือเห็นว่าเที่ยงก็ผิด เห็นว่าขาดสูญก็ผิด เพราะทางพระพุทธศาสนา ไม่ยอมชี้ว่ามีอะไรเป็นอัตตา คือตัวตนที่จะให้เป็นที่ตั้งของอุปาทาน คือความยึดถืออยู่ในสิ่งนั้น เมื่อยังมีอุปาทาน คือความยึดถืออยู่ ก็ยังไม่สิ้น

กิเลสและสิ้นทุกข์ เพราะความยึดถือนั้นเป็นตัวกิเลส แต่ว่าได้แสดงเป็นหลักเหตุผลในปฏิจจสมุปบาท ยกมากล่าวเฉพาะที่เกี่ยวข้องว่าเมื่อยังมีอวิชชาเป็นต้น ก็ยังต้องมีชาติ คือความเกิด เมื่อสิ้นอวิชชาเป็นต้น ก็สิ้นชาติ คือความเกิด ทางพระพุทธศาสนาแสดงเหตุผลดั่งนี้ และไม่ชี้ด้วยว่า จะเป็นชาติอดีต ชาติอนาคตหรือชาติปัจจุบัน สุดแต่ว่าจะยังมีเหตุมีผลดั่งกล่าวนี้สัมพันธ์กันอยู่อย่างไรเท่านั้น กาลเมื่อไรไม่เป็นข้อสำคัญ สำคัญอยู่แต่ว่า เมื่อยังมีเหตุก็มีผล เมื่อสิ้นเหตุก็สิ้นผล.

คราวนี้ผู้ที่ยังมีความเห็นว่ามี **อัตตา** คือมี *ตัวตน* นั้น จะเป็นอัตตาคือตัวตน เฉพาะในปัจจุบันหรือจะสืบต่อไปในอนาคตก็ตาม ก็จะต้องมีความเห็นสืบต่อไปว่า อะไรคืออัตตาตัวตน โดยมากนั้นย่อมมีความยึดถืออยู่ในรูปบ้าง ในเวทนาบ้าง ในสัญญาบ้าง ในสังขารบ้าง ในวิญญาณบ้าง ว่าเป็นอัตตา คือตัวตน.

รูปนั้น ก็ได้แก่รูปกายทั้งหมด ที่ประกอบด้วยอาการต่าง ๆ ทั้งภายนอกทั้งภายใน ดั่งที่เรียกว่าอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ หรือจะแยกให้ละเอียดไปกว่านั้น ในทางสรีรวิทยาก็ตาม หรือว่าจะกล่าวโดยสรุปก็ได้แก่ มหาภูตรูป รูปที่เป็นใหญ่ มุ่งถึงส่วนที่เป็นธาตุทั้ง ๔ และอุปาทายรูป รูปอาศัย เช่นประสาทต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่กับรูปใหญ่นั้นก็ตาม ทั้งหมดรวมเรียกว่า รูป เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า รูปขันธ์ แปลว่า *กองรูป* หรือ *หมวดรูป* เพราะว่ามีลักษณะอาการ มีส่วนประกอบ

มากมายด้วยกัน ตามตำราศัพท์เล่าว่า ครั้งเดิมทีเดียว คนเราสังเกต เอาว่า เมื่อหัวใจยังเต้นตุ๊บ ๆ อยู่ ก็ยังมีชีวะหรือยังมีอัตตาตัวตนอยู่ เมื่อดับลมหายใจเสียแล้ว ก็สิ้นชีวะ อัตตาตัวตนก็ดับ จึงเรียกลมหาย ใจว่า *อัตตา* ในสันสกฤตเรียกว่า อาตมัน บาลีก็เป็น อัตตา อาตมัน นี้ ก็ไปตรงกับศัพท์กิริยาในภาษาเยอรมัน แปลว่า หายใจเหมือนกัน แล้วก็เขียนอ่านว่าเป็นอาตมัน เหมือนอย่างสันสกฤต นี่แสดงว่าคน ครั้งดั้งเดิมนั้น เข้าใจว่าอัตตาก็อยู่ที่ลมหายใจนี่แหละ ตั้งชื่อเรียกว่า อาตมัน มาตรงกับบาลีว่า อัตตา นี่เข้าใจแต่รูปเท่านี้.

อนึ่ง ก็เข้าใจว่าอัตตาอยู่ที่เวทนา เวทนาก็ได้แก่ความเสวย อารมณ์ เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง เวทนามีมากด้วยกัน จึงเรียกว่า เวทนาขันธ์ กองเวทนา คือว่า เมื่อรู้จักคิดเข้า ก็คิดสืบไปว่า ลำพังรูป แม้จะยังหายใจอยู่ ถ้าไม่มี เวทนา ก็ยังไม่รู้สึกว่าเป็นทุกข์เป็นสุขอย่างไร แต่ว่าเพราะมีเวทนา นี่แหละ จึงจะรู้สึกว่าเป็นสุข เป็นทุกข์ ฉะนั้น จึงได้เลื่อน ความเข้าใจว่า อัตตา คือตัวตนนั้น ก็ได้แก่เวทนานี่เอง เพราะว่า เป็นสภาพที่คอยกินสุขกินทุกข์ และก็แปล อัตตา ว่า *ผู้กิน* อัน หมายความว่า *กินสุขกินทุกข์* ก็ได้แก่เวทนานี่เอง.

อนึ่ง มีความเข้าใจเลื่อนไปถึงสัญญา สัญญาก็ได้แก่ความ จำหมาย คือความจำได้หมายรู้ต่าง ๆ มีมากด้วยกัน จึงเรียกว่า สัญญาขันธ์ แปลว่า กองสัญญาหรือว่าหมวดสัญญา เห็นว่าลำพังแต่

กินสุขกินทุกข์ กินแล้วก็ลืม จำอะไรไว้ไม่ได้ ก็ไม่ยั่งยืนอะไร ความยั่งยืนมาอยู่ที่ความจำได้หมายรู้ ฉะนั้น สัญญา คือความจำได้หมายรู้จึงเป็นอัตตาตัวตน.

อนึ่ง มีความคิดเลื่อนไปอีกว่า สังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด เป็นอัตตา คือตัวตน เพราะลำพังสัญญา คือความจำได้ หมายรู้นั้น ก็สักแต่ว่าจำ ๆ เท่านั้น ถ้าจำแล้วไม่เอาไปคิดอ่านให้เป็นเรื่องเป็นราวอะไรต่อไป ก็ไม่ได้เรื่องได้ราวอะไรติดต่อกัน แต่การที่จะเป็นเรื่องเป็นราวอะไรติดต่อกัน ก็ต้องมีความคิดปรุง หรือความปรุงคิด ตัวความคิดปรุง หรือความปรุงคิดนี้ จึงเป็นอัตตาตัวตน และความคิดปรุง หรือความปรุงคิดนี้ ก็มีมาก จึงเรียกว่าสังขารขันธ์ กองสังขาร หรือหมวดสังขาร.

อนึ่ง มีความคิดสืบเข้าไปอีกว่า วิญญาณ นี่เป็นอัตตาตัวตน วิญญาณนี่หมายถึงใจหรือหมายถึงสิ่งที่จะไปเวียนเกิดก็มี หมายเพียงความรู้สึกเห็นรูป รู้สึกได้ยินเสียง ในเวลาที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้นก็มี ฝ่ายที่มีความเห็นว่า วิญญาณเป็นอัตตานั้น ก็ด้วยมีความเข้าใจว่า วิญญาณ ก็คือใจที่เป็น (ไม่ตาย) ล่องลอยไปไหนก็ไปได้ เหมือนอย่างเราอยู่ในที่นี้ แต่ว่าใจล่องลอยไปอยู่ที่โน้นที่นี้ไปไกลเท่าไรก็ได้ และไปได้อย่างรวดเร็ว และถ้ายิ่งมีความเข้าใจว่า เมื่อตายไปแล้ว วิญญาณเป็นตัวไปเกิด ก็ยิ่งจะมีความเห็นกระชับลงไปว่านี่เองเป็นอัตตาคือตัวตน และความเข้าใจของคนโดยมากก็เข้าใจดั่งนี้

คือเมื่อเรียกว่า วิญญาณ ก็เข้าใจว่า ได้แก่ใจที่ล่องลอยไปไหนได้ หรือว่าเป็นตัวที่จะไปเกิดต่อไป.

ในคนเราก็มีสิ่งทั้ง ๕ นี้ คือ มีรูป ได้แก่มีรูปกายหรือรูปขันธ์ กองรูป มีเวทนาขันธ์ กองเวทนา มีสัญญาขันธ์ กองสัญญา มีสังขารขันธ์ กองสังขาร มีวิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ มีอยู่ด้วยกันทั้ง ๕ และที่เข้าใจกันว่าเป็นตัวเป็นตน ก็เข้าใจกันอยู่ที่สิ่งทั้ง ๕ นี้ ในเวลาที่สิ่งทั้ง ๕ นี้ยังมีอยู่บริบูรณ์ ก็เข้าใจว่ามีตัวตนบริบูรณ์ ถ้าพิการ ก็เข้าใจว่าอัตตาพิการ เช่น ถ้ารูปขันธ์พิการเสีย อย่างเช่นตาบอด หูหนวก จมูกไม่ได้กลิ่น ลิ้นไม่ได้รส กายเป็นอัมพาต ก็หมดเรื่องกันเท่านั้น ถ้ายิ่งสลบไสลไปด้วยเสียอีก ก็ยิ่งไม่รู้อะไร ฉะนั้นเพียงแต่รูปขันธ์อย่างเดียวเท่านั้น ก็เป็นข้อสำคัญ เมื่อยังมีอยู่บริบูรณ์ ทุก ๆ คนจึงยังมีความรู้สึกอะไรต่อมิอะไร คิดอะไรต่อมิอะไรอยู่ได้อีก ๔ อย่างนี้ก็เหมือนกัน เพราะมีเวทนาอยู่ จึงมีความสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์อะไรต่าง ๆ มีสัญญาอยู่ จึงมีความจำได้หมายรู้ มีสังขารอยู่ จึงมีความคิดปรุงหรือปรุงคิดไปได้ มีวิญญาณอยู่จึงมีความรู้สึกต่าง ๆ ถ้าอาการเหล่านี้เสียไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นความบกพร่อง ถ้าขาดไปเสียทั้งหมด ก็เลยเป็นผู้มีความไม่รู้สึกอะไรเลย เพราะฉะนั้น ที่บุคคลยังมีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนอยู่ มีชีวะอยู่อย่างบริบูรณ์ ก็เพราะมีอาการทั้ง ๕ นี้ประกอบกันอยู่สมบูรณ์ และเป็นไปโดยสะดวกไม่ขัดข้อง ฉะนั้นจึงยึดถืออาการทั้ง ๕ เหล่านี้เองว่าเป็นอัตตาตัวตน ถ้าหากว่าสิ้นอาการทั้ง ๕

เหล่านี้ ก็ไม่มีอะไรให้ยึดถือ และไม่มีอะไรที่จะให้มีความคิดในการที่จะให้ยึดถือ ในสมัยพุทธกาลหรือสมัยไหน ๆ ก็คงเป็นเช่นนี้ ในปัจจุบันก็เป็นเช่นนี้ และพระปัญจวัคคีย์นั้น ก็ย่อมมีความยึดถืออยู่เช่นนี้อย่างมั่นคง เพราะฉะนั้น เมื่อฟังธรรมจักร ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะจึงได้ดวงตาเห็นธรรมเพียงรูปเดียว เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอบรมอีก จึงได้ดวงตาเห็นธรรมจนครบทั้ง ๕ รูป แต่ก็ได้เพียงดวงตาเห็นธรรม เท่ากับว่าเห็นทุกขสัจจ์ ความจริงคือทุกข์ขึ้นเท่านั้น พระ-พุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ ชี้ลักษณะของอาการทั้ง ๕ เหล่านี้ว่าเป็นอนัตตา คือ ไม่ใช่ตัวตนโดยชัดเจน

ได้เล่าถึงเรื่องพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง อนัตตลักขณสูตร ได้ย่อความของพระสูตรนั้น และได้อธิบายเรื่อง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าแต่ละอย่างมีลักษณะอย่างไร ? จึงขอสรุปความในตอนนี้ว่า สิ่งทั้ง ๕ เหล่านั้น แต่ละสิ่งมีมากด้วยกัน ฉะนั้นจึงเรียกว่า ขันธ์ ที่แปลว่า กอง หรือ หมู่หมวด คือเรียกว่า รูปขันธ์ กองรูป เวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขาร-ขันธ์ กองสังขาร วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ รวมเรียกว่า **ปัญจ-ขันธ์** แปลว่ากองทั้ง ๕ หรือเรียกเป็นไทยว่า *เบญจขันธ์* คำนี้จะได้พบในหนังสือทางพระพุทธศาสนา หรือในเทศนาเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น ก็ควรที่จะกำหนดชื่อไว้ และทำความเข้าใจ.

ทุก ๆ คน เมื่อกล่าวถึงอัตตาตัวตน โดยปกติก็จะต้องมุ่งไป

ที่ปัญจขันธ์นี้ เพราะเว้นจากปัญจขันธ์นี้แล้ว ก็ไม่มีสิ่งอะไรที่จะสมมติบัญญัติว่าเป็นอัตตาตัวตน ฉะนั้นความเข้าใจว่า อะไรเป็นอัตตาตัวตนจึงเข้าใจกันที่ปัญจขันธ์นี้ และก็ยึดกันที่ปัญจขันธ์นี้ว่า เป็นอัตตาตัวตน ฉะนั้นจึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า **ปัญจอุปาทานขันธ์** ปัญจะก็แปลว่า ๕ อุปาทาน ก็แปลว่าเป็นที่ยึดถือ ขันธ์ก็แปลว่า ขันธ์ แปลรวมกันว่า ขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการ คือเป็นที่ยึดถือว่าเป็นอัตตาตัวตนดั่งกล่าว ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเอาปัญจขันธ์นี้ ขึ้นชี้ว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นการค้านการยึดถือของภิกษุปัญจวัคคีย์ และของคนทั่วไป ได้ทรงแสดงเหตุผลในข้อนี้ไว้ว่า ถ้าปัญจขันธ์จะพึงเป็นอัตตาตัวตนไซร้ ปัญจขันธ์ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ก็จะพึงได้ในปัญจขันธ์ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ ขออย่าให้เป็นอย่างนั้น แต่เพราะเหตุที่ปัญจขันธ์เป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ก็ไม่ได้ในปัญจขันธ์ว่า ขอให้ปัญจขันธ์เป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้น ฉะนั้น จึงเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน นี้เป็นเหตุผลที่ทรงชี้ในพระสูตรนี้.

คำว่า เป็นไปเพื่ออาพาธ โดยทั่วไปหมายความว่า เป็นไปเพื่อความเจ็บไข้ เพราะอาพาธใช้ในความหมายว่า **เจ็บไข้** แต่คำว่าอาพาธ อาจอธิบายให้เห็นความหมายกว้างไปกว่านั้น คือ คำว่าอาพาธ แปลว่า เป็นที่ถูกเบียดเบียน เป็นที่ถูกทำลายให้หมดสิ้นเมื่อให้คำแปลอย่างนี้ ก็อาจอธิบายให้กว้างออกไปอีกว่า ปัญจขันธ์เมื่อเกิดขึ้นก็จะต้องถูกความแก่เบียดเบียน ถูกพยาธิ คือความป่วยไข้

เบียดเบียน ตลอดจนถึงถูกความตายเบียดเบียน รวมความว่า เมื่อเกิดขึ้นมา ก็ต้องมีแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปจนถึงดับในที่สุด ฉะนั้นจึงต้องถูกความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง และถูกความดับเบียดเบียนทำลายล้างให้หมดสิ้น.

จะพึงเห็นได้ว่า **รูปขันธ์** กองรูป ก็เปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอตั้งแต่เกิดมาจนบัดนี้ ก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยมา แต่อาศัยบุคคลบริโภคอาหารเข้าไปทะนุบำรุง คอยซ่อมส่วนที่สึกหรออยู่เสมอ จึงรู้สึกมีความสืบต่อเรื่อยมา แม้แต่ในทางการแพทย์ปัจจุบัน ก็รับรองว่า แม้ส่วนที่แข็งที่สุดในร่างกาย เช่นกระดูก ก็เปลี่ยนไปอยู่ กระดูกเมื่อเกิด กับกระดูกในบัดนี้ ก็เป็นคนละส่วนแล้ว ส่วนที่อ่อนกว่านั้น เช่นเนื้อหนังก็ยิ่งจะเปลี่ยนไปได้เร็ว ฉะนั้น รูปขันธ์ก็มีความเกิดดับอยู่เรื่อย แต่อาศัยที่มี สันตติ คือความสืบต่อ เพราะชีวิตยังดำรงอยู่จึงยังเป็นมาได้ เวทนาขันธ์ กองเวทนา ปรากฏเกิดดับเห็นได้ชัดอย่างเช่นความสุขเกิดขึ้นแล้วหายไป ความทุกข์เกิดขึ้นแล้วก็หายไป ความเป็นกลาง ๆ เกิดขึ้นแล้วก็หายไป เปลี่ยนกันไปอยู่เสมอ สัญญาขันธ์ กองสัญญา ความจำหมาย ก็เกิดดับอยู่เสมอ สังขารขันธ์ กองสังขาร คือความคิดปรุง หรือความปรุงคิดเป็นเรื่องต่าง ๆ ก็เกิดดับอยู่เสมอ วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ ก็เกิดดับอยู่เสมอ.

คราวนี้ ควรจะทำความเข้าใจคำว่า **วิญญาณ** ได้เคยให้ความหมายทั่ว ๆ ไปไว้แล้วว่าหมายถึง **ใจ** หมายถึง สภาพที่จะไปเกิดต่อไป หมายถึง ความรู้สึกเห็นรูป ได้ยินเสียง เป็นต้น ที่หมายถึงใจ

หรือหมายถึงสภาพที่จะเวียนเกิดต่อไปนั้น เป็นความหมายที่เข้าใจกันอยู่ ที่ใช้กันอยู่โดยทั่วไป แม้ในเรื่องทางพระพุทธศาสนาเองที่เป็นเรื่องเล่า เมื่อเล่าถึงสิ่งที่จะไปเวียนเกิด ใช้คำว่า **วิญญาณ** ก็มี แต่ความหมายในปัญจขันธ์นี้ ไม่ใช่หมายความถึงสภาพเช่นนั้น แต่หมายถึงความรู้สึกเห็นรูป ในเมื่อตากับรูปกระทบกัน อันเรียกว่า จักขุวิญญาณ ความรู้สึกได้ยินเสียงในเวลาที่หูกับเสียงกระทบกัน เรียกว่า โสต-วิญญาณ ความรู้สึกได้กลิ่น ในเมื่อฆานะกับกลิ่นกระทบกัน เรียกว่า ฆานวิญญาณ ความรู้สึกในรส ในเมื่อลิ้นกับรสกระทบกัน เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ ความรู้สึกถูกต้องสิ่งที่กายถูกต้อง ในเวลาที่กายกับสิ่งที่ถูกต้องกายกระทบกัน เรียกว่า กายวิญญาณ ความรู้สึกในเรื่องที่มโนหรือมนะรู้ในเวลาที่มนะกับเรื่องกระทบกัน เรียกว่า มโนวิญญาณ วิญญาณในปัญจขันธ์ หมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ ดังกล่าวแล้ว ฉะนั้น ความรู้สึกดังกล่าวนี้ จึงมีมาก เมื่อตาเห็นรูป เกิดความรู้สึกเห็นรูป นี่ก็เป็นจักขุวิญญาณ ครั้นหูได้ยินเสียง ก็เกิดความรู้สึกได้ยินเสียงขึ้น ก็เป็นโสตวิญญาณเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงมิใช่มีหนึ่ง แต่ว่ามีมาก จึงเรียกว่าเป็นวิญญาณขันธ์ ดังที่กล่าวมาแล้ว วิญญาณขันธ์ที่มีอธิบายอย่างนี้ ก็เป็นสิ่งที่เกิดดับอยู่เสมอ.

ฉะนั้น **ปัญจขันธ์** จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ คือต้องถูกเบียดเบียน คือต้องถูกทำลายล้างให้สิ้นไป ด้วยอำนาจของความแก่ เจ็บ ตาย หรือว่า เกิด ดับอยู่เสมอ ใคร ๆ จะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนา

ไม่ได้ คือบังคับให้เป็นอย่างนี้ อย่าให้เป็นอย่างนั้น ก็บังคับไม่ได้ อย่างเช่นรูปขันธ์ จะบังคับว่า จะต้องให้คงอยู่อย่างนั้น อย่าให้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นก็ไม่ได้ ดังที่จะพึงเห็นได้ว่า เมื่อเกิดขึ้นมาก็เปลี่ยนแปลงมาจนถึงที่สุด ใครจะชอบใจในระยะไหน และปรารถนาจะให้คงอยู่ในระยะนั้น ก็ปรารถนาไม่ได้ กองเวทนาก็เหมือนกัน ก็ย่อมปรารถนาสุข แต่จะบังคับให้เป็นสุขอยู่เสมอไม่ได้ ทุกข์ก็เหมือนกัน เมื่อทุกข์เกิดขึ้น โดยปกติก็ไม่ชอบ แต่ทุกข์นั้นก็ต้องถูกเบียดเบียนเหมือนกัน คือว่า เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ต้องหายไป แล้วเกิดอย่างอื่นขึ้นแทน กองสัญญาก็เหมือนกัน จะบังคับให้จำได้หมายรู้อยู่ตลอดไป ก็ไม่ได้เหมือนกัน กองสังขาร คือ ความคิดปรุงหรือความปรุงคิด ก็ไม่ได้เหมือนกัน และกองวิญญาณ คือความรู้สึกทางอายตนะดั่งกล่าวมานั้น ก็เหมือนกัน บังคับให้เป็นไปตามความปรารถนาไม่ได้ เพราะเหตุที่บังคับไม่ได้ดั่งกล่าวมานี้ ปัญจขันธ์ต้องเป็นไปเพื่ออาพาธ ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา ฉะนั้น จึงเป็น **อนัตตา** ไม่ใช่ อัตตา ตัวตน.

ตามลักษณะนี้ พึงเห็นว่า สิ่งที่จะเป็นอัตตาตัวตนนั้น ก็ควรจะเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ เป็นสิ่งที่บังคับให้เป็นไปตามปรารถนาได้ ถ้าไม่เป็นเช่นนั้น ก็ไม่ชื่อว่าอัตตา ดั่งเช่นปัญจขันธ์ซึ่งเป็นที่ยึดถือว่าเป็นอัตตา เมื่อพิจารณาแล้ว ก็จะพึงเห็นว่า ไม่ใช่ แต่เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน ด้วยเหตุผลดั่งที่กล่าวมานี้.

พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ลักษณะว่าเป็น **อนัตตา** คือไม่ใช่ตัวตน

อย่างไรแล้ว ต่อจากนั้นก็ได้ตรัสถามความรู้ความเข้าใจของท่านทั้ง ๕ นั้นว่า ปัญจขันธ์ เที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบว่า ไม่เที่ยง ตรัสถามว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบว่า เป็นทุกข์ ก็ตรัสถามว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ มีการแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นอัตตาตัวตนของเรา ท่านทั้ง ๕ นั้นก็กราบทูลว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น.

ในตอนนี้ เรียกว่าเป็นการสอบครั้งแรกในพระพุทธศาสนา คือพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอบถามท่านปัญจวัคคีย์ ถึงความรู้ความเห็นของท่านในเมื่อฟังเทศน์แล้ว นับว่าเป็นการสอบไล่ครั้งแรก และในข้อสอบที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตั้งขึ้นถามนี้ ก็เป็นอันตรัสถามในหลักของไตรลักษณ์ ลักษณะเครื่องกำหนดหมาย ๓ อย่าง อันได้แก่ **อนิจฺจํ** ไม่เที่ยง **ทุกฺขํ** เป็นทุกข์ **อนตฺตา** ไม่ใช่อัตตาตัวตน ได้ทรงแสดงลักษณะแห่งอนัตตาก่อนดังที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ตรัสสอบถามว่า ปัญจขันธ์ ที่กล่าวมาแล้วนั้น คือว่า ที่เป็นไปเพื่ออาพาธและที่ใคร ๆ จะบังคับให้เป็นไปตามความปรารถนาไม่ได้นั้นเป็น นิจฺจํ คือ เป็นสิ่งที่เที่ยง หรือเป็น อนิจฺจํ คือ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบ เป็น อนิจฺจํ คือ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เพราะว่าถ้าเป็นสิ่งที่เที่ยงแล้ว จะต้องเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธและบังคับได้ แต่นี่ไม่เป็นเช่นนั้น จึงเป็น **อนิจฺจํ** คือ สิ่งที่ไม่เที่ยง และเมื่อไม่เที่ยง

ก็เป็นทุกข์ ลักษณะที่ชื่อว่าเป็นทุกข์ในที่นี้ ท่านก็กล่าวไว้เองว่า คือ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะคำว่า ทุกข์ แปลว่า สิ่งที่ทนอยู่ยาก หมายความว่าทนอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ลักษณะที่ชื่อว่าเป็นทุกข์นั้น ก็คือลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ คืออย่างไร คือก็ต้องแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดานี้ เรียกตามศัพท์ว่า วิปริณามธรรม นี่เป็นอีกคำหนึ่งที่จะได้เห็นในหนังสือทางพระพุทธศาสนาหรือในทางเทศนาเป็นอันมาก วิปริณามธรรม แปลว่า แปรปรวนไปเป็นธรรมดา สิ่งที่เป็นอนิจจัง คือไม่เที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นสิ่งที่ไม่ควรจะเห็นว่า เอตํ มม นี่เป็นของเรา เอโสหมสฺมิ เราเป็นนี่ เอโส เม อตฺตา นี่เป็นอัตตา คือตัวตนของเรา เพราะฉะนั้น ไตรลักษณ์นี้จึงเป็นสิ่งที่เนื่องเป็นอันเดียวกัน อันจะพึงกล่าวได้ว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นก็เป็นอนัตตา หรือจะกล่าวกลับกันว่า สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ดังนี้ก็ได้ เพราะก็อยู่ในลักษณะที่เนื่องกัน ฉะนั้น ในตอนที่พระพุทธเจ้าตรัสสอบถามนี้ จึงเป็นอันได้ตรัสสอบถามในหลักไตรลักษณ์ เป็นอันได้ทรงแสดงหลักไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรกด้วย.

เมื่อพระพุทธเจ้า ได้ตรัสสอบถาม และพระปัญจวัคคีย์ก็ได้กราบทูลตอบ แสดงว่า ได้มีความรู้ความเห็นถูกต้องแล้ว จึงได้ตรัสสรุปความว่า ปัญจขันธ์ โดยกาล คือเป็นอดีตล่วงมาแล้วก็ตาม เป็นอนาคต ยังไม่มาถึงก็ตาม เป็นปัจจุบันก็ตาม โดยที่ตั้ง เป็นส่วน

ภายในก็ตาม เป็นส่วนภายนอกก็ตาม โดยวัตถุ เป็นของหยาบก็ตาม เป็นของละเอียดก็ตาม โดยคุณภาพ เป็นของเลวก็ตาม เป็นของประณีตก็ตาม โดยระยะไกล เช่นว่า ล่วงมาแล้ว หรือว่ายังไม่มาถึงก็ตาม หรือว่าอยู่ใกล้ เช่นว่า เป็นปัจจุบันก็ตาม ทั้งหมดก็สักแต่ว่า เป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ควรที่จะเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามที่เป็นแล้วว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนี่ นี่ไม่ใช่อัตตา ตัวตนของเรา.

เมื่อตรัสสรุปดั่งนี้แล้ว ก็ได้ตรัสผลที่สืบเนื่องจากความรู้ความเห็นชอบดั่งกล่าวมานั้นว่า อริยสาวกผู้สดับแล้วอย่างนี้ คือว่า มีปัญญาเห็นชอบตามที่เป็นแล้วอย่างนี้ ย่อมมีความหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นกำหนัด คือสิ้นว่าราคะ เมื่อสิ้นราคะ ก็ย่อมวิมุติหลุดพ้น เมื่อวิมุติหลุดพ้น ก็ย่อมมีญาณคือความรู้ว่าพ้นแล้ว เป็นอันว่าได้ทรงแสดงธรรมะในส่วนโลกุตรธรรม ได้ธรรมะคือ สัมมัปปัญญา ความรู้ชอบ นิพพิทา ความหน่าย วิราคะ ความสิ้นราคะ วิมุตติ ความหลุดพ้น วิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าหลุดพ้น.

ธรรมะ เหล่านี้ เป็นธรรมะที่เป็นหลักทั้งนั้น ต้องมี สัมมัปปัญญา คือมีความรู้ชอบตามที่เป็นแล้วในปัญจขันธ์ก่อน จึงจะเกิดนิพพิทา คือความหน่ายขึ้น เมื่อเกิดนิพพิทา คือความหน่ายจึงจะเกิด วิราคะ คือสิ้นราคะ สิ้นความติด สิ้นความยินดี สิ้นความ

กำหนัด เมื่อเกิดวิราคะ จึงจะเกิด **วิมุตติ** ความหลุดพ้นจากความยึดถือว่า เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ดังกล่าวมาแล้ว เมื่อเกิดวิมุตติ จึงจะเกิด วิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าพ้นแล้ว เมื่อถึงตอนนี้ จึงจะเป็นผู้เสร็จกิจ ลำดับธรรมะนี้ควรกำหนดไว้ โดยชื่อด้วยและทำความเข้าใจด้วย จึงจะเข้าใจพระพุทธศาสนาได้ถึงปรมัตถธรรมทั่ว ๆ ไปในหนังสือทั้งปวงหรือในเทศนาทั้งปวง.

ฉะนั้น จะได้กล่าวสรุปในตอนนี้อีกสักหนหนึ่ง คือ เบื้องต้นต้องศึกษาให้รู้จักปัญจขันธ์ ว่ามีลักษณะหน้าตาเป็นอย่างไร ต่อไปก็ศึกษาให้รู้จักไตรลักษณะที่เป็นไปในปัญจขันธ์นั้น คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา เมื่อเกิดสัมมาปัญญา คือความรู้ชอบตามที่เป็นแล้วในปัญจ-ขันธ์ คือ ปัญจขันธ์เป็นอย่างไรก็ให้รู้อย่างนั้น ไม่ใช่รู้ตามสัญญาหรือว่าแกล้งรู้ รู้ไปตามที่เป็นแล้วอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงจะเกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ดังกล่าวโดยลำดับอันนี้เป็นหลักธรรมะ เมื่อมีความเข้าใจตลอดสายอย่างนี้ ก็จะเข้าใจพระพุทธศาสนาในส่วนปรมัตถธรรมทั่ว ๆ ไปด้วย.

ในท้ายพระสูตรแสดงว่า เมื่อพระปัญจวัคคีย์ได้สดับพระสูตรนี้แล้ว ก็มีจิตปีติโสมนัส จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอาสวะ คือกิเลสที่ดองนอนจมหมักหมมอยู่ในสันดาน จึงได้บังเกิดเป็นพระอรหันต์ขึ้น ๖ รูปในโลก พระพุทธเจ้าเป็นพระอรหันต์รูปแรก ท่านพระปัญจ-วัคคีย์ที่ฟังอนัตตลักขณสูตร จนจิตพ้นจากอาสวะกิเลส สำเร็จเป็น

พระอรหันต์อีก ๕ รูป ก็รวมเป็น ๖ รูปด้วยกัน พระพุทธเจ้าได้ชื่อว่าเป็น พระพุทธรัตนะ รัตนะคือพระพุทธเจ้า พระธรรม ได้ชื่อว่า พระธรรมรัตนะ รัตนะคือพระธรรม พระปัญจวัคคีย์ ซึ่งสำเร็จเป็นพระอรหันต์ขึ้นมานั้น ได้ชื่อว่าเป็น สังฆรัตนะ รัตนะคือพระสงฆ์ รัตนะทั้ง ๓ จึงเกิดขึ้นบริบูรณ์ในวันนั้น ท่านแสดงว่าวันนั้นเป็นวันแรม ๕ ค่ำ แห่งเดือนสาวนะ ซึ่งตรงกับวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามที่นับในประเทศไทย ฉะนั้น ในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงเป็นวันที่รัตนะทั้ง ๓ เกิดขึ้นบริบูรณ์ในโลก.

ส่วนวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ ซึ่งเป็นวันที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนานั้น ท่านพระโกณฑัญญะรูปเดียวได้เกิดดวงตาเห็นธรรม ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ว่า ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน ยังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และก็ได้ขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาเพียงรูปเดียว ก็เชื่อว่าเป็นวันที่เริ่มจะมีพระสังฆรัตนะในชั้นแรกเท่านั้น ยังไม่บริบูรณ์ แต่ก็เชื่อว่าเป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเทศนาครั้งแรก เป็นวันที่ได้เริ่มตั้งพุทธจักรขึ้นในโลก ต่อมาเมื่อถึงวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงเป็นวันที่รัตนะทั้ง ๓ เกิดขึ้นบริบูรณ์ในโลก.

ในกรุงพาราณสีนั้น ได้มีกุลบุตรผู้หนึ่งเป็นบุตรเศรษฐี ชื่อ **ยสะ** มารดาบิดาหวงแหนรักษาเป็นอย่างยิ่ง จนถึงสร้างปราสาทให้อยู่ใน ๓ ฤดู ในคืนวันหนึ่ง ยสะกุลบุตรนั้น ได้รับความบำเรอให้เป็นสุขด้วยดนตรีต่าง ๆ บนปราสาทที่มีแต่สตรีล้วน ได้หลับไปก่อน สตรี

ทั้งหลายซึ่งเป็นผู้บำเรอหลับภายหลัง แต่ยสะกุลบุตรได้ตื่นขึ้นก่อน และได้เห็นอาการต่าง ๆ ของสตรีผู้นอนหลับ ก็มีความเบื่อหน่ายจนถึงอุทานขึ้นว่า ที่นี่วุ่นวาย ที่นี่ขัดข้อง แล้วก็ลงจากปราสาทเดินไปออกประตูเมืองพาราณสี ตรงไปยังป่าอิสิปตนะมฤคทายวัน แล้วก็เดินบ่นไปอย่างนั้น ในขณะนั้น พระพุทธเจ้ากำลังเสด็จเดินจงกรมอยู่ ทรงได้ยินเสียงยสะกุลบุตรบ่นไปอย่างนั้น ตรัสขึ้นว่า ที่นี่ไม่ขัดข้อง ที่นี่ไม่วุ่นวาย ยสะกุลบุตรได้ฟังก็มีความยินดีว่า ที่นี่ไม่ขัดข้องไม่วุ่นวายก็นั่งลง พระพุทธเจ้าก็ตรัส อนุปุพพิกถา และ อริยสัจจ์ ๔ จบแล้ว ยสะกุลบุตรเกิดดวงตาเห็นธรรม.

ครั้นสว่างขึ้น มารดาของยสะกุลบุตรได้ขึ้นไปบนปราสาท ไม่พบบุตร ก็ไปบอกเศรษฐีผู้บิดา เศรษฐีผู้บิดาก็ส่งคนไปเที่ยวค้นหา ส่วนตนเองได้เดินไปทางป่าอิสิปตนะมฤคทายวัน พบรองเท้าทองของบุตรวางอยู่ ก็ตรงเข้าไปถามพระพุทธเจ้าว่า ยสะกุลบุตรอยู่ที่นี่หรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสว่า นั่งลงแล้วก็จะพบยสะกุลบุตร เศรษฐีผู้บิดาก็นั่งลง พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนุปุพพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ เศรษฐีผู้บิดาก็เกิดดวงตาเห็นธรรมและแสดงตนเป็นอุบาสก ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ เป็นสรณะตลอดชีวิต นับว่า **เป็นอุบาสกคนแรกผู้เปล่งวาจาถึงรัตนะ ๓ เป็นสรณะ** ในขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนุปุพพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ แก่เศรษฐีผู้บิดานั้น ยสะกุลบุตรก็ได้ฟังทบทวนไปด้วย ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในขณะนั้นเศรษฐีผู้เป็นบิดา ได้

มองเห็นยสะกุลบุตร จึงกล่าวขึ้นชักชวนให้กลับไปบ้าน อ้างว่า มารดากำลังคร่ำครวญถึงเป็นอย่างยิ่ง ขอให้ ๆ ชีวิตแก่มารดา พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ยสะกุลบุตรเป็นผู้มีจิตสิ้นอาสวกิเลสแล้ว ไม่ควรที่จะกลับไปเป็นคฤหัสถ์อีก เศรษฐีผู้บิดาจึงอนุโมทนาและได้นิมนต์พระพุทธเจ้า ขอให้ยสะกุลบุตรเป็นปัจฉาสมณะเข้าไปฉันในเรือนของตน ยสะกุลบุตร ได้ทูลขอบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าเสด็จไปฉันในเรือนของเศรษฐี มีพระยสะซึ่งอุปสมบทใหม่เป็นปัจฉาสมณะ และได้เทศนาโปรดมารดาของพระยสะกับปุราณทุติยิกา ซึ่งแปลว่าสตรีผู้เป็นที่สองคนเก่า หมายถึงภรรยาซึ่งกลายเป็นคนเก่าไปแล้ว ให้ได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยอนุปุพพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ เช่นเดียวกัน สตรีทั้งสองนั้น ได้แสดงตนเป็นอุบาสิกาผู้ถึงรัตนะ ๓ เป็นสรณะตลอดชีวิต นับว่า **เป็นอุบาสิกาผู้ถึงรัตนะ ๓ เป็นครั้งแรก** ในพระพุทธศาสนา.

ต่อมาก็มีสหายของพระยสะอีก ๔ คน ซึ่งเป็นบุตรของเศรษฐีที่สืบสกุลกันมาโดยลำดับ ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าและได้ฟังอนุปุพพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ ได้ดวงตาเห็นธรรม ก็ทูลขออุปสมบท ได้อุปสมบทโดยเอหิภิกขุอุปสัมปทา ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุสาสน์สั่งสอนจนจิตพ้นจากอาสวะเป็นพระอรหันต์ขึ้น รวมเป็นพระอรหันต์ ๑๑ องค์ในโลก ต่อมาสหายชาวชนบทของพระยสะอีก ๕๐ คน ได้ข่าว เข้าใจว่าธรรมวินัยที่พระยสะออกบวชนั้นจะไม่เป็นของต่ำทราม การบวชของพระยสะก็คงไม่เป็นของต่ำทราม จึงได้พากันมา พระยสะได้พาไป

เฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงอนุปุพพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ จนสหาย ๕๐ คนนั้นได้ดวงตาเห็นธรรม ทูลขออุปสมบท ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ต่อมาเมื่อได้ฟังพุทธโอวาทที่ทรงอนุสาสน์สอนอบรมก็มีจิตพ้นจากอาสวะเป็นพระอรหันต์ขึ้น รวมเป็นพระอรหันต์ ๖๑ องค์ในโลก นับว่ามีจำนวนมากพอสมควร พระพุทธเจ้าจึงได้มีพระพุทธดำรัสโดยความว่า เราผู้ตถาคต เป็นผู้พ้นจากบ่วงทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งหมด แม้ท่านทั้งหลายก็เป็นผู้พ้นจากบ่วงทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งหมด ท่านทั้งหลายจงเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่โลก เพื่อความสุขแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย แต่ว่า ๒ รูป อย่าไปโดยทางอันเดียวกัน คือให้ไปทางละ ๑ รูป แยกกันไป จงแสดงธรรมที่มีความไพเราะในเบื้องต้น ไพเราะในท่ามกลาง ไพเราะในที่สุด พร้อมทั้งอรรถะคือเนื้อความ พร้อมทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ ประกาศพรหมจรรย์คือพระศาสนา ที่บริบูรณ์บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง สัตว์ทั้งหลายที่มีธุลีในจักษุ คือมีกิเลสที่บังดวงตาปัญญาแต่เพียงเล็กน้อยมีอยู่ เมื่อไม่ได้ฟังธรรมก็จะเสื่อมจากประโยชน์ ผู้ที่รู้ธรรมก็จักมีอยู่ ส่วนเราผู้ตถาคตเองนั้นจะไปยังอุรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสดงธรรม พระพุทธเจ้าได้ทรงส่งพระสาวกซึ่งเป็นผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว เริ่มแยกกันไปประกาศพระศาสนาในครั้งนั้นอย่างนี้.

ในสมัยนั้น ภิกษุที่แยกย้ายกันไปประกาศพระศาสนา ได้ไปใน

ทิศต่าง ๆ กัน ในชนบทต่าง ๆ กัน เมื่อมีใครต้องการบรรพชาอุปสมบทก็ต้องนำมาเฝ้าพระพุทธเจ้า เพื่อให้พระพุทธเจ้าประทานบรรพชาอุปสมบท เป็นความลำบาก ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงได้ทรงปรารภถึงความลำบากข้อนี้ ได้ทรงอนุญาตให้พระสาวกเป็นผู้บรรพชาอุปสมบทเองได้ ด้วยได้ตรัสอนุญาตให้ผู้ที่ประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทปลงผมและหนวดก่อนนุ่งห่มผ้ากาสายะ คือผ้าย้อมน้ำฝาด ทำผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ไหว้เท้าภิกษุทั้งหลาย นั่งกระหย่งประคองอัญชลีแล้วนำให้กล่าววาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ วาระที่ ๑ วาระที่ ๒ วาระที่ ๓ ก็เป็นอันอุปสมบทเป็นภิกษุได้ ด้วยพิธีเพียงเท่านั้น วิธีนี้เรียกว่า **ติสรณคมนอุปสัมปทา**.

คราวนี้จะอธิบายอนุปุพพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงสอนแก่ยสะกุลบุตรเป็นต้น คำว่า **อนุปุพพิกถา** แปลว่าถ้อยคำที่กล่าวโดยลำดับตั้งแต่เบื้องต้นขึ้นไป มี ๕ คือ ทานกถาถ้อยคำที่พรรณนาทาน สีลกถา ถ้อยคำที่พรรณนาศีล สัคคกถาถ้อยคำที่พรรณนาสวรรค์ กามาทีนวกถา ถ้อยคำที่พรรณนาอาทีนพคือโทษของกาม เนกขัมมานิสังสกถา ถ้อยคำที่พรรณนาอานิสงส์ของเนกขัมมะ คือการออกจากกาม.

ถ้อยคำที่พรรณนาทานนั้น **ทาน** แปลว่า **ให้** เป็นชื่อของวัตถุ แปลว่า วัตถุที่ให้ เป็นชื่อของเจตนา แปลว่าเจตนาเป็นเหตุให้ ทางพระพุทธศาสนาแสดงทานด้วยมุ่งให้บุคคลทำการบริจาค เป็น

การ สงเคราะห์ อนุเคราะห์ หรือ บูชา *เป็นการเผื่อแผ่ความสุขให้แก่ผู้อื่น และด้วยมุ่งกำจัดโลภะคือความโลภ มัจฉริยะคือความตระหนี่ในจิตใจของตนด้วย* แต่ว่าทานในพระพุทธศาสนาที่จะมีผลมากนั้นต้องประกอบด้วยวัตถุสมบัติ ความถึงพร้อมด้วยวัตถุ คือสิ่งที่ให้เป็นสิ่งที่มีประโยชน์แก่ผู้รับตามสมควร ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มีโทษ เจตนาสมบัติความถึงพร้อมด้วยเจตนา คือมีเจตนาดี ตั้งแต่เมื่อก่อนให้ ในขณะที่ให้ และในภายหลังที่ให้แล้ว กับปฏิคาหกสมบัติ ความถึงพร้อมด้วยปฏิคาหก คือผู้รับ หมายถึงว่าผู้รับก็ต้องเป็นผู้สมควร เช่น เป็นผู้ที่ควรอนุเคราะห์ เป็นผู้ที่ควรสงเคราะห์ เป็นผู้ที่ควรบูชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้นเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ทานที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญจึงต้องเป็นทานที่เรียกว่า **มีการเลือกให้** ไม่ใช่ให้โดยไม่เลือก คือต้อง เลือกวัตถุ เลือกเจตนา เลือกบุคคลผู้รับ กับต้องดูให้พอเหมาะสม ไม่ทำตนเองต้องลำบากเพราะการให้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทานกถา พรรณนาทานนี้เป็นข้อที่ ๑.

ต่อจากนั้นก็ทรงแสดง **ศีล** ศีลนั้น ตามศัพท์ แปลว่า **ปกติ** หมายถึงความปรกติกาย ปรกติวาจา ปรกติใจ ไม่ถูกกิเลสดึงไปให้ประพฤติทุจริตต่าง ๆ ฉะนั้น จึงต้องมีวิรัติเจตนา ความตั้งใจงดเว้นจากความชั่วนั้น ๆ จึงจะเป็นศีล ศีลในพระพุทธศาสนานั้นอย่างต่ำก็คือ **ศีล ๕** ได้แก่เจตนางดเว้นจากภัยหรือเวร ๕ ประการ ฉะนั้น ศีล จึงเท่ากับเป็นความไม่มีเวร ไม่มีภัย เมื่อรักษาศีล ก็เท่ากับว่า **ทำอภัยทาน** คือให้อภัยแก่สัตว์ทั้งหลาย และตัวผู้มีศีลเองก็

เป็นผู้ที่ไม่ก่อภัย ก่อเวรขึ้นแก่ตัวเองด้วย พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงศีลนี้เป็นข้อที่ ๒.

ต่อจากนั้น ก็ทรงแสดง **สวรรค์** คำว่า สวรรค์ ก็ออกจากศัพท์บาลีว่า สคฺค แปลว่า *ที่เป็นที่ข้องเป็นที่ติดก็ได้ ที่เป็นที่มีอารมณ์อันเลิศก็ได้* ตามที่เข้าใจกัน สวรรค์เป็นโลกอีกส่วนหนึ่งซึ่งบุคคลผู้ทำความดี จะพึงเข้าถึงในเวลาที่สิ้นชีวิตไปจากโลกนี้แล้ว และในคัมภีร์ก็แสดงสวรรค์ไว้มาก เช่นสวรรค์กามาพจร ที่แปลว่าชั้นที่ยังหยั่งลงในกาม ๖ ชั้น แต่สวรรค์ดังกล่าวนี้ เป็นเรื่องที่มีแสดงไว้ในตำราเก่าก่อนพระพุทธศาสนา และมาถึงพระพุทธศาสนาก็ยังมีติดมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แต่ก็ติดมาไม่หมดคือติดมาบางส่วน.

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงสวรรค์ในปัจจุบัน คือได้ตรัสไว้ในที่แห่งหนึ่ง มีความว่า สวรรค์ชั้น **ผัสสายตนะ ๖ ชั้น** อันเราเห็นแล้ว คือ สวรรค์เกิดขึ้นทางอายตนะที่ให้เกิดผัสสะ ได้แก่:–

ในที่ใด มีรูปที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงเห็นได้ด้วยตา ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นรูป.

ในที่ใด มีเสียงที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่พึงได้ยินได้ด้วยหู ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นเสียง.

ในที่ใด มีกลิ่นที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่พึงสูดได้ด้วยจมูก ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นฆานะ.

ในที่ใด มีรสที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงลิ้มได้ด้วยลิ้น ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นชิวหา.

ในที่ใด มีโผฏฐัพพะ คือสิ่งที่กายถูกต้อง ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงกระทบถูกต้องได้ด้วยกาย ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นกาย.

ในที่ใด มีธรรม คือเรื่องราวต่าง ๆ มีเรื่องรูป เรื่องเสียงเป็นต้น ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงรู้ได้ด้วยใจ ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นธรรมะ คือ ชั้นเรื่องราว.

ตามพระพุทธภาษิตนี้ เป็นอันทรงแสดงสวรรค์ ซึ่งไปกลาง ๆ จะในเวลาไหน คือในบัดนี้ หรือในอนาคต ในโลกนี้ หรือในโลกหน้าก็ตามที เมื่อมีผลเป็นเช่นนี้อยู่ในที่ใด ในที่นั้นก็ชื่อว่าเป็นสวรรค์ เพราะจัดเป็นที่มีอารมณ์อันเลิศ มีอารมณ์ที่งดงามและในขณะเดียวกันก็เป็นที่ข้องที่ติดเป็นอย่างยิ่งด้วย คือว่าเป็นที่ปรารถนาพอใจอย่างยิ่ง สวรรค์ดังกล่าวมานี้ จำต้องอาศัยทานอาศัยศีลเป็นเหตุ พิจารณาดูตามกระแสปัจจุบัน ก็จะเห็นเข้าเรื่องกันได้กับสวรรค์ ๖ ชั้น ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสนั้น คือเมื่อต่างมีทาน เฉลี่ยเผื่อแผ่ให้ความสุขแก่กันและกัน และมีศีลไม่เบียดเบียนกันและกันให้อภัยกันและกันก็จะต่างมีความสุขด้วยกัน เมื่อมีความสุขด้วยกันอยู่ก็จะมีความเจริญตา เจริญหู เจริญจมูก เจริญลิ้น เจริญกาย เจริญใจปราศจากความทุกข์ที่เกิดจากความคับแค้น และที่เกิดจากการเบียด

เปียนกัน ก็เป็นผลที่เรียกได้ว่าสวรรค์อยู่แล้ว สวรรค์นี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นข้อที่ ๓.

ต่อจากนั้น ก็ทรงแสดงกามาทีนพ คือ โทษของกาม สวรรค์ได้ชื่อว่าเป็นกาม คือเป็นที่รักใคร่ ที่ปรารถนา ที่พอใจ เป็นอย่างยิ่ง คำว่า กาม นั้น เป็นวัตถุที่เป็นภายนอกดั่งกล่าวนั้นส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเป็นชื่อของกิเลสในใจของบุคคล คือเป็นชื่อของความใคร่ ความปรารถนา ความพอใจ เมื่อมีความใคร่ความปรารถนาความพอใจเป็นกิเลสกามในจิตใจ วัตถุข้างนอกจึงได้พลอยเป็นกามไปด้วย แต่ถ้าจิตใจไม่มีกิเลสกามอยู่ วัตถุข้างภายนอกก็เป็นวัตถุเฉย ๆ ไม่เป็นกามของผู้นั้น เหมือนอย่างบุคคลสามัญ ซึ่งมีกิเลสกามอยู่ในใจ เมื่อไปในที่ไหน ในที่นั้นก็เป็นกามของเขา เพราะว่าเป็นที่รักใคร่ ปรารถนา พอใจ แต่พระอรหันต์จะไปในที่ไหน ในที่นั้นไม่เป็นกามของท่าน เพราะว่าท่านไม่มีความรักใคร่ ปรารถนา พอใจสิ่งนั้น ๆ ก็คงเป็นวัตถุนั้น ๆ อยู่โดยธรรมดาเท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวถึงกามจึงมีความหมายเป็นสอง หมายถึงวัตถุภายนอกก็ได้ หมายถึงกิเลสในใจก็ได้ แต่ว่าโดยปรกติเมื่อกล่าวอย่างสามัญ คำว่ากามเป็นชื่อของวัตถุภายนอก เพราะเป็นที่ใคร่ ที่ปรารถนา ที่พอใจของบุคคลทั่วไป สวรรค์ แม้จะมีอารมณ์อันเลิศสักเท่าไร แต่ก็ยังเป็นกาม คือเป็นที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ และเป็นสิ่งที่ต้องมีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป มีเกิด มีดับเหมือนอย่างวัตถุทั้งปวงในโลก ถึงจะเปลี่ยนแปลงไปช้า ในที่สุดก็ต้องเปลี่ยนแปลงไป ฉะนั้น เมื่อไปมี

ความรักใคร่ ปรารถนา พอใจมาก เมื่อสิ่งเหล่านั้นเปลี่ยนแปลง ก็ยิ่งทำให้ต้องเป็นทุกข์มาก เพราะฉะนั้น อันนี้จึงชื่อว่า **อาทีนพ** คือโทษของกาม ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้ให้เห็นเป็นข้อที่ ๔.

ต่อจากนั้น ก็เป็นข้อที่ ๕ ทรงแสดง เนกขัมมะ คือการออกจากกาม การออกจากกามนั้น ออกทางกาย ได้แก่การออกบวชประการหนึ่ง ออกทางใจ ได้แก่การทำจิตใจให้เป็นสมาธิ จนสงบสงัดจากกาม จากอกุศลกรรมทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง เป็นเหตุทำให้จิตใจสงบและมีความสุข ตัดกังวลห่วงใยอันเกี่ยวกับกามด้วยประการทั้งปวง พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงยกขึ้นโดยเป็นอานิสงส์ของเนกขัมมะเป็นข้อที่ ๕.

เมื่อได้ทรงแสดงอนุปุพพิกถาทั้ง ๕ ประการนี้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า ผู้ฟังมีจิตแช่มชื่นผ่องใส ปราศจาก **นิวรณ์** คือ กิเลสเครื่องกั้นจิต มีจิตบริสุทธิ์ผ่องใส สมควรที่จะรับพระธรรมที่สูงขึ้นไป เหมือนอย่างผ้าที่ซักให้สะอาดปราศจากมลทินต่าง ๆ ควรที่จะรับน้ำย้อมได้แล้ว จึงได้ทรงแสดงอริยสัจจ์ ๔ คือทรงชี้ทุกข์ ชี้สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ชี้นิโรธ ความดับทุกข์ ชี้มรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข โดยนัยดังในปฐมเทสนานั้น อริยสัจจ์ ๔ นี้ เรียกว่า สามุกฺกํสิกธมฺมเทสนา คือเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเองเพราะได้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง โดยปรกติเมื่อได้ทรงแสดงอนุปุพพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ แล้ว ผู้ฟังก็เกิดดวงตาเห็นธรรม ที่ท่านแสดงว่า ได้

เป็นพระโสดาบันในพระพุทธศาสนา.

อนุปุพพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ นี้ ตามประวัติในพระพุทธศาสนาปรากฏว่า พระพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงแก่มนุษย์ซึ่งเป็นคฤหัสถ์ ไม่ทรงแสดงแก่เทพยดาหรือภิกษุ และผู้ที่จะทรงแสดงนั้น เป็นผู้ที่มีจิตเลื่อมใส เบิกบาน ควรที่จะได้รับผลจากการฟัง ฉะนั้น จึงปรากฏว่าเมื่อได้ฟังจบลงแล้ว จึงได้รับผล คือได้ดวงตาเห็นธรรม.

ดวงตาเห็นธรรมนั้น ตามศัพท์เรียกว่า **ธมฺมจกฺขุ** ท่านแสดงไว้ตรงกันคือ เห็นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา เมื่อเกิดความเห็นขึ้นอย่างนี้ เรียกว่า ได้ดวงตาเห็นธรรม หรือว่าเกิดธรรมจักษุ จะฟังเทศน์กัณฑ์ไหน ๆ ก็ตาม เมื่อเกิดดวงตาเห็นธรรม ก็จะต้องเกิดขึ้นอย่างนี้ พิจารณาดูก็น่าเข้าใจว่า คือเห็นทุกข์นั่นเอง เห็นเกิดดับ เรียกว่าเห็นทุกข์ หรือว่า เห็นทุกข์ คือเห็นเกิดดับ โดยมากเห็นแต่เกิด อย่างเห็นชีวิตของเราในบัดนี้ เรารู้จักกันแต่เกิด แต่ว่าไม่รู้สึกว่าจะดับ ดับนั้นเราคิดว่าอยู่ข้างหน้า คือว่ายังไม่มาถึง ในปัจจุบันก็คือเกิดและยังดำรงอยู่ ยังไม่เห็นดับเป็นคู่กันไป แต่ความเห็นที่จะเรียกว่าเห็นธรรมนั้น ต้องเห็นดับคู่ไปกับเกิดพร้อมกัน เมื่อเห็นดับคู่ไปกับเกิดพร้อมกันแล้ว กิเลสก็ไม่มีที่ตั้ง จะตั้งความชอบ ความชัง ไว้ที่ไหน ความชอบ ความชัง ที่เป็นกิเลสนั้นจะตั้งอยู่ได้ ต้องตั้งในสิ่งที่เราเห็นว่า ยังมีอยู่ ยังเป็นอยู่ คือในสิ่งที่ยังเกิดอยู่ แต่ว่าถ้าเห็นว่าดับเสีย

แล้ว กิเลสก็ไม่มีที่ตั้ง ชอบก็ไม่มีที่ตั้ง ชังก็ไม่มีที่ตั้ง เพราะไม่มีอะไรจะตั้ง เพราะเห็นว่า ดับเสียแล้ว.

ฉะนั้นโดยปรกติบุคคลจึงยังไม่เชื่อว่าเห็นทุกขสัจจะ จะเห็นก็เห็นเพียงนิดหน่อย ถ้าจะเห็นที่เป็นดวงตาเห็นธรรม จะต้องเห็นให้ตลอด คือเห็นถึงดับ และเห็นให้ได้ในปัจจุบัน เมื่อเห็นถึงดับได้ในปัจจุบัน กิเลสไม่มีที่ตั้งนั่นแหละ จึงชื่อว่าได้ดวงตาเห็นธรรม และผู้ที่ฟังเทศน์จนได้ดวงตาเห็นธรรมนั้น ท่านไม่ได้ฟังเพื่อจะมุ่งกำหนดว่า เทศน์ว่าอย่างไร เบื้องต้นแสดงอย่างไร ท่ามกลางแสดงอย่างไร ข้างท้ายแสดงอย่างไร คือไม่ได้มุ่งจะจำถ้อยคำ มุ่งแต่เพียงเข้าใจให้อย่างแจ่มแจ้ง การบรรลุในขั้นแรกพระพุทธศาสนานั้น จะต้องเกิดดวงตาเห็นธรรมดั่งกล่าวมานี้ เมื่อได้ดวงตาเห็นธรรมในขั้นแรกนี้แล้ว พระพุทธเจ้าจึงจะทรงอบรมให้เกิดปัญญาสูงขึ้นไปอีกจนถึงที่สุด.

พระบรมศาสดา ได้ทรงจำพรรษา ณ ป่าอิสิปตนะมิคทายวันนั้น ครั้นออกพรรษาแล้ว ในอรรถกถาแห่งหนึ่งแสดงว่า ได้เสด็จจาริกจากอิสิปตนะมิคทายวันในวันปาฏิบท คือวันแรม ๑ ค่ำ เสด็จย้อนไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ซึ่งเป็นตำบลที่ตรัสรู้ มุ่งจะเสด็จไปโปรดชฎิล ๑,๐๐๐ คน ซึ่งตั้งสำนักอยู่ในตำบลนั้น ในระหว่างที่เสด็จออกจากอิสิปตนะมิคทายวัน ได้ประทับพักที่ร่มไม้ในแถวไร่ฝ้ายแห่งหนึ่ง ก็ได้ทรงพบกับ ภัททวัคคิยกุมาร มีจำนวน ๓๐ คน ซึ่งมาเที่ยวเล่นกันอยู่พร้อมกับภริยาของตน แต่สหายคนหนึ่งไม่มีภริยา ก็นำเอาหญิง

โสเภณีมา เมื่อเผลอ หญิงโสเภณีก็ลักเอาห่อสิ่งของหนีไป ก็พากันเที่ยวตามหา มาพบพระศาสดา กราบทูลถามว่าได้พบหญิงนั้นบ้างหรือไม่ พระองค์ตรัสถามเรื่อง กุมารเหล่านั้นก็กราบทูลเล่าถวายจนถึงเที่ยวตามหา พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า จะแสวงหาสตรีดี หรือจะแสวงหาตนดี กุมารเหล่านั้นกราบทูลว่า แสวงหาตนดีกว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดง อนุปุพพิกถา และ อริยสัจจ์ กุมารเหล่านั้นฟังแล้วก็ได้ดวงตาเห็นธรรม แล้วทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ทรงประทานอนุญาตให้อุปสมบท แล้วส่งไปประกาศศาสนา ส่วนพระองค์เองก็เสด็จต่อไปจนถึงตำบลอุรุเวลาที่ชฎิลทั้ง ๑,๐๐๐ คนนั้นอาศัยอยู่.

ชฎิลเหล่านั้น มีหัวหน้าอยู่ ๓ คน ชื่อ อุรุเวลกัสสปะ คนหนึ่งมีบริวาร ๕๐๐ คน ตั้งสำนักอยู่ตำบลหนึ่ง น้องคนที่สองชื่อว่านทีกัสสปะ มีบริวาร ๓๐๐ คน ตั้งอาศรมพำนักอยู่ถัดไปอีกแห่งหนึ่ง น้องคนสุดท้องชื่อว่า คยากัสสปะ มีบริวาร ๒๐๐ คน ตั้งพำนักอยู่แห่งหนึ่งในที่ถัดไป พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปยังที่สำนักของอุรุเวลกัสสปะก่อน ได้ตรัสขออาศัยพัก อุรุเวลกัสสปะก็ยอมให้พัก พระองค์ได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะนั้นด้วยวิธีต่าง ๆ เพื่อให้อุรุเวลกัสสปะหายจากความสำคัญตนว่าเป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นความสำคัญผิด ตามเรื่องแสดงว่า ในตอนแรก พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้วิธี อิทธิปาฏิหาริย์ คือ แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ อาเทสนาปาฏิหาริย์ แสดงวิธีดักใจต่าง ๆ จนอุรุเวลกัสสปะคลายจากความสำคัญผิดนั้น และทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ตรัสให้ไปบอกบริวารเสียก่อน อุรุเวลกัสสปะก็บอก

บริวาร บริวารก็บอกว่าเห็นชอบ ก็พร้อมกันลอยเครื่องสำหรับชฎิล เช่นเครื่องที่ทำผมเป็นเชิง หาบคานซึ่งเป็นชฎิลบริขาร ลอยน้ำทิ้งเสียหมดแล้วก็ทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต ต่อมานทีกัสสปะกับบริวารได้เห็นชฎิลบริขารของพี่ชายกับบริวารลอยน้ำมา ก็คิดว่าจะเกิดอันตรายแก่พี่และคณะ ก็พร้อมกันมา เห็นพี่และคณะอุปสมบทเป็นภิกษุ ก็พากันลอยบริขารชฎิลของตน ทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต ฝ่ายคยากัสสปะและบริวารก็คงปฏิบัติเช่นเดียวกัน จึงเป็นอันว่า ชฎิลรวม ๑,๐๐๐ คน ซึ่งมีหัวหน้า ๓ คน ก็ได้มาอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ก็มาถึงวาระที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดง อนุสาสนีปาฏิหาริย์ คืออบรมสั่งสอนเพื่อให้ชฎิลเหล่านั้นได้บรรลุธรรมะสืบต่อไป จึงได้ทรงนำไปยังตำบลคยาสีสะใกล้แม่น้ำคยา แล้วก็ตรัสเทศนาที่พระคันถรจนาจารย์ได้ขนานนามว่า **อาทิตตปริยายสูตร** คือ เป็นพระสูตรที่แสดงบรรยายถึงสิ่งที่เป็นของร้อน.

ในพระสูตรนี้ ในตอนแรก พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน สิ่งทั้งปวง คืออะไรบ้าง ก็ได้ทรงยกขึ้นแสดงเป็นหมวด ๆ ดั่งต่อไปนี้:–

ตอนที่หนึ่ง หมวดที่ ๑ จักษุ รูปที่เห็นได้ด้วยจักษุ จักขุวิญญาณ วิญญาณคือความรู้สึกเห็นรูปทางจักษุ จักขุสัมผัส สัมผัสอาศัยจักษุ จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสอาศัยจักษุ.

หมวดที่ ๒ โสตะคือหู สัททะคือเสียง โสตวิญญาณ วิญญาณ

อาศัยโสตะคือหู โสตสัมผัส สัมผัสอาศัยโสตะคือหู โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดเพราะสัมผัสอาศัยโสตะคือหู.

หมวดที่ ๓ ฆานะคือจมูก คันธะคือกลิ่น ฆานวิญญาณ วิญญาณอาศัยจมูก ฆานสัมผัส สัมผัสอาศัยจมูก ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยจมูก.

หมวดที่ ๔ ชิวหาคือลิ้น รสะคือรส ชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยลิ้น ชิวหาสัมผัส สัมผัสอาศัยลิ้น ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยลิ้น.

หมวดที่ ๕ กายะคือกาย โผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง กายวิญญาณ วิญญาณอาศัยกาย กายสัมผัส สัมผัสอาศัยกาย กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยกาย.

หมวดที่ ๖ มโนหรือมนะคือใจ ธรรมะคือเรื่อง มโนวิญญาณ วิญญาณอาศัยมนะคือใจ มโนสัมผัส สัมผัสอาศัยมนะคือใจ มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยมนะคือใจ เหล่านี้เป็นของร้อน.

ตอนที่สอง ได้ทรงแสดงว่า ร้อนเพราะอะไร อะไรมาเผาให้ไหม้ให้ร้อน ก็ทรงชี้ว่า สิ่งทั้งปวงนี้ร้อนเพราะไฟ คือราคะ ความติด ความยินดี ความกำหนัด ร้อนเพราะไฟ คือโทสะ ความโกรธแค้นขัดเคือง ร้อนเพราะไฟ คือโมหะ ความหลง ร้อนเพราะความเกิด ร้อนเพราะความแก่ ร้อนเพราะความตาย ร้อนเพราะ

โสกะ คือความแห้งใจ ปริเทวะ ความร่ำไรรำพันหรือความระทมใจ ทุกขะ ความเจ็บไข้หรือความทุกข์กาย โทมนัส ความทุกข์ใจ อุปายาสะ ความคับแค้นใจ ฉะนั้น จึงได้ตรัสว่าเป็นของร้อน.

ตอนที่สาม ได้ทรงแสดงผลของความรู้ความเห็นต่อไปว่า เมื่ออริยสาวกคือผู้ฟัง ซึ่งเป็นผู้ประเสริฐ ได้สดับแล้วอย่างนี้ คือว่าได้มีความรู้ความเห็นอย่างนี้ ย่อมหน่ายในสิ่งทั้งปวงนั้น เมื่อหน่ายก็สิ้นกำหนัด เมื่อสิ้นกำหนัดก็วิมุติ คือหลุดพ้น เมื่อวิมุติ คือหลุดพ้นก็มีญาณทัสสนะ คือความรู้ความเห็นว่าพ้นแล้ว และย่อมรู้ว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นเช่นนี้อีก.

ท่านแสดงไว้ว่า เมื่อภิกษุทั้ง ๑,๐๐๐ รูปนั้น ได้สดับพระธรรมเทศนานี้ ก็มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งหลาย เป็นพระอรหันต์ทั้ง ๑,๐๐๐ รูป.

ในพระสูตรนี้ ได้จำแนกแสดงส่วนต่าง ๆ ภายในกายนี้ให้ละเอียดมากขึ้นอีก ใน ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และใน อนัตตลักขณสูตร ที่แสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ได้ยกเบญจขันธ์ขึ้นแสดงคือ *รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ* แต่ยังไม่ได้จำแนกถึงวิถีคือทางที่เกิดขึ้นตามลำดับ ในพระสูตรนี้ได้แสดงความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์เหล่านั้น แต่แสดงถึงเพียงเวทนา เพราะฉะนั้น ในเบื้องต้นก็ควรทำความเข้าใจในเรื่องนี้ก่อน.

มติทางพระพุทธศาสนานั้น ตามที่พิจารณาจากพระสูตรต่าง ๆ พอสรุปลงได้ว่า แสดงบุคคลว่าประกอบด้วยกายส่วนหนึ่ง จิตส่วนหนึ่ง กายก็หมายถึงรูปกาย จิตก็หมายถึงธรรมชาติชนิดหนึ่ง ซึ่งมีหน้าที่คิดนึก และมีหน้าที่รู้ เพราะเป็นธาตุรู้ การแสดงปฏิบัติธรรม โดยตรงก็มุ่งอบรมจิตเป็นประการสำคัญ แม้พระบรมศาสดาเองเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อทรงพบทางที่ถูกต้อง ก็หมายความว่า ได้ทรงพบทางปฏิบัติจิต จึงได้ทรงเริ่มปฏิบัติอบรมจิต ในที่สุดก็ได้ตรัสรู้ธรรมะ เพราะฉะนั้น เรื่องจิตจึงเป็นเรื่องสำคัญ แต่ว่าจิตตามทางพระพุทธศาสนานั้น ไม่ได้หมายความว่าเป็นกาย หรือส่วนใดส่วนหนึ่งของกาย คือว่า จิตไม่ใช่รูป ดั่งมีพระพุทธภาษิตที่แสดงว่า อสรีระ *ไม่มีสรีระ* คือ *ไม่มีรูปร่าง* แต่ว่า คุหาสยะ *มีคูหา* อันหมายถึง*กายอันเป็นที่อาศัย* เมื่อบุคคลมีจิตและกายประกอบกันอยู่ ชีวิตจึงดำเนินอยู่เป็นไปอยู่ แต่ว่าเมื่อจิตพรากออกไปจากกายหรือว่ากายแตกสลายเป็นที่อาศัยอยู่ของจิตไม่ได้ ชีวะก็สิ้นไป สำหรับเรื่องจิตนี้จะพึงพิสูจน์ได้ตามที่แสดงไว้ทางพระพุทธศาสนาอย่างไรนั้น จะขอยกไว้ก่อนจะย้อนกล่าวถึงวิถีจิตต่อไป.

จิตแม้มีหน้าที่คิดมีหน้าที่รู้เป็นธาตุรู้ดังกล่าวก็จริง แต่การที่จะออกมารู้อะไรได้นั้น จำต้องอาศัยกาย คือรู้ได้ทางอายตนะหรือทางทวาร กล่าวคือต้องอาศัยออกมารู้รูปทางจักษุประสาท คือ ตา รู้เสียงทางโสตประสาท คือ หู รู้กลิ่นทางฆานประสาท คือ จมูก รู้รสทาง

ชิวหาประสาท คือ ลิ้น รู้โผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้องทางกาย-ประสาท คือ กาย รู้ธรรมะ คือเรื่องทางมนะที่แปลว่าใจ เพราะฉะนั้น จักขุ ตา โสตะ หู ฆานะ จมูก ชิวหา ลิ้น กายะ กาย มนะ ใจ จึงเป็นทวาร คือเป็นประตูสำหรับที่จะให้จิตรู้รูป รู้เสียง เป็นต้นดังกล่าวมานั้น ถ้าไม่มีทางทั้ง ๖ นี้ จิตก็เหมือนถูกขังอยู่ในห้องที่ไม่มีประตูหน้าต่าง ออกมารู้อะไรไม่ได้ ทางรู้ของจิตทั้ง ๖ ดังกล่าวมานั้น สำหรับจักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท ก็เป็นที่เข้าใจได้ง่าย แต่มนะคือทางที่ ๖ นี้ ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ.

มนะ แปลกันว่า **ใจ** แต่ตามศัพท์แปลว่า **รู้** มีหน้าที่สำหรับ**รู้ธรรมะ** ธรรมะ ในที่นี้ หมายความว่า เรื่อง คือ เรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโผฏฐัพพะ ที่ได้ประสพพบผ่านมาแล้วในอดีต แต่ก็มานึกถึงในปัจจุบัน ความนึกถึงเรื่องในอดีตดังกล่าวนั้น ไม่ได้อาศัยตาหูเดี๋ยวนี้ แต่คราวนี้มานึกขึ้นได้ด้วยอะไร สมมติว่าไปเห็นรูปได้ยินเสียงมาเมื่อเช้านี้ แต่ว่ามานั่งนึกถึงอยู่เดี๋ยวนี้ นึกถึงรูปนึกถึงเสียงนั้น นึกถึงด้วยอะไร เพราะไม่ได้อาศัยตาไม่ได้อาศัยหู เมื่อเช้านี้ต่างหากต้องอาศัยตาอาศัยหู แต่ว่าการที่มานั่งนึกถึงเดี๋ยวนี้ ไม่ต้องใช้ตาไม่ต้องใช้หู คราวนี้ใช้อะไร อันนี้ท่านจึงแสดงทางที่ ๖ คือมนะ นึกถึงได้ด้วยมนะที่แปลว่าใจหรือแปลว่ารู้ และธรรมะในที่นี้หมายถึงเรื่องอดีตต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้น เพราะฉะนั้น

ทางพระพุทธศาสนาจึงแสดงทวารซึ่งเป็นทางที่ ๖ คือมนะ แต่ไม่เรียกว่าประสาท มนะตามที่อธิบายมานี้ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงสันนิษฐานว่า ได้แก่ **มันสมอง**[๑]

มนะ คือทางที่ ๖ นี้ ยังมีหน้าที่พิเศษอย่างหนึ่งที่แสดงไว้ในอรรถกถาอภิธรรม คือในขั้นบาลีนั้นได้แสดงว่า

จักขุ คือตา รูปะ คือรูป กระทบกัน ก็เกิดจักษุวิญญาณ วิญญาณอาศัยจักษุคือตา วิญญาณในที่นี้ก็อธิบายว่า ความรู้สึกเห็นรูป.

โสตะ คือหู สัททะ คือเสียง กระทบกัน ก็เกิดโสตวิญญาณ ความรู้สึกได้ยินเสียง.

ฆานะ คือจมูก คันธะ คือกลิ่น กระทบกัน ก็เกิดฆานวิญญาณ ความรู้สึกสูดกลิ่นหรือได้กลิ่น.

ชิวหา คือลิ้น รสะ คือรส กระทบกัน ก็เกิดชิวหาวิญญาณ ความรู้สึกได้รสทางลิ้น.

กายะ กับ โผฏฐัพพะ กระทบกัน ก็เกิดกายวิญญาณ ความรู้สึกทางกาย.

มนะ กับ ธรรมะ กระทบกัน ก็เกิดเป็นมโนวิญญาณ ความรู้สึกทางมนะ คือใจ.

ในบาลีแสดงอย่างนี้ ดังบาลีในพระสูตรนี้ คือ **วิญญาณ** มาเป็นอันดับหนึ่ง เมื่อมีวิญญาณแล้วก็ต้องมี **สัมผัส** อันดับสอง สัมผัสแปลว่า ความกระทบกันก็มี ๖ เช่นเดียวกัน แต่มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่า

---

๑. วิมัตติวิโนทนี?

สัมผัสนั้น ได้แก่ความประชุมกันของจักษุและรูป และจักขุวิญญาณ จึงจะเรียกว่าจักขุสัมผัส ความประชุมกันของโสตะ หู สัททะ เสียงและโสตวิญญาณ จึงจะเรียกว่าโสตสัมผัส ความประชุมกันของฆานะ จมูก คันธะ กลิ่น และฆานวิญญาณ จึงจะเป็นฆานสัมผัส ความประชุมกันของชิวหา รสะ และชิวหาวิญญาณ จึงจะเป็นชิวหาสัมผัส ความประชุมกันของกาย โผฏฐัพพะ และกายวิญญาณ จึงจะเป็นกายสัมผัส ความประชุมกันของมนะ ธรรมะ และมโนวิญญาณ จึงจะเป็นมโน-สัมผัส.

อันดับสามก็เป็น เวทนา คือเมื่อเป็นสัมผัสแล้วก็เป็นเวทนา คือความเสวยอารมณ์ เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่เป็นทุกข์ไม่เป็นสุขบ้าง เวทนาก็มี ๖ สืบไปจากสัมผัส เรียกว่าจักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยจักษุ โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยโสตะ ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยฆานะ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยชิวหา กาย-สัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยกาย มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยมนะ.

อันดับที่สี่ ก็คือ สัญญา ความจำได้หมายรู้ ก็นับเป็น ๖ คือ รูปสัญญา ความจำหมายในรูป สัททสัญญา ความจำหมายในเสียง คันธสัญญา ความจำหมายในกลิ่น รสสัญญา ความจำหมายในรส

โผฏฐัพพสัญญา ความจำหมายในโผฏฐัพพะ ธัมมสัญญา ความจำหมายในเรื่อง.

อันดับ ๕ ก็เป็น สังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดไปตามสัญญา เป็นกุศลคือเป็นส่วนดีบ้าง เป็นอกุศลคือเป็นส่วนไม่ดีบ้าง เป็นอัพยากฤต คือเป็นส่วนกลาง ๆ บ้าง.

เพราะฉะนั้น นับตั้งแต่วิญญาณ สัมผัส เวทนา สัญญา สังขารนี้ รวมเรียกว่า **นามธรรม** คือเป็นส่วนนาม นาม แปลว่าน้อม หมายความว่าเป็นอาการที่จิตน้อมออกไปรู้อะไรต่าง ๆ อาศัยกาย คืออาศัยทวาร ๖ ดังกล่าวมานั้น เมื่อจิตน้อมออกไปรู้ รู้ขั้นแรกก็เป็นวิญญาณ รู้ขั้นที่สอง ก็เป็นสัมผัส รู้ขั้นที่สาม ก็เป็นเวทนา รู้ขั้นที่สี่ก็เป็นสัญญา รู้ขั้นที่ห้า ก็เป็นสังขาร แต่ว่าในเบญจขันธ์ ขันธ์ ๕ นั้น นับเพียง ๔ คือว่าสัมผัสไม่นับ ยกออกเสีย และนับรูปเข้าเป็นที่ ๑ คือรูปกาย แล้วก็เอาวิญญาณไปไว้ท้าย คือเรียงเสียใหม่ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ว่าเมื่อกล่าวโดยลำดับที่เกิด วิญญาณต้องมาก่อน เป็นวิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร ทำไมท่านจึงเอาเรียงไว้ท้าย ก็เพื่อให้เป็นวงกลม เพราะอาการที่จิตน้อมไปรู้ที่เรียกว่านามนั้น รู้ขั้นที่ ๑ เป็นวิญญาณ สัมผัสไม่นับ ขั้นที่ ๒ ก็เป็นเวทนา ขั้นที่ ๓ เป็นสัญญา ขั้นที่ ๔ เป็นสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด เมื่อคิดปรุงไปก็รู้ไปด้วย รู้ที่เกิดขึ้นควบคู่กันไปกับความคิดนั้น ก็ย้อนมาเป็นวิญญาณอีก แล้วก็มาเป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร แล้วก็ย้อนมาเป็นวิญญาณ เป็นเวทนา เป็น

สัญญา เป็นสังขาร ไปใหม่ เป็นวงกลม เพราะฉะนั้น ปัญจขันธ์ คือ ขันธ์ ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงมีทางเกิดดั่งกล่าวมานี้ และเมื่อย่นย่อลงก็เป็น ๒ คือเป็น รูป อย่างหนึ่ง **นาม** อย่างหนึ่ง รูปก็เป็นรูปกาย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นนามกาย แต่มักเรียกสั้น ๆ กันว่า **นามรูป** ที่เรียกว่านาม เพราะเป็นอาการที่น้อมไปรู้ของจิต ดั่งบรรยายมานั้น.

วิถีจิต คือทางดำเนินของจิตที่ปรากฏเป็นนามธรรม อาศัยรูปธรรม คือจิตอาศัยรูปแสดงอาการเป็นนาม น้อมออกมารู้รูป รู้เสียง ทีแรกก็น้อมออกมาเป็น วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็วนกลับไปใหม่เป็นวงกลม จะอธิบายเกี่ยวแก่มนะต่อไป ได้กล่าวถึงอายตนะภายในหรือทวารทั้ง ๖ คู่กับอายตนะภายนอก ๖ แล้ว และได้กล่าวนามธรรม ซึ่งเป็นวิถีจิตสืบไปจากนั้น นั่นเป็นการแสดงอธิบายตามพระบาลี แต่ในอรรถกถาพระอภิธรรมได้อธิบายพิเศษเกี่ยวแก่ **มนะ** ซึ่งก็ได้อ้างแต่ยังไม่ได้อธิบาย จึงจะมาจับอธิบายในตอนนี้.

ตามอธิบายในอรรถกถานั้น มนะอันเป็นอายตนะที่ ๖ หรือเป็นทวารที่ ๖ ต้องประกอบด้วยอายตนะ ๕ ข้างต้นเสมอ จึงจะเกิดวิญญาณตามสาย ได้แก่เมื่อ จักษุ (ตา) และ รูป มากระทบกันต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิดจักษุวิญญาณ (ความรู้สึกเห็นรูปทางตา) โสตะ (หู) สัททะ (เสียง) กระทบกัน จะต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงเกิดโสตวิญญาณ (ความรู้สึกได้ยินเสียงทางหู) ฆานะ

(จมูก) คันธะ (กลิ่น) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิดฆานวิญญาณ (ความรู้สึกเป็นกลิ่นทางจมูก) ชิวหา (ลิ้น) รสะ (รส) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิดชิวหาวิญญาณ (ความรู้สึกรู้รสทางลิ้น) กายะ (กาย) โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้อง) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิดกายวิญญาณ (ความรู้สึกกระทบทางกาย) ส่วนข้อที่ ๖ นั้น มนะ กับ ธรรมะ คือเรื่องกระทบกันก็เกิดมโนวิญญาณ (ความรู้สึกรู้เรื่องทางมนะ) ฉะนั้น มนะ ข้อที่ ๖ จึงต้องเกี่ยวข้องกับอายตนะ ๕ ข้างต้นอยู่เสมอ แล ท่านอธิบายในพระอภิธรรมละเอียดไปกว่านั้น เช่นข้อที่ ๑ จักษุ (ตา) รูปะ ท่านเรียกว่า วรรณะ คือ สี แล้วก็ต้องมี แสงสว่าง มี มนสิการ คือการกระทำไว้ในใจ จึงจะเกิดเป็น จักษุวิญญาณ (ความรู้สึกเห็นรูปทางตา) มนสิการะ การกระทำไว้ในใจก็คือ มนะ ดังที่ได้อธิบายแล้ว เป็นอันว่าในอายตนะ ๕ ข้างต้นนั้น รูปเป็นต้น ต้องกระทบทั้งจักษุประสาทตามทางของตน และต้องกระทบทั้งมนะ ในขณะเดียวกัน ท่านแสดงว่ารวดเร็วมาก เมื่อรูปมากระทบกับจักษุ ก็กระทบถึงมนะด้วยทันที เหมือนอย่างนกที่บินมาจับที่กิ่งไม้บนต้นไม้ เงาของนกก็กระทบไปถึงพื้นดินทันที เกือบจะเรียกได้ว่าในขณะเดียวกัน

ตามที่อธิบายมานี้ พึงสังเกตคำ ๓ คำ วิญญาณ คำหนึ่ง มนะ หรือ มโน คำหนึ่ง จิต อีกคำหนึ่ง คำทั้งสามคำนี้ใช้ต่างกัน.

วิญญาณ นั้น ใช้ในความหมายเพียงรู้สึกเห็นรูปเป็นต้น ดังที่

อธิบายมาแล้วเท่านั้น ไม่ได้มีความหมายเป็นอย่างอื่น คือไม่ได้หมายไปถึงสภาพที่จะไปเกิดต่อไป ซึ่งเป็นตัวยั่งยืน.

มนะ หรือ มโน ก็มีความหมายเพียงทวารหรืออายตนะที่ ๖ มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับอายตนะ ๕ ข้างต้น กับเกี่ยวข้องธรรมะคือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้น ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้ว ดังที่อธิบายมาแล้วเท่านั้น คือมีหน้าที่เป็นอายตนะคือที่ต่อ หรือเป็นทวารคือเป็นช่องทางสำหรับจิตดำเนินเหมือนหนึ่งอายตนะ ๕ ข้อข้างต้น.

ส่วน จิต มีความหมายเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่มีสรีระคือรูปร่าง แต่ว่าอาศัยอยู่ในคูหา ที่แปลว่าถ้ำ คือในกายอันนี้ มีหน้าที่เป็นผู้รู้ เป็นผู้แสดงเจตนา (ความจงใจประกอบกรรม) มีหน้าที่ที่จะดำเนินออกมารู้ตามวิถีที่กล่าวมานั้น และเป็นหน้าที่จะต้องปฏิบัติอบรมให้เป็นศีล ให้เป็นสมาธิ และให้ประกอบด้วยความรู้ เป็นตัวปัญญา ตลอดจนถึงให้เป็นผู้วิมุต คือเป็นผู้หลุดพ้น ดังในท้ายของอนัตตลักขณสูตรและอาทิตตปริยายสูตรที่อธิบายมาแล้ว ก็แสดงว่าจิตของท่านเหล่านั้นวิมุตหลุดพ้นจากอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ แม้เช่นนั้นก็ไม่มีพระพุทธภาษิตสักแห่งหนึ่ง แสดงว่าจิตเป็นอัตตาคือตัวตน แต่กลับมีพระพุทธภาษิตแสดงไม่ให้ถือว่า จิตเป็นอัตตาคือตัวตน ในพระสูตรนั้นได้แสดงว่า ถือว่ากายเป็นตัวตนเสียยังดีกว่า ถือว่าจิตเป็นอัตตาคือตัวตนเป็นการไม่ดี เพราะว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดิ้นรนกระสับกระส่ายอยู่เสมอ เหมือนอย่างวานรที่ดิ้นรนกระสับกระส่ายอยู่เสมอ เมื่ออยู่บนต้นไม้ก็โยนตัวจับกิ่งนี้ ปล่อยจาก

กิ่งนี้ ไปจับกิ่งนั้น ปล่อยจากกิ่งนั้น ไปจับกิ่งโน้น ฉะนั้น ถ้าหากว่าจิตเป็นอัตตา อัตตาก็จะเท่ากับวานรที่มีธรรมชาติหลุกหลิก ดังกล่าวมาแล้วนั้น ท่านจึงไม่ให้ถือจิตเป็นอัตตาคือตัวตน.

หลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้น ก็ไม่ให้ถืออะไรทั้งหมดว่าอัตตาคือตัวตน ถ้าไปถือเข้า ก็แสดงว่ายังมีอุปาทานคือความยึดถือ และก็จะต้องคิดปั้นสิ่งที่ถือนั้นให้เป็นนั่นเป็นนี่ เมื่อยังคิดปั้นว่าเป็นนั่นเป็นนี่อยู่ ก็ยังเป็นภพหรือเป็นภาวะหรือภวะอยู่ เมื่อเป็นตนหรือเป็นภาวะหรือภวะอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ก็ยังจะต้องเป็นสิ่งที่เกิดดับ เพราะเป็นสิ่งที่คิดปรุงแต่ง ฉะนั้นจึงให้ปล่อยวางทั้งหมด ส่วนธรรมอันใดที่มีอยู่ที่เป็นอยู่อย่างไร ก็คงมีอยู่หรือเป็นอยู่ไปเช่นนั้น คือว่าปล่อยให้เป็นไปตามธรรมดา ตามเรื่อง.

คราวนี้ จะย้อนมาทำความเข้าใจในเรื่อง **นามธรรม** อีกสักเล็กน้อย คือตามที่กล่าวว่า นามธรรมเป็นวิถีจิต ซึ่งเกิดเป็นวงกลมอยู่เสมอ ไม่ใช่เกิดอย่างเดียว ดับด้วยอยู่เสมอเช่นเดียวกัน ยกตัวอย่างเช่น เมื่อตามองเห็นหนังสือ ก็เกิดจักษุวิญญาณ คือความรู้สึกเห็นขึ้น แล้วก็เวทนา คือเป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือเฉย ๆ แล้วเกิดสัญญาคือความจำหมาย แล้วเกิดสังขารคือความคิดปรุงหรือว่าปรุงคิดในสิ่งที่เห็นนั้น เมื่อคิดปรุงหรือว่าปรุงคิดไป ก็เกิดวิญญาณคือความรู้สึกขึ้นในเรื่องที่ปรุงหรือที่คิดนั้นไปด้วย แล้วเกิดเวทนา เกิดสัญญา เกิดสังขาร แล้วก็มาวิญญาณวนกันไป คราวนี้พอหูได้ยินเสียง เช่น

ได้ยินเสียงนาฬิกาตี ก็ทิ้งเรื่องหนังสือไปเกิดโสตวิญญาณ คือความรู้สึกได้ยินเสียงนั้นอีก แล้วเกิดเวทนา เกิดสัญญา เกิดสังขาร เกิดวิญญาณ เกิดเวทนา เป็นวงกลมไปในสิ่งที่ได้ยินนั้นอีก คราวนี้จมูกได้กลิ่นธูปหรือกลิ่นอะไรอย่างอื่น นามธรรมก็มาเกิดในเรื่องกลิ่น เรื่องเสียงนั้นก็หายไปเลิกกันไป เมื่อบริโภคอาหาร ลิ้นได้ประสพกับรส ก็เกิดนามธรรมในเรื่องของรสนั้น กายได้ถูกต้อง เช่นว่าได้อาบน้ำ ก็เกิดนามธรรมในเรื่องของสิ่งที่ถูกต้องนั้น แล้วบางทีมนะไปกระทบกับธรรมะ คือว่าย้อนไปคิดถึงเรื่องในอดีตที่ประสพพบผ่านมาแล้ว ก็เกิดนามธรรมในสายตาของมนะวนกันไปอย่างนั้น.

เพราะฉะนั้น วันหนึ่ง ๆ ตั้งแต่ตื่นนอนเช้าเรื่อยมา นามธรรมจึงเกิดดับไปนับไม่ถ้วนตามที่ประสพ และถ้าเรื่องใดมีความมุ่งใจอยู่มาก ก็ต่อกันไปได้นาน แต่ถ้าเรื่องใดความมุ่งของใจน้อย นามธรรมในเรื่องนั้นก็น้อย สุดแต่ว่าจะมีความมุ่งใจน้อยหรือมากอย่างไร ฉะนั้นรูปกับนามจึงเป็นส่วนที่ทุก ๆ คนมีอยู่ อาศัยอยู่ ทำงานอยู่ ตามหน้าที่และมีอาการที่เกิดดับอยู่เสมอ ไม่มีเวลาที่จะว่างเว้น ถ้าพิจารณาดูก็จะเห็นความจริงอันนี้ได้.

ความเกิดดับของรูปนั้น อาจจะเห็นได้ง่าย ส่วนความเกิดดับของนามนั้น เมื่อพิจารณาก็พอจะเห็นได้ง่ายเหมือนกัน เพราะเป็นเรื่องที่เกิดกับใจ แต่เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นและดับไปรวดเร็วมาก เพราะอาการของใจเป็นสิ่งที่ละเอียด และเป็นสิ่งที่รวดเร็ว.

ในอาทิตตปริยายสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ยกขึ้นแสดงเพียงแต่เวทนา ด้วยทรงชี้ให้เห็นว่า เป็นของที่ร้อน หรือถูกเผาให้ไหม้อยู่เสมอ เท่ากับว่าทรงแสดงทุกขสัจจ์ ความจริงคือทุกข์ ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงสมุทัยสัจจ์ ความจริงคือเหตุให้เกิดทุกข์ แต่ว่าในพระสูตรทรงยกเอาราคะ โทสะ โมหะ และเพราะบุคคลมีราคะ โทสะ โมหะ เป็นไฟที่แผดเผาอยู่เสมอ จึงได้เดือดร้อนอยู่ด้วยความโศกเป็นต้น และด้วยความเกิด แก่ ตาย ซึ่งเป็นสภาพธรรมดา ต่อจากนั้นก็แสดงมรรคสัจจ์ ความจริงคือมรรค ได้แก่ปัญญาที่กำหนดพิจารณาให้รู้เห็นตามเป็นจริง แล้วก็ทรงแสดงนิโรธสัจจ์ ความจริงคือความดับทุกข์ตั้งต้นแต่เกิดนิพพิทา ความหน่าย แล้วเกิดวิราคะ ความสิ้นราคะ เกิดวิมุติ ความหลุดพ้น เกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าหลุดพ้น มีนัยเดียวกันกับที่แสดงไว้ในท้ายอนัตตลักขณสูตร.

พรรษาที่ ๒–๓–๔ มคธ

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงอบรมปุราณชฎิล จนได้อุปสมบท และได้ฟังธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ประทับอยู่ที่ตำบลคยาสีสะนั้นตามพระพุทธอัธยาศัยแล้ว ก็ได้ทรงนำภิกษุทั้งหมดนั้นเสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของมคธรัฐ.

มคธรัฐ ปรากฏตามหลักฐานต่าง ๆ ว่า ในเวลานั้นเป็นอาณาจักรที่เจริญรุ่งเรืองมีอำนาจมาก เมืองหลวงเรียกกันโดยมากว่า ราชคหะ แต่ในภาษาไทยเรียกว่า *ราชคฤห์* ในสมัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า *พิมพิสาร* ในบาลีใช้คำเรียกว่า ราชา มาคโธ เป็นคำยกย่อง เท่ากับเป็นมหาราชแห่งแคว้นมคธ และใช้คำนำพระนามว่า *เสนิโย* คือมีคำต่อไปว่า เสนิโย พิมฺพิสาโร เป็นคำไทยว่า *พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นจอมทัพ* ปรากฏเรื่องว่ากรุงราชคฤห์ ซึ่งเป็นนครหลวงนั้น ตั้งอยู่ในระหว่างภูเขา ๕ ลูก คือ เขาคิชฌกูฏ เขาเวภาระ เขาเวปุลละ เขาอิสิคิลิ และ เขากาลกูฏ ล้อมรอบคล้ายเป็นคอก เพราะฉะนั้น จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า **คิริพพชะ** แปลว่า คอกเขา เมืองหลวงเดิมว่าตั้งอยู่บนเนินเขา แต่ว่าถูกไฟไหม้บ่อย ๆ พระเจ้าพิมพิสารจึงย้ายลงมาตั้งที่เชิงเขาข้างล่างซึ่งเป็นที่ราบ แต่ก็ยังอยู่ในระหว่างแห่งภูเขาทั้ง ๕ นั้น *ต่อมาปลายสมัยพุทธกาล พระเจ้าอชาตศัตรูจึงได้ไปสร้างเมือง*

ใหม่อีกเมืองหนึ่ง ภายนอกจากวงล้อมของเขาทั้ง ๕ ลูกนั้น ทางด้านทิศเหนือ กรุงราชคฤห์เจริญ มีคนมาก คณาจารย์เจ้าลัทธิไปอาศัยอยู่มาก และก็ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ทรงอุปถัมภ์ลัทธิต่าง ๆ ตามควร หรือไม่ทรงอุปถัมภ์ ก็ไม่ทรงเบียดเบียน ปล่อยให้มีความสะดวกในการที่จะแสดงลัทธิของตน ๆ ในสมัยนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงได้แคว้นกาสิกคามเป็นของขวัญจากแคว้นโกศล ในคราวทรงอภิเษกกับพระราชกนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิ แห่งแคว้นโกศล ดังที่ได้เล่าแล้ว

พระพุทธเจ้าได้เสด็จมุ่งไปสู่กรุงราชคฤห์ก่อน อย่างหนึ่งว่า เพื่อทรงเปลื้องปฏิญญาที่ได้ทรงให้ไว้แก่พระเจ้าพิมพิสาร อีกอย่างหนึ่งว่า เพื่อทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาในที่ที่เจริญก่อน.

ข้อที่ว่าทรงเปลื้องปฏิญญานั้น ดังที่มีเรื่องเล่าว่า เมื่อได้เสด็จออกทรงผนวชทีแรก ในขณะที่เสด็จไปลองทรงศึกษาบ้าง ทรงปฏิบัติด้วยพระองค์เองบ้าง เพื่อประสพโมกขธรรม คือธรรมเป็นเครื่องพ้นทุกข์นั้น ก่อนที่จะเสด็จไปถึงตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ซึ่งเป็นสถานที่ทรงทำความเพียรจนตรัสรู้ ก็ได้ทรงผ่านกรุงราชคฤห์ และประทับอยู่ที่เขา ปัณฑวะ พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงทราบ ก็ได้เสด็จไปเพื่อทรงพบ และตามเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพิมพิสารได้ตรัสถามถึงเหตุที่ทรงออกผนวช เมื่อได้ทรงตอบแล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้รับสั่งชวนให้

ทรงลาผนวช จะทรงแบ่งราชสมบัติให้ครอบครองครึ่งหนึ่ง พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับ เมื่อเป็นเช่นนี้ พระเจ้าพิมพิสารจึงทรงขอให้เสด็จกลับมาแสดงธรรมในเมื่อได้ทรงประสพพบธรรมนั้นแล้ว ฉะนั้น เมื่อได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว จึงได้เสด็จมายังกรุงราชคฤห์ก่อนประเทศหรือนครอื่น.

อีกอย่างหนึ่ง ทรงมุ่งจะมาประดิษฐานพระพุทธศาสนา ในที่ที่มีความเจริญก่อน เพราะวิธีประกาศพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้านั้น จะเห็นได้ว่า ได้ทรงประกาศแก่นักบวช ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบมา มุ่งดีมา และเป็นผู้คงแก่เรียนมาแล้ว ในฝ่ายคฤหัสถ์ก็มุ่งทรงประกาศแก่บุคคลที่เป็นหัวหน้าคน เช่นพระเจ้าแผ่นดิน มหาอำมาตย์ และแก่พราหมณ์คฤหัสถ์ ซึ่งเป็นผู้คงแก่เรียนต่าง ๆ เมื่อบุคคลเหล่านี้ ได้ดวงตาเห็นธรรม รับนับถือพระพุทธศาสนาแล้ว คนอื่น ๆ ก็นับถือตามไปด้วยเป็นอันมาก หรือไม่เช่นนั้นก็เกิดความสนใจ ตั้งใจที่จะสำเหนียกศึกษาปฏิบัติ เพราะบุคคลที่ได้ทรงแสดงธรรมโปรดก่อนเหล่านั้น ก็ล้วนเป็นที่เคารพนับถือของเหล่าประชาชน ด้วยเหตุนี้ พระพุทธศาสนาจึงได้แพร่ออกไปอย่างรวดเร็ว และพระพุทธเจ้าเองก็ทรงปลอดภัยจากบรรดาผู้มีอำนาจในบ้านเมืองเป็นต้น เพราะว่าได้ทรงให้บรรดาผู้มีอำนาจเหล่านั้นยอมรับนับถือ ทั้งได้ทรงปฏิบัติพระองค์เองไม่ทรงข้องแวะกับการบ้านการเมืองทุก ๆ อย่าง ทรงมุ่งประกาศพระพุทธศาสนา

ไปโดยส่วนเดียว ดังจะพึงเห็นได้จากพระพุทธประวัติที่จะกล่าวในอันดับต่อไป.

เมื่อเสด็จเข้าสู่กรุงราชคฤห์นั้น ไม่ได้เสด็จเข้าไปทีเดียว ได้ประทับพักที่ ลัฏฐิวัน อันแปลว่า *สวนตาลหนุ่ม* น่าจะเป็นสถานที่สำหรับปลูกเพาะต้นตาล พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงทราบกิตติศัพท์ คือเสียงที่พูดเล่าลือกันว่า *พระสมณโคดม ผู้ศากยบุตร ออกผนวชจากศากยตระกูล ได้เสด็จมายังกรุงราชคฤห์เวลานี้ได้พักอยู่ที่ลัฏฐิวัน สวนตาลหนุ่ม* กิตติศัพท์ คือเสียงที่พูดกันระบือถึงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นได้ฟุ้งขจรไปว่า พระองค์เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ศาสนาพร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะบริบูรณ์บริสุทธิ์ทั้งหมด ฉะนั้นการที่จะได้พบได้เห็นพระอรหันต์เห็นปานนั้น เป็นกิจที่ดีที่ชอบ พระเจ้าพิมพิสารพร้อมทั้งบริวาร ๑๒ นหุต เป็นพวกพราหมณ์คฤหบดีชาวกรุงมคธก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าถึงที่ประทับนั้น องค์พระมหากษัตริย์เอง ได้ทรงอภิวาทพระพุทธเจ้าแล้ว ประทับนั่ง ณ ที่ส่วนข้างหนึ่ง ฝ่ายพวกพราหมณ์คฤหบดี ชาวมคธ ๑๒ นหุตนั้น ได้แสดงกิริยาต่าง ๆ กัน บางพวกก็ถวายอภิวาท บางพวกก็กล่าววาจาปราศรัยชื่นชมยินดี บางพวกก็เพียงพนมมือไปทางพระพุทธเจ้า บางพวกก็ร้องประกาศชื่อโคตรของตน บางพวกก็เพียงเฉย ๆ อยู่ ทั้งหมดก็นั่งอยู่ตามที่อันควรแก่ตน ท่านแสดงว่า บริษัทเหล่านั้น โดยมากสงสัยว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงประพฤติพรหมจรรย์ ในสำนักของท่านอุรุเวล-

กัสสปะ หรือว่าท่านอุรุเวลกัสสปะนั้น ประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักของพระพุทธเจ้า.

พระพุทธเจ้าได้ทรงทอดพระเนตรเห็นอาการของบริษัท ที่ยังมีความเคลือบแคลงอยู่ดังกล่าว ก็ได้ตรัสถามท่านอุรุเวลกัสสปะขึ้นโดยความว่า ท่านได้เห็นอะไร จึงได้ละทิ้งลัทธิบูชายัญเดิมของตนเสีย

ท่านอุรุเวลกัสสปะก็กราบทูลว่า ลัทธิบูชายัญนั้น สรรเสริญกาม คือสิ่งที่น่าปรารถนา พอใจ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส และสรรเสริญสตรี ท่านได้รู้ว่านั่นเป็นมลทิน จึงไม่ยินดี.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านยินดีอะไร ?

ท่านอุรุเวลกัสสปะก็กราบทูลว่า ท่านเห็นธรรมที่สงบไม่มีกิเลสที่เป็นเครื่องข้องเกี่ยว เป็นธรรมะที่ไม่แปรปรวนเป็นอย่างอื่น เป็นธรรมะที่ไม่มีผู้อื่นจะพึงแนะนำได้ นอกจากจะพึงรู้ด้วยตนเอง ท่านได้ประสพพบเห็นธรรมะนั้นแล้ว จึงไม่ยินดีในลัทธิวิธีบูชายัญ.

ครั้นท่านกราบทูลแล้ว ท่านก็ได้ซบศีรษะลงที่พระบาทของพระพุทธเจ้า แล้วก็กราบทูลขึ้นว่า พระองค์เป็นศาสดาของตน ตนเป็นสาวก.

บริษัททั้งหมดนั้น ครั้นได้ฟังจึงเกิดเลื่อมใส สิ้นความเคลือบแคลงสงสัย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดง อนุปุพพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ ซึ่งท่านแสดงว่า บริษัททั้งหมดเมื่อได้ฟังแล้ว ๑๑ ส่วน ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และอีกส่วนหนึ่งได้ตั้งอยู่ในสรณคมน์.

ครั้นแล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้กราบทูลแสดงว่า ความปรารถนา

ของพระองค์ได้ตั้งไว้ ๕ ข้อ ได้สำเร็จบริบูรณ์ในบัดนี้แล้ว คือ

ข้อที่ ๑ ได้ทรงตั้งความปรารถนาไว้ว่า ขอให้ได้ทรงอภิเศกเป็นพระราชาแห่งมคธรัฐ.

ข้อที่ ๒ ขอให้พระอรหันต์ได้มาสู่แว่นแคว้นของพระองค์.

ข้อที่ ๓ ขอให้พระองค์ได้เข้าไปนั่งใกล้พระอรหันต์.

ข้อที่ ๔ ขอให้พระอรหันต์ได้แสดงธรรมแก่พระองค์ และ

ข้อที่ ๕ ขอให้พระองค์ได้รู้ธรรมะของพระอรหันต์ทั่วถึง.

ได้ทรงสรรเสริญธรรมะของพระพุทธเจ้า และได้ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้ากับพระสงฆ์สาวก ให้เสด็จเข้าไปรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ในวันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงรับด้วยอาการดุษณียภาพ คืออาการนั่งนิ่ง ซึ่งเป็นวิธีรับของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก นิ่งหมายความว่า รับ อย่างมานิมนต์พระ นิมนต์แล้ว ถ้าพระนิ่งหมายความว่ารับ บางทีถ้าไม่ทราบธรรมเนียมนี้ ก็มักจะต้องถามต่อไปอีก ให้ตอบอย่างใดอย่างหนึ่ง.

รุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าและพระสาวก ก็ได้เสด็จเข้าไปเสวยและฉันภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ เสร็จแล้วพระเจ้าพิมพิสารก็ได้ทรงมีพระราชดำริว่า จะควรถวายที่ ๆ ไหนให้เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าและพระสาวก ได้ทรงเห็นว่าที่อันควรจะเป็นที่ประทับนั้น :-

๑. ควรจะเป็นที่ไม่ไกลหรือไม่ใกล้นักจากบ้าน.

๒. ควรจะเป็นที่มีทางสัญจรไปมาบริบูรณ์ สะดวกแก่ผู้ที่ต้องการจะไปมาได้.

๓. กลางวันก็ไม่เป็นที่พลุกพล่านด้วยผู้คน กลางคืนก็มีความสงัด ไม่มีเสียงอื้ออึง ปราศจากลมที่เกิดจากผู้คนเดินไปมาพลุกพล่าน.

๔. ควรจะเป็นที่ประกอบกิจของผู้บำเพ็ญพรต และเป็นที่หลีกเร้นในการบำเพ็ญพรต.

๕. ควรที่พระบรมศาสดาจะประทับได้.

ได้ทรงเห็นพระเวฬุวัน คือสวนไผ่ ซึ่งเป็นสวนหลวง อันอยู่ภายนอกพระนครในทางด้านทิศเหนือ ไม่สู้ไกลนัก ก็ได้ทรงหลั่งน้ำจากพระเต้าทอง กราบทูลถวายพระเวฬุวันนั้น โดยความว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายพระเวฬุวันนั้น แก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงรับอารามคือสวน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมะให้พระราชาทรงเห็นแจ่มแจ้ง ให้ทรงสมาทาน ให้ทรงอาจหาญ และให้ทรงร่าเริงแล้ว ได้ทรงปรารภเรื่องนี้เป็นเหตุ ตรัสอนุญาตให้ภิกษุรับอาราม อันหมายความว่า วัดเป็นที่อาศัยอยู่ได้.

ตามตำนานปรากฏว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับจำพรรษาที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ รวม ๓ พรรษาที่เวฬุวันนี้ และได้มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นในระหว่างนี้หลายเรื่อง ซึ่งจะได้แสดงในอันดับต่อไป.

ในบัดนี้จะได้กล่าวเรื่องเกล็ด ๆ ที่เนื่องกับธรรมเนียมประเพณีเป็นต้นตามเรื่องที่เล่ามา.

ธรรมเนียมการให้ของผู้อื่น ให้สิ่งที่เป็นวัตถุยกหยิบยื่นได้ ก็มักจะหยิบยื่นให้ แต่ว่าถ้าให้สิ่งที่ใหญ่โต เช่น สวน หรือกุฎิ วิหาร หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอันไม่อาจจะหยิบยกให้ได้ มีธรรมเนียมใช้เทน้ำลงยังพื้นดิน หลั่งน้ำเป็นเครื่องหมายว่าให้ อย่างในเรื่องนี้ พระเจ้าพิมพิสารถวายพระเวฬุวันเป็นอาราม ท่านทรงเทน้ำจากพระเต้าทองเป็นการแสดงว่าถวาย ในเรื่องอื่นดังเช่น พระเวสสันดรประทานช้างแก่พราหมณ์ที่มาขอ ท่านก็ยกช้างให้ไม่ได้ ก็ทรงเทน้ำจากพระเต้าทองเหมือนกัน หรืออย่างที่เรากรวดน้ำกัน ใช้เทน้ำ เพราะส่วนบุญนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เห็นตัว ไม่ใช่วัตถุ หยิบยื่นให้ไม่ได้ ฉะนั้น ก็ใช้เทน้ำเป็นหมายว่าให้ เข้าในธรรมเนียมที่กล่าวมานั้น อีกอย่างหนึ่ง อาจจะติดมาจากธรรมเนียมพราหมณ์ที่จะกล่าวต่อไป และธรรมเนียมเทน้ำกรวดนั้น เขานิยมเทน้ำหมด ไม่ให้เหลือค้างไว้ เหมือนอย่างว่าเต็มใจให้กันอย่างเต็มที่ ไม่ใช่ประหยัดเอาไว้.

บทสรรเสริญพระพุทธคุณที่เราสวดกันเวลาเช้า คงจำได้ว่า ตํ โข ปน ภควนฺตํ เอวํ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต เป็นต้น แสดงว่าเป็นเสียงสรรเสริญที่ประชาชนเขาพูด ๆ กันออกไปว่า *พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า* เป็นต้น เพราะฉะนั้น บทแสดงพระพุทธคุณเหล่านั้น ต้นเดิมก็ดังมาจากเสียงที่พูดกันแพร่หลายในหมู่ประชาชน ไม่ใช่เป็นของผู้นั้นผู้นี้ได้แต่งขึ้น และถ้อยคำเหล่านั้น ก็ล้วนเป็นคำเก่า ๆ อย่างคำว่า ภควา หรือ

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ เป็นต้น เมื่อใครเป็นที่เคารพนับถือขึ้น แสดงตนเป็นศาสดาขึ้น ประชาชนก็คงใช้คำเหล่านี้เองเป็นคำเรียกร้อง และในตอนท้ายก็มีว่า การไปดูไปเห็นพระอรหันต์เป็นการดี เพราะฉะนั้นเมื่อเขาลือกันว่ามีพระอรหันต์มา ก็ควรที่จะไปดูพระอรหันต์กันเสียทีหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปด้วย ก็ยิ่งพากันไปมากมาย ส่วนศรัทธาที่จะตั้งมั่นสำหรับตนนั้น จะมีต่อเมื่อเกิดดวงตาเห็นธรรม คือเมื่อฟังธรรมแล้ว ได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยตนเองนั่นแหละ จึงจะเกิดศรัทธาขึ้นด้วยตนเอง.

อนึ่ง พระเวฬุวันนั้น ในตำนานบางแห่งแสดงว่ามี ๒ ตอน ตอนหนึ่งเรียกว่า กลันทกนิวาปะ คือ *เป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต* ตอนนี้พระเจ้าพิมพิสารถวายให้เป็นอารามแก่พระพุทธเจ้าและพระสาวก ส่วนอีกตอนหนึ่งเรียกว่า โมรนิวาปะ คือ *เป็นที่ให้เยื่อแก่นกยูง* พระเจ้าพิมพิสารได้อนุญาตให้เป็นที่อยู่ของพวกปริพาชก ซึ่งเป็นนักบวชพวกหนึ่ง นี้ก็แสดงว่า พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงเป็นศาสนูปถัมภ์ของทุก ๆ ลัทธิ ถึงไม่ทรงนับถือ แต่ก็ไม่ทรงเบียดเบียน

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงรับพระเวฬุวันเป็นพระอาราม ได้ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น ท่านว่าได้ประทับอยู่ในพรรษาที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ และในระหว่างที่ประทับอยู่นี้ ทรงได้ พระอัครสาวก คือพระสาวกผู้เลิศเบื้องขวาและเบื้องซ้ายที่พระเวฬุวัน พระอัครสาวกเบื้องขวา คือ พระสารีบุตรเถระ พระอัครสาวกเบื้องซ้าย คือ พระ-

โมคคัลลานเถระ ประวัติของท่านโดยย่อ มีว่า:-

ที่ใกล้กรุงราชคฤห์นั้น ได้มีหมู่บ้านพราหมณ์อยู่ ๒ หมู่ หัวหน้าของหมู่บ้านนั้นได้เป็นสหายสืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน และต่างก็ได้มีบุตรชาย หัวหน้าหมู่บ้านพราหมณ์หมู่หนึ่ง ตั้งชื่อบุตรว่า อุปติสสะ ในฐานะที่เป็นชื่อของหมู่บ้านนั้น และเป็นบุตรของหัวหน้า หัวหน้าหมู่บ้านพราหมณ์อีกหมู่หนึ่ง ตั้งชื่อบุตรว่า โกลิตะ ใช้ชื่อหมู่บ้านนั้นมาเป็นชื่อบุตรของหัวหน้า อุปติสสะและโกลิตะ เมื่อเติบโตขึ้นต่างก็ได้เล่าเรียนศึกษาจนได้สำเร็จการศึกษาตามลัทธิของตน และก็ได้ไปเที่ยวเตร่ด้วยกันอยู่เสมอ เช่นได้ไปเที่ยวดูมหรสพที่มีอยู่บนยอดเขาเป็นการประจำปี และก็ได้เคยเบิกบานรื่นเริงหรือเศร้า หรือว่า ตกรางวัลแก่ผู้แสดงไปตามบทบาท แต่เมื่อมีญาณแก่กล้าขึ้น แปลว่าถึงคราวที่จะออกบวช ในคราวหนึ่ง ก็เกิดความสังเวชใจ ไม่รู้สึกสนุกในการดูมหรสพนั้น ยิ่งคนดูเขาหัวเราะกัน รื่นเริงกัน ก็กลับรู้สึกสังเวชใจ เพราะนึกว่าอีกไม่ช้าเท่าไร ไม่เกินร้อยปี ก็จะพากันตายไปหมดสิ้น และเมื่อสังเกตเห็นอาการของกันและกันเป็นดั่งกล่าวนี้ ก็เลยชวนกันไปบวชเป็นปริพาชกในสำนักของสัญชัย ซึ่งเป็นอาจารย์ เมื่อได้ศึกษาลัทธิของอาจารย์สัญชัยนั้นแล้ว ก็เห็นว่า ไม่มีสาระ แต่ก็ยังไม่รู้ว่า จะไปพบใครที่ไหนซึ่งจะสอนได้ดีกว่า จึงพากันตั้งกติกาไว้ว่า ถ้าใครพบอมตธรรม คือธรรมที่ไม่ตายก่อน ก็ให้บอกแก่กัน.

ในวันหนึ่ง อุปติสสะได้พบท่าน พระอัสสชิ ซึ่งเป็นองค์หนึ่งในภิกษุปัญจวัคคีย์ ได้เที่ยวบิณฑบาตอยู่ในกรุงราชคฤห์ ได้เห็นอาการของท่าน เป็นที่น่าเลื่อมใส ก็เกิดความสนใจ แต่เห็นว่า ยังไม่ใช่เวลาที่จะไต่ถาม จึงได้เดินตามท่านไป เมื่อท่านบิณฑบาตกลับฉันเสร็จแล้ว จึงเป็นโอกาส ก็เรียนถามท่านว่า ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน ท่านชอบใจธรรมะของใคร.

ท่านพระอัสสชิก็กล่าวตอบว่า ท่านบวชอุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งเสด็จออกผนวชจากศักยสกุล พระองค์เป็นพระศาสดาของท่าน ท่านชอบใจธรรมะของพระองค์.

อุปติสสะก็ขอให้ท่านแสดงธรรมะนั้นให้ฟัง ท่านอัสสชิก็กล่าวตอบว่า ท่านเพิ่งเข้ามาบวช ยังไม่อาจที่จะแสดงให้พิสดารกว้างขวาง จะแสดงได้ก็แต่โดยย่อ.

อุปติสสะก็กล่าวตอบว่า แสดงพยัญชนะมาก แต่ไม่ได้เนื้อความอะไร ก็ไม่เป็นประโยชน์อะไร ก็ขอให้แสดงแต่โดยใจความ.

ท่านพระอัสสชิก็แสดงธรรมะโดยย่นย่อให้ฟัง ที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ได้มาร้อยกรองเป็นพระคาถาไว้ว่า เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา *ธรรมเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด หรือเกิดแต่เหตุ* เตสํ เหตุํ ตถาคโต *พระตถาคต กล่าวเหตุของธรรมเหล่านั้น* เตสญฺจ โย นิโรโธ จ *และความดับของธรรมเหล่านั้น* เอวํวาที มหาสมโณ *พระมหาสมณะมีวาทะอย่างนี้.*

อุปติสสะเมื่อได้ฟัง ก็เกิด **ธรรมจักษุ** คือ ดวงตาเห็นธรรม ว่า *สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา* ครั้นแล้วอุปติสสะก็ลาท่านไปพบโกลิตะผู้สหาย เพราะได้ระลึกถึงสัญญาที่ได้ทำกันไว้ ว่าใครพบอมตธรรมก่อนจงบอกแก่กัน เมื่อพบโกลิตะก็ได้ไปกล่าวธรรมะนี้ให้โกลิตะฟัง โกลิตะเมื่อได้ฟังแล้วเกิดดวงตาเห็นธรรมเช่นเดียวกัน แล้วก็พากันไปหาสัญชัยผู้เป็นอาจารย์ เล่าเรื่องให้ฟังแล้ว กล่าวชักชวนอาจารย์ ให้อาจารย์ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า สัญชัยผู้เป็นอาจารย์ก็ไม่ยอม เพราะมีมานะว่าได้เป็นคณาจารย์เจ้าลัทธิอยู่แล้ว จะกลับไปเป็นศิษย์ของผู้อื่นอีกนั้นก็เหมือนอย่างเอาจระเข้ไปใส่ในตุ่มน้ำ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ในอรรถกถาธรรมบทยังมีเล่าไว้ว่า สัญชัยผู้เป็นอาจารย์นั้น ได้ถามว่า ในโลกนี้มีคนฉลาดมากหรือมีคนโง่มาก อุปติสสะและโกลิตะ ก็ตอบว่า คนโง่มีมากกว่า อาจารย์สัญชัยก็กล่าวว่า ถ้าเช่นนั้นก็ให้คนฉลาดไปหาพระพุทธเจ้า ให้คนโง่มาหาตนก็แล้วกัน ก็เป็นอันว่า ไม่ยอมไป.

อุปติสสะและโกลิตะก็ลาอาจารย์ พาเอามาณพที่เป็นบริวารของตนที่ว่ามีจำนวน ๒๕๐ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ประทานให้อุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาทั้งหมด ฝ่ายบริวารนั้นเมื่อได้อุปสมบทแล้ว ก็ได้บำเพ็ญเพียร ไม่ช้านักก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งหมด.

ส่วนพระโกลิตะ ที่ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระโมค-

คัลลานะ ตามชื่อมารดาว่าโมคคัลลี โมคคัลลานะ ก็แปลว่าบุตรของนางโมคคัลลีพราหมณี ท่านอุปสมบทได้ ๗ วัน ได้ไปทำความเพียรอยู่ ณ บ้าน กัลลวาลมุตตคาม แคว้นมคธนั้น ในเวลานั้น พระ-ศาสดาได้ประทับอยู่ในสวน เภสกลาวัน ซึ่ง *เป็นที่ให้เหยื่อแก่เนื้อหรือเป็นป่าเนื้อ* ใกล้เมืองหลวงแคว้นภัคคะ อันชื่อว่า สุงสุมารคิระ พระโมคคัลลานะ เมื่อบำเพ็ญเพียรอยู่ ณ บ้านกัลลวาลมุตตคามนั้น ได้นั่งโงกง่วงอยู่ พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบ ก็ได้เสด็จไปประทานพระโอวาท ตรัสบอกอุบายแก้ง่วงต่าง ๆ เมื่อจะสรุปลงแล้วก็ได้เป็นข้อ ๆ ดังนี้

ข้อ ๑. เมื่อมนสิการ คือทำไว้ในใจซึ่งสัญญาคือความกำหนดหมายในข้อใด เกิดความง่วงขึ้น ก็ให้ทำมนสิการสัญญาข้อนั้นให้มากขึ้น.

ข้อ ๒. ตรึกตรองพิจารณาธรรมะ ที่ได้ฟังได้เรียนมาด้วยใจ.

ข้อ ๓. ให้สาธยาย คือท่องบ่นธรรมะโดยพิสดาร.

ข้อ ๔. เอามือยอนหูทั้ง ๒ ข้าง หรือว่าลูบด้วยฝ่ามือ.

ข้อ ๕. ลูบนัยน์ตาด้วยน้ำ เหลียวดูทิศ แหงนหน้าดูดาว.

ข้อ ๖. มนสิการคือทำไว้ในใจ ซึ่งอาโลกสัญญา คือกำหนดความสว่างให้มีความสว่างเหมือนอย่างกลางวัน อันปรากฏอยู่ในใจ ทำใจให้เปิด ไม่ให้ถูกหุ้มห่อ ให้สว่าง.

ข้อ ๗. จงกรม คือเดินไปเดินมา สำรวมอินทรีย์และสำรวม

จิต ไม่คิดออกไปภายนอก.

และข้อ ๘. ก็ให้นอน ที่เรียกว่า สำเร็จสีหไสยา คือนอนตะแคงเบื้องขวา ไม่คิดทำความสุขในการนอน และตั้งสติกำหนดตื่นขึ้น ลุกขึ้น.

วิธีแก้ง่วงทั้ง ๘ ข้อนี้ ตรัสสอนเป็นวิธีแก้เพื่อเลือกใช้ข้อใดข้อหนึ่ง ข้อหนึ่งไม่สำเร็จก็ให้ใช้ข้อ ๒ เป็นต้น จนในที่สุดเมื่อไม่สำเร็จก็ต้องนอนกันที เมื่อประทานวิธีแก้ง่วงดั่งนี้แล้ว ก็ได้ตรัสพระโอวาทอีก ๓ ข้อ คือ:-

ข้อ ๑. ไม่ควรชูงวงเข้าสกุล หมายความว่า ไม่ควรตั้งมานะว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ ที่เขาต้องนับถือ เขาจะต้องต้อนรับเข้าไปสู่ประตู เพราะถ้าหากว่าคนในสกุลเขามีการงานมาก เขาไม่ได้ใส่ใจถึง ก็จะทำให้เกิดเก้อเขินคิดไปในทางต่าง ๆ เกิดความฟุ้งซ่านจิตเลยไม่สำรวม ก็จะห่างจากสมาธิ.

ข้อ ๒. ไม่พูดคำที่เป็นเหตุโต้เถียงกัน คือผิดกัน เพราะจะต้องพูดมาก ทำให้ฟุ้งซ่าน ทำให้จิตไม่สำรวม ซึ่งทำให้ห่างจากสมาธิได้เช่นเดียวกัน.

และข้อ ๓. ได้ตรัสว่า พระองค์ทรงติการคลุกคลี แต่ว่ามิใช่ติไปทุกอย่าง สรรเสริญก็มี คือทรงติ ไม่สรรเสริญการคลุกคลีด้วยหมู่ชน แต่ว่าทรงสรรเสริญการคลุกคลีด้วยเสนาสนะอันสงัด คืออยู่ในที่นอนที่นั่งสงัด.

พระโมคคัลลานะ ได้กราบทูลถามว่า *ด้วยข้อปฏิบัติเท่าไรภิกษุจึงจะชื่อว่า เป็นผู้น้อมไปในธรรมะเป็นที่สิ้นตัณหา สำเร็จถึงที่สุดเกษมจากโยคะ คือกิเลสที่เป็นเครื่องประกอบจิตไว้ถึงที่สุด เป็นพรหมจารีถึงที่สุด ถึงสุดทางกันจริง ๆ เป็นผู้ประเสริฐสุดแห่งเทพและมนุษย์ทั้งหลาย.*

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบโดยความว่า *ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อได้สดับว่า ธรรมทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่น ก็พิจารณาให้ทราบชัด ให้ทราบชัดลักษณะของธรรมทั้งปวงนั้น กำหนดธรรมทั้งปวงนั้นว่าไม่ควรยึดมั่นอย่างไร เมื่อเสวยเวทนา คือสุข ทุกข์ หรือไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาที่ประกอบด้วยความหน่าย ความดับ และความสลัดคืนไม่ยึดมั่นไม่สะดุ้ง จึงเป็นผู้ดับกิเลสเฉพาะตัว และจึงเป็นผู้รู้ว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว*

พระโมคคัลลานะ เมื่อได้สดับพระพุทธานุสาสนีแล้ว ได้ปฏิบัติก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันนั้น.

ส่วนพระอุปติสสะ ที่ในศาสนานี้เรียกท่านตามชื่อมารดาว่า พระสารีบุตร คือเป็นบุตรของนางสารีพราหมณี บวชแล้วได้กึ่งเดือนได้ตามเสด็จพระพุทธเจ้าไปบนเขา คิชฌกูฏ แขวงกรุงราชคฤห์ ในวันนั้น พระพุทธเจ้าได้ประทับที่ถ้ำชื่อ สุกรขาตา ในเขาคิชฌกูฏนั้น มีปริพาชกผู้หนึ่ง ชื่อ ทีฆนขะ ซึ่งเป็น อัคคิเวสสนโคตร ได้

เข้าไปยืนเฝ้า ท่านพระสารีบุตรได้นั่งอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์และถวายงานพัดพระพุทธเจ้าอยู่.

ปริพาชกนั้น ได้ทูลถามถึงทิฏฐิ คือความเห็นของตนว่า *สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจหมดทุกสิ่ง.*

พระพุทธเจ้าได้ตรัสโดยใจความว่า *ถ้าอย่างนั้นทิฏฐิ คือความเห็นเช่นนั้น ก็ต้องไม่ควรแก่ปริพาชกนั้น ปริพาชกนั้นก็ต้องไม่ชอบทิฏฐินั้นเหมือนกัน.*

ทิฏฐิ คือความเห็นต่าง ๆ นั้น เมื่อสรุปลงแล้วก็มีเพียง ๓ :—

๑. เห็นว่าสิ่งทั้งปวงควรแก่ตน ตนชอบใจหมด.

๒. เห็นว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจหมด.

๓. เห็นว่า บรรดาสิ่งทั้งปวงนั้น บางสิ่งก็ควรแก่ตน ตนชอบใจ บางสิ่งไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจ.

ทิฏฐิทั้ง ๓ นี้ ทิฏฐิที่ ๑ ใกล้ต่อความยินดีพอใจ ทิฏฐิที่ ๒ ใกล้ต่อความขัดใจ ทิฏฐิที่ ๓ ใกล้ทั้ง ๒ อย่าง คือบางอย่างก็ใกล้ต่อความยินดีพอใจ บางอย่างก็ใกล้ต่อความไม่ชอบ เป็นอันว่า ทิฏฐิทุก ๆ อย่างนั้นเป็นเหตุให้เจริญกิเลสได้ทั้งนั้น เพราะว่า ถ้าถือมั่นในทิฏฐินั้นอันใดว่าเป็นจริง ทิฏฐิอื่นเป็น โมฆะ คือว่าเปล่าหมด ก็จะต้องผิดจากอีก ๒ พวก เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะต้องวิวาทกัน จะต้องพิฆาตกัน เบียดเบียนกัน ผู้รู้เมื่อพิจารณาเห็นโทษของความถือ

มั่นในทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่งดั่งกล่าวมานี้ จึงได้ละทิฏฐินั้น และไม่ทำทิฏฐิอื่นให้เกิดขึ้น.

ต่อจากนี้ ได้ตรัสถึง กายอันนี้ ซึ่งเป็นที่ประชุมมหาภูตทั้ง ๔ อันได้แก่ ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งมีบิดามารดาเป็นแดนเกิด เติบโตขึ้นเพราะการทนุบำรุงด้วยอาหารต่าง ๆ เป็นกายที่จะต้องแตกทำลายเป็นธรรมดา ก็ควรจะพิจารณาให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน.

ครั้นแล้วได้ทรงแสดง เวทนา ๓ คือเมื่อบุคคลเสวยสุขเวทนาในเวลาใด เวลานั้นก็ย่อมไม่ได้เสวยทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุข-เวทนา เสวยทุกขเวทนาเวลาใด ในเวลานั้น ก็ไม่ได้เสวยสุขเวทนาหรืออทุกขมสุขเวทนา เสวยอทุกขมสุขเวทนาเวลาใด ในเวลานั้นก็ไม่ได้เสวยสุขเวทนาหรือทุกขเวทนา คือรับเวทนาทีละอย่างในเวลาหนึ่ง เวทนาทั้ง ๓ นั้น ก็เป็นของที่ไม่เที่ยง เป็นของที่มีการปรุงแต่งเป็นของที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไปได้จนถึงดับไปเป็นธรรมดา เมื่อพิจารณาให้เห็นความจริงในเวทนาดั่งนี้ก็จะเกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุติ และวิมุติญาณทัสสนะเหมือนดั่งที่แสดงในอนัตตลักขณสูตร.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมนี้แก่ทีฆนขะปริพาชกนั้น ท่านพระสารีบุตรได้นั่งถวายงานพัดไปพลางฟังไปพลาง และพิจารณาตามเห็นว่า *พระพุทธเจ้าได้ตรัสให้ละให้สละคืน เพราะความรู้จริง*

เห็นจริงในธรรมเหล่านี้ เมื่อพิจารณาอยู่จิตก็พ้นจากอาสวะ เพราะไม่ยึดมั่น.

ส่วนทีฆนขะปริพาชก เพียงแต่ได้ดวงตาเห็นธรรม และท่านแสดงว่า ปริพาชกนั้น ก็เป็นหลานของพระสารีบุตร ได้เฝ้าพระพุทธเจ้า เพื่อจะไปสืบฟังข่าวของพระสารีบุตรว่า เมื่อบวชแล้วจะเป็นอย่างไรบ้าง จึงได้ไปเฝ้าและได้ทูลถามพระพุทธเจ้าถึงทิฏฐิคือความเห็นของตน เป็นอันว่าไม่ชอบใจอะไรทั้งนั้น เท่ากับว่าเป็นการปฏิเสธว่าไม่ชอบใจคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าด้วย แต่ก็ไม่ปฏิเสธโดยตรง ยกเอาทิฏฐิขึ้นมาว่าให้คลุมไปถึง พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสชักเข้าหาเหตุผลและชักเข้าหาธรรมปฏิบัติ.

พระโมคคัลลานะ *พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่าเป็นเลิศในทางมีฤทธิมาก* พระสารีบุตร *พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่าเป็นเลิศในทางมีปัญญามาก* พระสารีบุตรเป็นอัครสาวกเบื้องขวา พระโมคคัลลานะเป็นอัครสาวกเบื้องซ้าย ดังที่เมื่อสร้างพระพุทธปฏิมา ก็มักจะสร้างรูปพระอัครสาวกทั้งคู่ ให้ยืน หรือให้นั่งอยู่ ๒ ข้างด้วย และก็สร้างเหมือน ๆ กัน เมื่อเป็นเช่นนี้ที่จะสังเกตได้ว่า ท่านองค์ไหนเป็นพระสารีบุตร ท่านองค์ไหนเป็นพระโมคคัลลานะ ก็ให้สังเกตว่า เบื้องขวาขององค์พระพุทธปฏิมา ก็เป็นพระสารีบุตรเถระ เบื้องซ้ายของพระพุทธปฏิมาก็เป็นพระโมคคัลลานเถระ เมื่อเราหันหน้าเข้า ก็กลับกัน คือด้านซ้ายของเราเป็นพระสารีบุตร ด้านขวาของเราก็เป็นพระ-

โมคคัลลานะ และได้ถือเป็นธรรมเนียมในการจัดลำดับโดยปกติดั่งนี้ เช่นนาคที่มีอายุมากกว่า ก็อยู่ทางด้านขวาของพระอุปัชฌาย์ นาคที่มีอายุน้อยกว่าก็อยู่ทางด้านซ้ายของพระอุปัชฌาย์ ตัวนาคเอง เมื่อหันหน้าเข้าไป ก็รู้สึกว่าสับกันคนละข้าง แต่ว่าถือเอาขวาและซ้ายของสิ่งที่เป็นประธานนั้นไว้เป็นหลัก.

จะอธิบายธรรมะที่เกี่ยวข้องในเรื่องของพระอัครสาวกทั้ง ๒ และจะชักภาษิตของท่านบางเรื่องมากล่าวก่อน ภาษิตของท่านพระอัสสชิที่ได้กล่าวแก่พระสารีบุตรเมื่อเป็นปริพาชกนั้น นับถือกันว่าเป็นคาถาแสดงหัวใจอริยสัจจ์ และปรากฏอยู่ในศิลาจารึก สมัยพระเจ้าอโศกเป็นอันมาก ฉะนั้น ก็ควรทำความเข้าใจเนื้อความบ้าง.

คาถาบทนี้ขึ้นต้นว่า **เย ธมฺมา** ที่มีคำแปลว่า *ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้นและความดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีวาทะอย่างนี้* ที่จริงฟังดูก็น่าจะไม่รู้สึกสะกิดใจเท่าใด ตามเนื้อความที่กล่าวมานี้ ถ้าได้ฟังอริยสัจจ์มาบ้าง ก็พอจะจับเค้าได้ แต่ถ้าไม่เคยฟังอริยสัจจ์มา ก็ยากที่จะกำหนดให้เข้าใจ

คราวนี้ จะอธิบายในฐานะที่ได้เคยฟังอริยสัจจ์มาก่อน คือว่าเมื่อเคยฟังอริยสัจจ์มาแล้ว รู้ว่า อริยสัจจ์นั้นมี ๔ ได้แก่ ๑. ทุกข์ ซึ่งเป็น ผล ๒. สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ซึ่งเป็น เหตุ ทั้ง ๒ นี้เป็นผลและเหตุในด้านทุกข์ ๓. นิโรธ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็น ผล

๔. มรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งเป็น เหตุ นี้เป็นผลและเป็นเหตุในด้านความดับทุกข์ เมื่อได้เคยฟังอริยสัจจ์มาและทราบหัวข้ออย่างนี้ ก็พอจับเค้าของคาถาของท่านได้ คือ

ข้อว่า **ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ** นี่ก็*หมายถึงทุกข์ ซึ่งเป็นผล* นี่เป็นบาทที่ ๑ ของคาถานั้น ส่วนบาทที่ ๒ ว่า **พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น** นี่ก็คือ *ตรัสสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์* บาทที่ ๓ ว่า **และความดับของธรรมเหล่านั้น** นี่ก็เท่ากับ *แสดงนิโรธ ความดับทุกข์ และมรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์* ซึ่งรวมอยู่ในฝ่ายความดับทุกข์ **พระมหาสมณะมีวาทะอย่างนี้** ก็คือว่า *ตรัสสั่งสอนไว้อย่างนี้*

คราวนี้ ถ้าจะสรุปเข้าในคำสอนของพระพุทธเจ้าทั่ว ๆ ไป ในฐานะที่เคยเรียนมาแล้วก็พอสรุปได้ คือว่า *ในชั้นสามัญ พระพุทธศาสนาสอนว่า ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ เกิดจากเหตุที่ไม่ดี อันเรียกว่าบาป ทุจริต หรืออกุศลกรรม ส่วนผลที่ดีต่าง ๆ ก็เกิดจากเหตุที่ดี อันเรียกว่า บุญ สุจริต กุศลกรรม* คาถาของพระอัสสชินั้น บาทที่ ๑ ที่ว่า **ธรรมทั้งหลายเกิดแต่เหตุ** นี่ก็ หมายถึงผล ทั้งที่เป็นส่วนดี ทั้งที่เป็นส่วนไม่ดี ที่บุคคลได้รับอยู่ในชีวิต บาทที่ ๒ ว่า **พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น** ก็คือ ทรงชี้ว่าบุญ สุจริต กุศล นี่เป็นเหตุของผลที่ดีต่าง ๆ ส่วนบาป ทุจริต อกุศล นี่เป็นเหตุของผลที่ไม่ดีต่าง ๆ นี่เข้าได้ใน ๒ บาทต้น แต่ว่าในบาทที่ ๓ ว่า **ตรัสความ**

ดับของธรรมเหล่านั้น อันนี้ ก็อาจจะมาสรุปเข้าด้วยอธิบายว่า ตรัสสอนให้ดับความชั่ว เพื่อจะได้ดับผลที่ชั่ว ดังที่สอนให้ละความชั่วทั้งปวงเสีย แต่ว่า ถ้าในด้านของความดีแล้ว ท่านสอนให้ก่อคือให้ทำ ยังไม่ได้สอนให้ตัด แต่คราวนี้ ในการที่จะแสดงศาสนาให้บริบูรณ์นั้น จำจะต้องมีที่สุด ถ้าจะสอนให้ทำความดีกันเรื่อยไป ก็จะมีปัญหาว่า เมื่อไรจะสิ้นสุดกันเสียทีหนึ่ง ถ้าหากว่าไม่มีที่สิ้นสุดยังทำกันเรื่อยไป ก็ต้องแปลว่าศาสนานั้นยังสอนไม่จบ เพราะว่าสิ่งทั้งหลายจะต้องมีที่สุด ชีวิตของบุคคลก็มีที่สิ้นสุด การเรียนของบุคคลที่จัดเป็นชั้น ๆ ก็มีที่สุด การงานก็มีที่สุด คือว่าทุก ๆ อย่างนั้นต้องมีขอบเขตที่สุดของตน เพราะฉะนั้น ศาสนาใดก็ตาม ถ้าหากว่าสอนให้ทำดีกันเรื่อยไป โดยที่ไม่มีขอบเขตว่า จะสิ้นสุดกันเมื่อไรก็แปลว่าไม่จบ

ความนี้ ตามหลักของพระพุทธศาสนานั้น ท่านมีจบเหมือนกันคือว่ามีจุดเป็นที่สุดดี คนเรายังต้องทำความดีกันอยู่นั้น ก็เพราะยังไม่ถึงจุดอันนั้น คือจุดที่สุด จึงยังต้องการดี หรือว่าหวังดี แปลว่าความดียังไม่พอ จึงต้องหวัง จึงต้องมีความต้องการ ถ้าความดีเพียงพอแล้ว คือว่า ถึงจุดที่เป็นที่สุดแล้ว ก็ไม่ต้องหวังดีหรือไม่ต้องหวังความดีอะไรต่อไป

จุดที่จะเป็นที่สุดดีดังกล่าวนี้ จะมีได้เมื่อใด มติทางพระพุทธ-ศาสนาแสดงไว้โดยความว่า จะมีได้ในเมื่อสิ้นอาสวกิเลส เมื่ออาสว-

กิเลสหมดสิ้นแล้ว ก็แปลว่าหมดความชั่ว และหมดสมุฏฐานของความชั่วทั้งหลาย เมื่อความชั่วพร้อมทั้งสมุฏฐานความชั่วหมดไปแล้วก็เสร็จกิจที่จะต้องทำความดี เพื่อฟอกล้างความชั่วอีกต่อไป อันนี้ที่ทางพระพุทธศาสนาเอาสำนวนพราหมณ์มาใช้ว่า **เป็นผู้ลอยบุญลอยบาปแล้ว** เพราะฉะนั้น เมื่อถึงจุดอันนี้ ก็ชื่อว่าเป็นจุดที่สุดดี คือสุดสิ้นความดี ความดีขึ้นถึงขีดสูงสุดเพียงเท่านั้นแล้วก็เสร็จกิจ นี้เรียกว่าเป็นจุดดับ ก็แปลว่า **ดับทั้งความดีทั้งความชั่ว** เพราะว่าดับอาสวกิเลสหมดสิ้น พระพุทธศาสนาจึงได้สอนถึงจุดของความดับอันนี้ ก็เป็นอันว่า เมื่อสอนถึงจุดอันนี้แล้ว ก็เป็นอันว่า ได้แสดงธรรมจบ ไม่เช่นนั้น ก็ไม่จบ จะทำกันเรื่อยไป

ท่านพระสารีบุตรนั้น ท่านแสดงว่า เป็นผู้มีปัญญามาก สำเร็จก็ช้ากว่าเขา พวกบริวารนั้นทำอาสวะให้สิ้นไปก่อน พระโมคคัลลานะบวชได้ ๗ วัน จึงทำอาสวะให้สิ้นไปได้ ท่านพระสารีบุตรนี้ถึง ๑๕ วัน ท่านก็แสดงว่า เพราะเป็นผู้ที่มีปัญญามากนั่นเอง คิดมาก เมื่อมีปัญญามากก็ต้องมีจุดที่สงสัยมาก และจะต้องค้นคว้ามาก ท่านได้สดับคาถาของท่านพระอัสสชิ ทั้งที่ท่านไม่ได้เคยฟังพระพุทธศาสนามาก่อน แต่ท่านก็จับใจความได้ทันที

คราวนี้ ก็น่าพิจารณาดูเหมือนกัน สำหรับทุก ๆ คนที่ไม่เคยได้สดับพระพุทธศาสนามาก่อน หรือสดับมาบ้าง เมื่อฟังคาถาของ

พระอัสสชิดังนี้แล้ว จะพึงเข้าใจได้อย่างไร หรือจะพึงจับใจความได้อย่างไร คิดดูดังนี้ จะพอรู้สึกว่าท่านมีปัญญามากจริง ๆ

ต่อมา ก็ควรพิจารณาถึงตอนพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพระอัครสาวกทั้ง ๒ ว่า ทำไมจึงยกเวทนาขึ้นแสดง ท่านแสดงว่า *คนที่มีตัณหาจริตหยาบ มักจะติดกาย* เช่นว่า แต่งร่างกายให้สวยสดงดงาม แต่งบ้านเรือนเครื่องใช้ เครื่องประดับต่าง ๆ ให้งดงาม ถึงแม้ว่าไม่สู้สบายนัก แต่ว่าขอให้งดงามก็แล้วกัน บางทีก็ต้องยอมเป็นทุกข์เพราะต้องการความงดงามนั้น นี่เรียกว่าติดกาย *ถ้าผู้มีตัณหาจริตละเอียดขึ้นก็มาติดเวทนา* แต่โดยทั่วไป ก็เรียกติดสุข คือไม่ค่อยคำนึงถึงว่าจะงดงามหรือไม่งดงามอะไรสักเท่าไร ให้เป็นสุข มีสัปปายะ คือให้สบายก็แล้วกัน สำหรับที่ติดเวทนานี้ ออกจะมีตรงกันเป็นส่วนมาก คือว่าต้องการให้สบาย ให้มีที่อยู่ ก็เป็นสัปปายะคือสบาย อาหารก็เป็นที่สบาย เครื่องนุ่งห่มก็เป็นที่สบาย สิ่งต่าง ๆ ที่ต้องการให้เป็นที่สบาย แต่ว่าเวทนานั้น ไม่ใช่มีเพียงสบายอย่างเดียว ก็ยังมีไม่สบายกับเป็นกลาง ๆ อีกด้วย ฉะนั้น ถ้าไปติดเวทนา ที่เรียกว่าติดสุข หรือว่าติดสบาย ก็จะมีความเดือดร้อน และบางทีก็ไม่อาจที่จะทำอะไรได้ เพราะเกิดความไม่สบายขึ้นเสีย ยิ่งในการที่จะประกอบการงาน หรือในการเรียนที่จะต้องมีความทุกข์ต่าง ๆ ถ้าติดสุขหรือติดสบายแล้ว ก็ไม่อาจที่จะทำได้

ท่านพระอัครสาวกทั้ง ๒ นั้น ท่านเป็นบุตรอยู่ในตระกูลที่มั่ง

ครั้ง มีความสุขมาก เมื่อมาบวชเข้า ก็ต้องมาอาศัยนิสสัย ๔ ซึ่งในสมัยต้นพุทธกาลนั้น จะต้องใช้นิสสัย ๔ กันมากกว่าบัดนี้ ความไม่สบายก็จะต้องมีมากขึ้น เพราะการที่จะอยู่อาศัย การที่จะนุ่งห่ม ที่จะขบฉัน ไม่เป็นไปตามที่ประสงค์ จะต้องไปบิณฑบาต.ขามาฉันจริง ๆ อย่างนี้ จะเอาให้ถูกกับความปรารถนา ก็เป็นไปไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้แหละ หากยังติดอยู่ ยังชอบสุขเวทนาอยู่ ถึงจะมีความรู้ความเข้าใจอะไรได้แจ่มแจ้งพอสมควรแล้วก็ตาม การปฏิบัติก็ยังดำเนินไปไม่สะดวก อันนี้น่าเห็นว่า จึงทรงยกเวทนาขึ้นมาเน้น ก็เวทนาทั้ง ๓ ในขณะหนึ่งก็มีได้แต่เพียงอย่างหนึ่ง แต่ทุก ๆ อย่างก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีดับไป สิ้นไป ไม่ควรที่จะมายึดมั่น เพราะฉะนั้น เมื่อปล่อยเวทนา คือว่าปล่อยสุขเสียได้ ก็เป็นอันว่า ท่านไม่มีกังวลอีกแล้ว จึงเกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมแจ่มแจ้งหมด เป็นข้อที่ควรคิด อุปสรรคในการงาน ในการเรียน หรือในการทำความดีทุกอย่าง เนื่องมาจากติดสุขเป็นประการสำคัญอันหนึ่ง ถ้าสละความติดสุข ยอมเผชิญทุกข์ ก็จะต้องทำการทำงาน จะต้องเรียน ต้องศึกษาได้อย่างสบาย เรียนอะไรก็เรียนได้ ทำงานอะไรก็ทำได้ จะไปไหนก็ไปได้

อีกข้อหนึ่ง ก็เรื่องที่ท่านว่า **ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น** นี่เป็นหลักของทางพระพุทธศาสนาทีเดียว บาลีว่า สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย แปลว่า *ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น* มีอรรถคล้ายกับที่เราสวดกันเวลาเช้า สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา *ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา*

ไม่ใช่ตัวตน แต่ก็พึงเข้าใจว่า ธรรมบทนี้ เป็นปรมัตถธรรม คือธรรมที่เป็นอรรถเป็นอย่างสูง พระพุทธเจ้าจะแสดงก็แต่ผู้ที่จะโปรดให้บรรลุมรรคผลเท่านั้น ถ้าบุคคลสามัญ ก็ไม่ตรัสธรรมนี้

ธรรมทั้งปวงนั้น ถ้าพูดอย่างสามัญ ก็แบ่งออกเป็นกุศลธรรมส่วนหนึ่ง อกุศลธรรมส่วนหนึ่ง ในเบื้องต้นท่านก็สอนให้ละอกุศลแต่ว่าสอนให้ทำกุศล ยึดมั่นในกุศล ปล่อยอกุศล นี่ยังต้องยึดคือว่า ทิ้งชั่ว ยึดดีเอาไว้ ดีนั้นทิ้งไม่ได้ ต้องยึดเอาไว้ เพราะว่าทุก ๆ คนนั้น ยังไม่ถึงจุดสุดดี ดังที่กล่าวแล้ว ยังต้องมีความดีที่จะทำต่อไป แต่ว่าเมื่อทำความดีเรื่อย ๆ ขึ้นไปจนถึงที่สุด หากยังจะยึดความดีนั้นอยู่ ก็แปลว่ายังไม่เสร็จกิจ เหมือนอย่างว่าเราเรียนไปจนจบชั้นสูงสุดแล้ว และยังจะยึดชั้นนั้นอยู่ ไม่ยอมออก อย่างนี้ก็แปลว่าไม่สำเร็จ ไม่จบ เพราะฉะนั้น ในขั้นที่ถึงจุดที่เป็นที่สุดดีแล้ว ก็ต้องปล่อยวางทั้งหมด ถ้ายังยึดอยู่ ก็แสดงว่า ยังมีตัณหาอุปาทาน ความปรารถนาและความยึดถือ ตัณหาอุปาทานนั้นเป็นตัวกิเลส ยังมีกิเลสอยู่ ก็แปลว่ายังไม่สิ้นกิเลส อื่น ๆ หมดไปแล้ว แต่ว่ายังรักษาตัณหาอุปาทานไว้ เพราะฉะนั้น ต้องสละตัณหาอุปาทานออกไปเสียให้หมดปล่อยวางทั้งหมด นั่นแหละจึงจะถึงจุดสุดดี ซึ่งเป็นขั้นสุดท้าย ในขั้นสุดท้ายนี้เท่านั้น พระพุทธเจ้าท่านจึงจะสอนให้ไม่ยึดธรรมทั้งปวงในขั้นสามัญ ท่านไม่สอนอย่างนี้ จะต้องยึดดีเอาไว้ ละความชั่วไปโดยลำดับ เพราะฉะนั้น การแสดงธรรมต้องอย่าให้ผิดที่ ถ้าหากว่า

แสดงผิดที่ก็จะเกิดความไขว้เขวสับสนไปหมด แล้วก็จะไม่เข้าใจ

เมื่อท่านพระอัครสาวกออกบวชนั้น มีพวกกุลบุตรที่มีชื่อเสียงในเมืองมคธ พากันบวชมากขึ้น ๆ จนชาวบ้านชาวเมืองพากันกล่าวโพนทนาว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ปฏิบัติทำให้คนไม่มีลูก ทำให้หญิงเป็นหมันเป็นหม้าย ทำให้ตระกูลขาด เมื่อชาวบ้านเห็นพระออกเที่ยวบิณฑบาตก็จะพากันว่า พวกพระเหล่านี้พากันมาอีกแล้ว แนะนำเอาคณะของอาจารย์สัญชัยไปบวชกันมากมายแล้ว คราวนี้ จะแนะนำเอาใครไปบวชอีก พระก็มากราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสว่า เสียงเหล่านี้ ที่เกิดขึ้นในพระศาสนาของพระองค์ จะมีอยู่อย่างนานประมาณ ๗ วัน แล้วก็ทรงสั่งให้พระตอบไปว่า พระตถาคตทั้งหลายย่อมแนะนำด้วยสัจจธรรม คือด้วยธรรมที่ดีจริง ผู้ที่รู้อยู่ดังนี้ว่าท่านสั่งสอนแนะนำโดยธรรม ก็ไม่ควรจะมีความขึ้งเคียดเดียดฉันท์

พิจารณาดูตามเรื่อง ผู้ที่มาบวชในระยะนั้น ที่มีชื่อเสียงปรากฏ โดยมากเป็นผู้ที่ออกบวชแล้ว อย่างพระอัครสาวกทั้ง ๒ กับบริวารนั้น ก็ออกบวชในสำนักของสัญชัยอยู่แล้ว ไม่ใช่เพิ่งออกจากบ้านจากเรือนใหม่ ๆ เพราะฉะนั้น เสียงเหล่านั้น ก็อาจจะเป็นเสียงที่มาจากพวกนักบวชลัทธิต่าง ๆ ที่ต้องเสียศิษย์ของตนไป เพราะเข้ามาบวชในสำนักของพระพุทธเจ้า

ในสมัยที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์

ทรงได้พระสาวกสำคัญอีกรูปหนึ่ง เรียกในทางพระพุทธศาสนาว่า พระมหากัสสปะ ประวัติของท่านมีโดยสังเขปว่า ท่านเป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อว่า กปิละ กัสสปโคตร ในบ้านพราหมณ์ ชื่อ มหาติฏฐะ ในมคธรัฐนั้น ท่านได้รับชื่อว่า ปิปผลิมาณพ ตระกูลพราหมณ์ที่ท่านกำเนิดนั้น เป็นตระกูลที่มั่งคั่ง ต่อมาเมื่อท่านได้บรรลุวัยอันสมควร ก็มีภริยาชื่อว่า ภัททกาปิลานี ซึ่งเป็นธิดาของพราหมณ์โกสิยโคตร ในสาคลนคร ในมคธรัฐนั้นเหมือนกัน ต่อมาท่านได้เกิดหน่ายในทางฆราวาส ประสงค์จะประพฤติพรหมจรรย์ และเห็นว่าถ้าจะอยู่ครองฆราวาส จะประพฤติให้บริสุทธิ์เหมือนอย่างสังข์ที่ขัดไม่ได้ จึงได้ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสายะ ออกจากเรือน บวชอุทิศพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น เรียกว่าบวชอุทิศบรรพชา เวลานั้น ท่านยังไม่รู้ว่า ท่านผู้ใดเป็นพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ก็เชื่อว่าจะต้องมีอยู่ ฉะนั้น ท่านจึงบวชอุทิศต่อพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

เรื่องนี้ก็เป็นเรื่องแสดงว่า คำว่า ภควา ที่เราแปลว่า พระผู้มีพระภาค ก็ดี อรหํ หรือ อรหันต์ ก็ดี สัมมาสัมพุทธะ ก็ดี เป็นคำที่มีอยู่แล้ว และใช้เรียกท่านที่นับถือว่าเป็นผู้วิเศษอย่างสูง ปิปผลิมาณพ ก็มีความเห็นดั่งนั้น และเชื่อว่าจะต้องมีพระอรหันต์ในโลก แต่ยังไม่รู้ว่าท่านเป็นผู้ใด ก็ออกบวชอุทิศท่านผู้นั้น การออกบวชอุทิศนั้น ยังมีสาวกอื่นอีกบางรูปในพระพุทธศาสนา แรกก็บวชเป็น

อุทิศบรรพชาเช่นนี้

ท่านได้จาริกไปพบพระพุทธเจ้า ในระหว่างกรุงราชคฤห์และนาลันทา ในขณะนั้น พระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ที่โคนต้นไทรต้นหนึ่ง ซึ่งมีชื่อเรียกว่า พหุปุตตนิโครธ แปลว่า ต้นไทรที่มีลูกมาก คงจะเป็นเพราะมีไทรย้อยอย่างใหญ่ เมื่อท่านได้เห็นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ท่านก็ลงสันนิษฐานแน่ว่า ท่านที่นั่งอยู่ที่นั่น เป็นพระพุทธเจ้า จึงได้เข้าไปหมอบที่พระบาท และได้กล่าวคำประกาศตนว่า พระผู้มีพระ-ภาคเป็นพระศาสดา คือเป็นครูของตน เป็นครูของท่าน ท่านเป็นสาวก

แต่ว่าท่านได้สังเกตอะไรจึงลงสันนิษฐานว่า ท่านที่ประทับนั่งนั้น เป็นพระพุทธเจ้า ในบาลีไม่ได้กล่าวไว้ ในอรรถกถาก็มีกล่าวไว้ในทางอภินิหาร นี้ต่างจากเรื่องของพระสาวกที่บวชอุทิศพระพุทธเจ้าบางรูป เช่น พระปุกกุสาติ นั้น ก็บวชอุทิศพระพุทธเจ้าเหมือนกัน แต่ก็ยังไม่รู้ว่าองค์ไหน จนได้พบกันและพักแรมด้วยในโรงงานของนายช่างหม้อ ท่านปุกกุสาติก็ยังไม่รู้จักอยู่นั่นเอง แต่เมื่อฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว จึงได้รู้สึกขึ้นว่า ท่านผู้แสดงธรรมให้ฟังนั้นเป็นพระพุทธเจ้า แล้วก็แสดงตนเป็นสาวก ส่วนเรื่องพระมหากัสสปะ ไม่ได้มีเรื่องเล่าว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม พอท่านพระมหากัสสปะเห็นเข้า ก็ลงสันนิษฐานว่า ต้องเป็นพระพุทธเจ้า และแสดงตนเป็นสาวกของพระองค์เลยทีเดียว อันนี้ก็น่าจะต้องมีลักษณะอย่างใดอย่าง

หนึ่งทำให้ท่านสังเกตและลงสันนิษฐานได้เช่นนั้น ไม่ได้แสดงธรรมก่อน และท่านเป็นผู้ที่ทรงธรรมปัญญาอาจจะดูคนออกได้ง่าย อย่างพระสารีบุตรฟังธรรมย่อของพระอัสสชิ ก็เข้าใจพระพุทธศาสนาได้ทันที

พระพุทธเจ้าได้ตรัสประทานพระโอวาท แก่ท่านพระมหากัสสปะ ๓ ข้อ คือ

ข้อ ๑. ให้ศึกษาว่า จักตั้งหิริ ความละอาย โอตตัปปะ ความเกรงกลัวอย่างแรงกล้าในภิกษุทั้งหลาย ทั้งที่เป็นพระเถระ ทั้งที่เป็นนวกะ ทั้งที่เป็นมัชฌิมะ

ข้อ ๒. ให้ศึกษาว่า จักเงี่ยโสต ประมวลใจ ฟังธรรมที่ประกอบด้วยกุศลทุก ๆ อย่าง

และข้อ ๓. ให้ศึกษาว่า จักไม่ละกายคตาสติ คือสติที่เป็นไปในกาย อันประกอบด้วยความสำราญ คือให้พอใจเป็นสุขอยู่ในการเจริญสติที่ไปในกาย

ท่านกล่าวว่า พระมหากัสสปะ เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงรับให้อุปสมบทด้วยพระโอวาท ๓ ข้อนี้ สันนิษฐานว่า ทรงอนุญาตให้อุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทานั้นเอง แต่ว่าในเรื่องไม่ได้กล่าวไว้

ท่านพระมหากัสสปะได้อุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้ว ในวันที่ ๘ ท่านก็ได้บรรลุปัญญาความรู้ทั่วถึง ที่หมายถึงพระอรหัตต์ เป็นผู้มีจิตพ้นจากอาสวะกิเลส ตามเรื่องก็แสดงว่า ภริยาของท่านก็

ออกบวชอุทิศพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกัน และต่อมาก็ได้บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา

พระเถระที่เรียกว่ากัสสปะยังมีอีก ๔ องค์ คือท่านที่เป็นหัวหน้าปุราณชฎิลพันหนึ่งนั้น ได้แก่ พระอุรุเวลกัสสปะ พระนทีกัสสปะ พระคยากัสสปะ อีกองค์หนึ่งคือ พระกุมารกัสสปะ รวมเป็น ๕ ทั้งท่าน พระมหากัสสปะ ซึ่งเรียกตามชื่อโคตร และเติมมหาเข้าข้างหน้า ท่านได้เป็นกำลังสำคัญในพระพุทธศาสนาองค์หนึ่งตลอดมาจนถึงเวลาหลังพระพุทธปรินิพพาน

คราวนี้จะกล่าวธรรมบางข้อของพระสาวกทั้ง ๓ นี้ พระสารีบุตรเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นผู้มีปัญญาสามารถที่จะแสดงธรรมจักรและอริยสัจจ์ได้กว้างขวางพิสดารแม้นพระองค์ได้ ในบางคราวเมื่อมีภิกษุมาทูลลาจะเดินทางไปในต่างถิ่น ก็โปรดให้ไปลาท่านพระสารีบุตร ดั่งในคราวหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ที่เมืองเทวทหะ ภิกษุเป็นจำนวนมากได้เข้าเฝ้าทูลลาจะไปปัจฉาภูมิชนบท ก็โปรดให้ไปลาท่านพระสารีบุตร เมื่อภิกษุเหล่านั้นไปลาตามที่รับสั่ง พระสารีบุตรก็ถามว่า เมื่อภิกษุเหล่านั้นจะไปต่างประเทศต่างถิ่น ก็คงจะมีคนมีปัญญามาถามว่า ครูของท่านสอนอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านจะตอบเขาว่าอย่างไร จึงจะไม่ผิดคำสั่งสอนของพระศาสดาและเป็นการถูกต้อง ภิกษุเหล่านั้นก็ขอให้ท่านแนะนำ ท่านก็แนะนำว่า *ให้ภิกษุเหล่านั้นตอบว่า ครูของเราสอนให้ตัดความกำหนัดรักใคร่เสีย* ถ้าเขา

ถามว่าให้ละความกำหนัดรักใคร่ในสิ่งใด *ก็ให้ตอบว่า ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ* ถ้าเขาถามอีกว่า เห็นโทษเห็นคุณอย่างไรจึงสอนอย่างนั้น ก็ให้ตอบว่า *เมื่อยังมีความกำหนัดรักใคร่ในสิ่งเหล่านั้น ครั้นสิ่งเหล่านั้นแปรปรวนเป็นอย่างอื่นก็จะเกิดความทุกข์มีโศกเป็นต้น เมื่อละเสียได้ ครั้นสิ่งเหล่านั้นแปรปรวนไป ทุกข์ก็จะไม่เกิด ครูของเราเห็นโทษและเห็นคุณอย่างนี้ จึงสอนอย่างนั้น*

และมีอีกเรื่องหนึ่ง คือภิกษุองค์หนึ่งชื่อ ยมกะ ได้มีความเห็นว่า พระอรหันตขีณาสพ ตายสูญ ซึ่งเป็นความเห็นผิด และพวกภิกษุก็ช่วยกันเปลื้องทิฏฐินั้น แต่ไม่สำเร็จ จึงได้มาขอให้ท่านพระสารีบุตรช่วยเปลื้อง ท่านพระสารีบุตรก็ถามขึ้นว่า *ท่านยมกะ เห็นอะไรเป็นพระอรหันตขีณาสพ หรือว่าเห็นพระอรหันต์มีอยู่ในอะไร คือเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นพระอรหันต์ หรือเห็นว่าพระอรหันต์มีอยู่ในขันธ์ ๕ นั้น* ท่านยมกะก็ตอบว่า ไม่ใช่ ๆ ทุกข้อ ท่านพระสารีบุตรถามว่า *ก็ไม่ใช่เช่นนั้นแล้วควรจะพูดว่าพระอรหันต์ตายสูญหรือ* ท่านยมกะก็ตอบว่า เมื่อก่อนไม่ได้มีความรู้อย่างนี้ ท่านพระสารีบุตรถามว่า *ถ้าเขาถามว่า พระอรหันต์ตายแล้วเป็นอะไร จะแก้อย่างไร* พระยมกะก็ตอบว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง ดับไป นี่เป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งที่ควรจะกำหนดเอาไว้ ท่านพระสารีบุตรก็ได้กล่าวอบรม

ต่อไปว่า *เหมือนอย่างมีคฤหบดีซึ่งเป็นผู้มั่งคั่งและรักษาตัวอย่างแข็งแรง มีบุคคลผู้หนึ่งคิดจะฆ่า แต่ไม่สำเร็จ จึงได้สมัครเข้าไปเป็นคนรับใช้ จนเป็นที่ไว้วางใจแล้ว ก็ลอบฆ่าเสีย ในขณะที่คฤหบดีผู้นั้นจะตาย ก็ไม่ได้คิดว่าผู้ที่รับใช้ตนเองนั้นเองเป็นผู้ฆ่าตน ฉันใดก็ดี บุคคลรู้ถือขันธ์ ๕ เป็นตน เมื่อขันธ์ ๕ ที่ตนยังถือนั้นแปรปรวนไป ก็เป็นทุกข์ แต่ว่าเมื่อไม่ถือว่าเป็นอัตตาอยู่ในขันธ์ ๕ ๆ แปรปรวนไปอย่างใด ก็ไม่เป็นทุกข์*

อีกเรื่องหนึ่ง ในระหว่างที่ท่านพระสารีบุตรพักอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น เช้าวันหนึ่ง ท่านไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ได้อาหารมาแล้วก็มานั่งฉันอยู่ที่เชิงฝาเรือนแห่งหนึ่ง ในขณะนั้นได้มีนางปริพาชิกาคนหนึ่งชื่อว่า **สูจิมุขี** แปลว่า มีปากเหมือนอย่างเข็ม คงจะหมายความว่าชอบพูดทิ่มแทงคนอื่น ได้เข้าไปหาท่านแล้วก็กล่าวว่า *ท่านสมณะนี้ก้มหน้าฉัน* ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้ก้มหน้าฉัน นางสูจิมุขีก็กล่าวต่อไปว่า *ถ้าเช่นนั้นก็แหงนหน้าฉัน* ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้แหงนหน้าฉัน นางสูจิมุขี ก็พูดขึ้นว่า *ถ้าเช่นนั้นก็ต้องตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน* ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้ตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน นางสูจิมุขีก็พูดขึ้นอีกว่า *ถ้าเช่นนั้นก็ต้องตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน* ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้ตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน นางสูจิมุขีจึงกล่าวขึ้นว่า *พูดอย่างใดท่านก็ปฏิเสธทั้งนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านฉันอย่างใด* ท่านก็ตอบว่า ท่านปฏิเสธนั้น ก็เพราะสมณพราหมณ์เหล่าใดที่สำเร็จชีวิตด้วยติรัจฉาน-

วิชา คือว่า **วิชาดูที่ทางต่าง ๆ** สมณพราหมณ์เหล่านั้นเรียกว่า **ก้มหน้าฉัน** สมณพราหมณ์เหล่าใด ที่สำเร็จชีวิตด้วยดิรัจฉานวิชา คือว่า **วิชาดูดาวนักษัตร** สมณพราหมณ์เหล่านั้นก็เรียกว่า **แหงนหน้าฉัน** สมณพราหมณ์เหล่าใดสำเร็จชีวิตด้วยดิรัจฉานวิชา คือรับใช้ **เป็นทูตของเขา** รับใช้ไปโน่นไปนี่ให้เขา ตามแต่เขาส่งใช้ไป สมณพราหมณ์เหล่านั้น เรียกว่า **ตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน** สมณพราหมณ์เหล่าใด สำเร็จชีวิตด้วยดิรัจฉานวิชา คือ **วิชาดูลักษณะอวัยวะร่างกาย** สมณพราหมณ์เหล่านั้นเรียกว่า **ตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน** ท่านไม่ได้สำเร็จชีวิตอย่างนี้ ท่านแสวงหาภักษาโดยธรรมได้มาฉัน ท่านจึงเป็นผู้ที่ **ฉันโดยธรรม** ท่านมีปฏิภาณในการโต้ตอบกับผู้ที่มากล่าวหา และท่านได้แสดงธรรมยาว ๆ ที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ ร้อยกรองไว้เป็นพระสูตรอีกมาก เช่น สังคีติสูตร ทสุตตรสูตร ซึ่งเป็นแบบฉบับของวิธีการทำสังคายนา

ส่วนพระโมคคัลลานะนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นผู้ทำสกุลที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส เป็นผู้ไม่ทำศรัทธา ไม่ทำโภคะ คือทรัพย์ของตระกูลให้เสียหาย เหมือนอย่างแมลงผึ้ง ที่ถือเอาแต่รสของดอกไม้ ไม่ทำสี กลิ่น กลิ่นของดอกไม้ให้เสียหาย ท่านเป็นผู้สามารถในการนวกรรม คือการก่อสร้าง เมื่อมีการก่อสร้างพระอาราม ท่านก็ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ดูแล เช่นดังนางวิสาขาสร้างบุพพาราม ในกรุงสาวัตถี ท่านก็ได้รับเป็นผู้ดูแล และคำสั่งสอนของท่านนั้น

ก็มีหลายแห่ง ดังเช่นที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ได้ร้อยกรองไว้ โดยชื่อว่า อนุมานสูตร คือพระสูตรที่แสดงถึงการอนุมานตนเอง ความย่อในพระสูตรนั้น ท่านได้สอนธรรมพวกภิกษุ โดยความว่า ถ้าภิกษุปวารณาตนเอง คือบอกอนุญาตหรือ ขอให้เพื่อนสพรหมจารีตักเตือนตนได้ แต่ถ้าเป็นคนที่ว่ายากแล้ว เพื่อนสพรหมจารีก็จะไม่ว่ากล่าว เหตุที่ทำให้ว่ายากนั้น ท่านยกขึ้นมาแสดงหลายข้อเช่น ความโกรธ ความผูกโกรธ ความหงุดหงิด ตั้งแง่งอนต่าง ๆ การกล่าววาจาที่แสดงว่าโกรธเป็นต้น คราวนี้ ถ้าพระภิกษุปวารณาให้เพื่อนสพรหมจารีว่ากล่าวตักเตือนได้ ถ้าเป็นผู้ว่าง่าย คือเป็นผู้ที่พอจะตักเตือนได้ เพื่อนสพรหมจารีก็ตักเตือน เหตุที่ทำให้ว่าง่ายนั้นท่านก็ยกขึ้นเป็นข้อ ๆ ตรงกันข้ามกับเหตุที่ทำให้ว่ายาก ต่อจากนั้น ท่านสอนให้อนุมานตนเอง คือให้ชั่งดู เทียบตนเองกับคนอื่น คือว่า คนอื่นเป็นคนที่ปรารถนาลามกเป็นต้น ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เราฉันใด ถ้าเราเป็นคนปรารถนาลามกเช่นนั้น ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่คนอื่นเหมือนกัน แปลว่า ชั่งตนเอง ดูตนเองว่าบัดนี้เราเป็นอย่างไร เป็นคนที่ปรารถนาลามก คือปรารถนาไม่ดีอยู่หรือไม่ ถ้ารู้ว่าเราเองเป็นคนที่มีความปรารถนาลามกเช่นนั้น ก็ให้พยายามละเสีย และให้ตั้งใจศึกษาสำเหนียกอยู่ เพื่อจะปฏิบัติดั่งนั้น ทั้งกลางวันทั้งกลางคืน เหมือนหนุ่มสาวที่ส่องกระจกเพื่อจะแต่งหน้าแต่งตัว เมื่อเห็นส่วนไหนเป็นมลทิน ก็ต้องนำส่วนนั้นออกเสีย บุคคลก็เหมือนกัน ก็ใช้ปัญญาส่องตัวดูตัวเอง และแต่ง

ตนเองให้บริสุทธิ์หมดจด พระสูตรนี้ท่านแสดงที่ป่าสงวนเนื้อ ชื่อเภสกฬาวัน ภัคคชนบท

ส่วนพระมหากัสสปะนั้น ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นผู้เลิศในด้านที่มีวาทะ กำจัดกิเลส พอใจแนะนำอบรมให้ภิกษุเป็นผู้มักน้อยเสมอ ยินดีในธุดงควัตร พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านมากว่า เป็นผู้มีคุณธรรมเสมอด้วยพระองค์ เป็นผู้มีสันโดษด้วยปัจจัย ๔ เป็นผู้ที่มักน้อย และเป็นที่สมควรที่จะเข้าสกุลได้ ดังตรัสโอวาทหมู่ภิกษุให้ทำตนให้มีอุปมาเหมือนอย่างดวงจันทร์ คอยชักกายชักใจออกห่างสกุลอยู่เสมอ ทำตนให้เขาเห็นอย่างเป็นคนใหม่อยู่เสมอ ไม่ให้มีความคนองในสกุลทั้งหลาย ท่านพระมหากัสสปะ ก็เป็นผู้มีคุณอย่างนั้น ควรเป็นตัวอย่างของภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทรงยกพระหัตถ์ขึ้นแกว่งในอากาศแล้วก็ตรัสว่า มือที่แกว่งในอากาศนี้ไม่ข้องอยู่ในอากาศฉันใด เมื่อภิกษุจะเข้าไปในสกุลก็ฉันนั้น อย่าให้มีจิตติดข้องอยู่ ตั้งจิตเป็นกลางว่า เขาปรารถนาลาภ ปรารถนาบุญ ก็จงได้ลาภได้บุญเถิด และให้ทำใจในเมื่อผู้อื่นได้ลาภ ให้เหมือนกับตนได้เองเถิด พระมหากัสสปะเป็นผู้มีคุณสมบัติดังกล่าวมานี้ จึงเป็นผู้สมควรจะเข้าสกุลได้

และพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า ธรรมเทศนา คือการเทศน์แสดงธรรมของท่านก็บริสุทธิ์ แล้วก็ตรัส การแสดงธรรมที่ไม่บริสุทธิ์ คือ ถ้าภิกษุแสดงธรรมด้วยคิดว่า เขาจะเลื่อมใสในตน และจะทำอาการของผู้เลื่อมใสในตน ธรรมเทศนาก็ไม่บริสุทธิ์ แต่ว่า

ถ้าภิกษุแสดงธรรมด้วยคิดว่าจะแสดงธรรมให้เขาฟังให้รู้เรื่อง แจ่มแจ้ง เห็นจริง เมื่อรู้แล้วจะได้ปฏิบัติ แสดงธรรมด้วยมุ่งที่จะให้เขาเข้าใจธรรม มีความกรุณา มีความเอ็นดู อนุเคราะห์ต่อเขา ไม่ได้มุ่งย้อนเข้ามาเพื่อตน ธรรมเทศนาดั่งนี้ จึงเรียกว่าบริสุทธิ์ ท่านมหากัสสปะ ท่านเป็นผู้ที่มีธรรมเทศนา คือการแสดงธรรมที่บริสุทธิ์ดังกล่าวมานี้

พระมหากัสสปะ โดยปกติเป็นผู้ที่ถือธุดงค์ คืออยู่ป่าเป็นวัตร เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร นุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ทรงจีวร ๓ ผืนเป็นวัตร เป็นผู้ที่ไม่คลุกคลี พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท่านมหากัสสปะเป็นผู้ชราแล้ว มาฉันอาหารที่ทายกเขาถวายอยู่ในวัด ท่านพระมหากัสสปะกราบทูลว่า ท่านปฏิบัติดังนี้ ก็เพราะประโยชน์ ๓ อย่าง คืออย่างหนึ่ง ท่านเห็นว่า การปฏิบัติดั่งนี้ เป็นความสุขในปัจจุบันของท่าน อย่างที่สอง ท่านเห็นว่า จะได้วางแบบให้เป็นตัวอย่างสำหรับภิกษุทั้งหลายในกาลต่อไปว่า ได้มีพระสาวกเป็นผู้ปฏิบัติเช่นนี้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงประทานสาธุการ.

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน ใกล้กรุงราชคฤห์นั้น ได้มีมหาสันนิบาต คือการประชุมใหญ่ของพระสาวกครั้งหนึ่งเรียกว่า **จาตุรงคสันนิบาต** แปลว่า *ความประชุมประกอบด้วยองค์ ๔* ในอรรถกถาทีฆนขสูตรได้แสดงไว้ว่า องค์ ๔ นั้นคือ พระสาวกที่มาประชุมกันเป็นมหาสันนิบาตนั้น

๑. ได้มาประชุมกันในวันอุโบสถมาฆปุณณมี คือ วันเพ็ญเดือนมาฆะ โดยปกติก็ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๓ ถ้ามีอธิกมาส ก็ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๔ ตามแบบไทยเรา

๒. ภิกษุจำนวน ๑๒๕๐ รูป ซึ่งมาประชุมกันนั้น มิได้มีการนิมนต์นัดหมาย มาประชุมเอง

๓. ล้วนเป็นพระอรหัตต์ผู้ได้อภิญญา ๖ และ

๔. ล้วนเป็นเอหิภิกขุ คือเป็นภิกษุที่ได้รับอุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา.

แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงจัดไว้ในพระพุทธประวัติเล่ม ๒ ว่าดังนี้ ๑. *ภิกษุที่มาประชุมนั้น ล้วนเป็นพระอรหันต์* ๒. *ล้วนเป็นเอหิภิกขุ* ๓. *ล้วนมิได้นัดหมาย และ* ๔. *พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทที่เรียกว่า โอวาทปาติโมกข์.*

มหาสันนิบาตนี้ ได้มี ณ เวฬุวัน ในวันมาฆปุณณมี ในอรรถกถาแห่งพระสูตรดังกล่าว ได้กล่าวว่า มหาสันนิบาตนั้นได้มีในวันที่พระสารีบุตรสำเร็จเป็นพระอรหันต์ คือเมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมะแก่ปริพาชกชื่อ ทีฆนขะ พระสารีบุตรได้นั่งถวายงานพัดฟังอยู่ด้วย เมื่อทรงแสดงธรรมจบแล้ว พระสารีบุตรก็มีจิตพ้นจากอาสวะ ในขณะนั้นเวลายังเป็นกลางวันอยู่ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จลงจากเขาคิชฌกูฏ และเสด็จมาสู่พระเวฬุวัน ก็ทรงแสดงพระโอวาทในมหาสันนิบาตดังกล่าวนั้น ในวันมาฆปุณณมี ตามคำของท่าน

จึงแสดงว่า ท่านพระสารีบุตร ได้เป็นผู้เสร็จกิจในวันมาฆปุณณมีนั้น คือในวันมาฆปุณณมีที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระโอวาทปาติโมกข์.

ท่านยังได้แสดงระยะเวลาไว้ว่า ในพรรษาแรก พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาที่ป่าอิสิปตนะมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ครั้นออกพรรษาแล้วได้เสด็จไปโปรดพวกปุราณชฎิล ในชั้นแรก ได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะอยู่เป็นเวลา ๒ เดือน คือจนถึงวันปุสสปุณณมี ที่ตรงกับวันเพ็ญเดือนอ้าย อุรุเวลกัสสปะจึงได้ยินยอมรับนับถือพระพุทธเจ้าและต่อมาก็ได้โปรดกัสสปะอีก ๒ ท่าน จนถึงทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตร แล้วจึงเสด็จจากตำบลนั้นมาสู่กรุงราชคฤห์ ทรงได้พระอัครสาวกแล้ว จนถึงกลางเดือน ๓ ที่เรียกว่า วันมาฆปุณณมี ก็ได้มีสาวกสันนิบาต ที่เรียกว่าวันจาตุรงคสันนิบาตดังกล่าว.

แต่คำที่ท่านกล่าวไว้นี้ ขัดกันกับข้อความบางแห่งที่แสดงไว้ในหลักฐานชั้นบาลี คือในหลักฐานชั้นบาลีว่า ในระหว่างฤดูหนาว ๘ วัน ระหว่างเดือนมาฆะ (โดยปกติตรงกับเดือน ๓) และเดือนผัคคุณะ (โดยปกติตรงกับเดือน ๔) พระพุทธเจ้าได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะอยู่ที่ตำบลอุรุเวลา ตามหลักฐานนี้ วันกลางเดือนมาฆะคือวันมาฆปุณณมีนั้น พระพุทธเจ้ายังประทับอยู่ที่ตำบลอุรุเวลา ฉะนั้นถ้าหลักฐานที่แสดงไว้ในบาลีนี้ถูก หลักฐานในอรรถกถาก็ผิด วันมหาสันนิบาตนั้น ก็น่าจะต้องเลื่อนไปมีในเมื่อออกพรรษาที่ ๒ แล้ว แต่

อย่างไรก็ตาม หลักฐานทั้งปวงก็ยืนยันว่า ได้มีมหาสันนิบาตของพระสาวกครั้งหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๔ อันเรียกว่าจาตุรงคสันนิบาต ดังกล่าวแล้วในวันมาฆปุณณมี พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระโอวาท อันเรียกว่า โอวาทปาติโมกข์ในมหาสันนิบาตนั้น.

พระโอวาทนี้ ประมวลพระพุทธวาทะ ประมวลพระพุทธศาสนา ด้วยข้อความเพียง ๓ คาถากึ่ง ฉะนั้นพระโอวาทนี้จึงเป็นที่นับถือว่า แสดงหัวใจพระพุทธศาสนา ตามที่ท่านพระธรรมสังคาหกาจารย์ได้รวบรวมไว้ว่าดังนี้ **ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา** *ขันติ คือความทนเป็นบรมตบะ* **นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา** *พระพุทธะ คือพระผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า นิพพานเป็นอย่างยิ่ง* **น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต** *บรรพชิต คือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่นอยู่ เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่ชื่อว่าสมณะ* นี้เป็นพระคาถาแรก พระคาถานี้แสดงพระพุทธวาทะ คือวาทะของพระพุทธะ ที่แปลว่า พระผู้รู้ไว้ ๓ ข้อ ๑. ขันติ ความทนทาน เป็นบรมตบะ ๒. นิพพาน เป็นบรมธรรม ๓. บรรพชิต คือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ

มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ คือในพระคาถานี้ใช้คำ **พุทธะ** เป็นพหุวจนะ คือแปลว่า พระพุทธะทั้งหลาย ซึ่งหมายความว่า *มีมาก* ในที่อื่นได้แสดงพระพุทธะ คือผู้รู้ไว้เป็น ๓ จำพวก คือ

๑. พระสัพพัญญูพุทธะ พระพุทธะผู้รู้ทั้งหมด หรือพระสัมมาสัมพุทธะ พระพุทธะผู้รู้เองชอบ หมายถึงท่านที่ตรัสรู้พระธรรมด้วยพระองค์เองแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้ตามไปด้วย จนถึงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ตั้งพุทธบริษัทขึ้น.

๒. พระปัจเจกพุทธะ พระผู้รู้เฉพาะองค์ คือเป็นผู้ตรัสรู้ด้วยตนเองเหมือนกัน แต่ว่ารู้เฉพาะตนเท่านั้น ไม่สอนให้ผู้อื่นรู้ พระพุทธะจำพวกนี้ไม่ได้ตั้งพระพุทธศาสนา ไม่ได้ตั้งพุทธบริษัทขึ้น เป็นผู้รู้เฉพาะตน.

๓. พระอนุพุทธะ คือ พระผู้รู้ตาม หมายถึงเป็นพระสาวก-พุทธะ คือเป็นผู้รู้ซึ่งเป็นผู้ฟัง เป็นศิษย์ของพระพุทธะจำพวกที่ ๑ ได้แก่พระอรหันตสาวกทั้งหลาย.

พระพุทธะมี ๓ จำพวกดั่งกล่าวมา และก็ล้วนมีวาทะ คือถ้อยคำตรงกันดั่งที่กล่าวมานั้น.

พระพุทธวาทะข้อที่ ๑ ขันติ คือความทนทาน เป็นบรมตบะ ขันติ นั้น แปลกันว่า ความอดทน จำแนกออกไปโดยนัยหนึ่งเป็น ๒ คือ อธิวาสนขันติ และ ตีติกขาขันติ.

อธิวาสน (ขันติ) แปลว่า *อดกลั้น* ตามศัพท์แปลว่า *ทำให้ยับยั้งอยู่* ขันติ คือการทำให้ยับยั้งอยู่ อันหมายถึงความอดกลั้นนี้ เป็นขันติสามัญ ดั่งเช่นเมื่อได้รับความลำบาก อันเกิดจากทุกขเวทนาในเวลาป่วยไข้ ได้รับความตรากตรำในเวลาที่ถูกเย็นถูกร้อน ต้อง

หิวต้องกระหายเป็นต้น ได้รับความเจ็บช้ำน้ำใจในเวลาที่ถูกว่ากล่าวกระทบกระทั่ง ร่างกายก็รู้สึกเป็นทุกข์ เพราะความลำบากหรือเพราะความตรากตรำนั้น จิตใจก็รู้สึกเป็นทุกข์ เพราะความเจ็บช้ำน้ำใจนั้น ผู้ที่ไม่มีขันติ คืออดกลั้น เมื่อได้รับความลำบาก เช่นเวลารับความทุกขเวทนาในเวลาป่วยไข้ ก็ร้องครวญคราง ได้รับความลำบากตรากตรำก็มักทนไม่ได้ ได้รับความเจ็บใจก็ทนไม่ได้ จะต้องผลุนผลันกระทำการตอบแทนออกไป ดังที่ปรากฏเป็นเรื่องการวิวาทโต้เถียงหรือการทำร้ายกันและกัน แต่ว่าผู้ที่มีอธิวาสนขันติ คืออดกลั้นเอาไว้ได้ ก็พอจะยับยั้งเอาไว้ ได้รับทุกขเวทนาเวลาป่วยไข้ ก็ยับยั้งเอาไว้ ได้รับความลำบาก ก็ยับยั้งเอาไว้ ได้รับความเจ็บใจ ก็ยับยั้งเอาไว้ แต่ว่าความทุกข์กายทุกข์ใจยังมีอยู่ กลั้นเอาไว้เท่านั้น ถ้ากลั้นเอาไว้ได้ ก็เป็นการปกติเรียบร้อย ถ้ากลั้นเอาไว้ไม่ได้ ก็ต้องมีอาการหรือมีความประพฤติไปตามที่จะเป็น ควบคุมไว้ไม่ได้ ฉะนั้น อธิวาสนขันติ ขันติคือความอดกลั้นยับยั้งเอาไว้นี้ จึงจัดเป็นขันติสามัญ และก็ชื่อว่าเป็นตบะ คือธรรมเป็นเครื่องแผดเผากิเลสเหมือนกัน คือว่าได้คดกลั้นเอาไว้ได้ และก็แผดเผากิเลสส่วนนั้นไว้ได้ กิเลสไม่ลุกฮือขึ้นมา ทำให้เสียหาย แต่ก็เป็นตบะอย่างสามัญ.

อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า ตีติกขาขันติ ขันติ คือ *ความทนทาน* ที่กล่าวไว้ในพระโอวาทนี้ ขันติคือความทนทาน นี้เป็นขันติที่สูงขึ้นมาก หมายถึงเป็นขันติทางจิตใจที่ได้ปฏิบัติมาในขันติสามัญนั้นแหละ

จนมีจิตใจแข็งแกร่ง ทนทานต่ออารมณ์ที่มายั่วต่าง ๆ อารมณ์ที่มายั่วต่าง ๆ นั้น จะมายั่วให้ชอบก็ตาม ให้ชังก็ตาม ให้หลงก็ตาม จิตใจที่ประกอบด้วยตีติกขา คือความทนทาน ย่อมไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์เหล่านั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงมีขันติอย่างนี้ ดังที่ตรัสปรารภถึงพระองค์เองไว้ในที่แห่งหนึ่ง แปลความว่า "เราทนทานคำล่วงเกินเหมือนอย่างช้างศึกที่ทนทานลูกศรซึ่งตกจากแล่งมาต้องกายในสนามรบ เพราะว่าคนเป็นอันมาก เป็นผู้ที่ทุศีล" คราวนี้ เมื่อจะเทียบกันดูระหว่างอธิวาสนขันติกับตีติกขาขันติ ก็ย่อมได้ดังนี้: เมื่อมีอารมณ์มายั่วให้โกรธ ถ้ามีเพียงอธิวาสนขันติ ก็ยังโกรธเหมือนกัน แต่ว่ากลั้นเอาไว้ได้ แต่ถ้ามีถึงตีติกขาขันติแล้วไม่โกรธ คือว่า ขันตินั้นมาทำจิตใจให้เข้มแข็งหรือว่าให้แข็งแกร่ง พอที่จะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ที่มายั่ว เพราะฉะนั้น ตีติกขาขันตินี้ จึงไม่ต้องกลั้น คือทนทานแข็งแกร่งอยู่ได้ในตัวเองแล้ว ส่วนอธิวาสนขันติ ต้องกลั้น ถ้ากลั้นไว้ไม่ไหว ก็แปลว่า โพล่งออกไปทีเดียว.

คราวนี้ สำหรับวิธีปฏิบัติ ก็ต้องหัดปฏิบัติให้เป็นอธิวาสนขันติมาก่อน เมื่อปฏิบัติจนเกิดความชำนิชำนาญความคุ้นเคยมากขึ้น ๆ จิตใจก็จะแข็งแกร่ง คือเข้มแข็งนั่นเอง เป็นตีติกขาขันติขึ้นได้โดยลำดับ ตีติกขาขันตินี้ เป็นตบะ คือธรรมเป็นเครื่องแผดเผากิเลสเป็นอย่างยิ่ง สูงกว่าอธิวาสนขันติ ซึ่งเป็นขันติสามัญ นี้สำหรับจิตใจ แต่สำหรับทางร่างกายนั้น ต่างกับจิตใจ จิตใจทำให้ไม่มีทุกข์ได้

แต่ว่าร่างกายนั้น มีทุกข์เป็นธรรมดา โดยเฉพาะก็ต้องมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ดังที่เราสวดกันอยู่ ร่างกายของปุถุชนหรือร่างกายพระอรหันต์ ก็ต้องตกอยู่ในคติธรรมดาเช่นนี้ ฉะนั้น จึงมีแสดงในพระพุทธประวัติว่า แม้พระกายของพระพุทธเจ้าเองก็ประชวร ได้ประชวรหลายครั้ง ในการประชวรนั้นก็มีแสดงว่า ในบางคราวก็โปรดให้แพทย์เยียวยา ในบางคราวก็ทรงระงับด้วยอธิวาสนขันติ ท่านใช้คำนี้ คือ ความอดทนที่ทำให้ความเจ็บไข้นั้นยับยั้งไป แต่สำหรับในส่วนจิตใจแล้ว ท่านมีความเข้มแข็งทนทาน ไม่มีอารมณ์อะไรมายั่วให้เป็นทุกข์ขึ้นได้ แปลว่า มีตีติกขาขันติ ขันติคือความทนทานบริบูรณ์

จะอธิบายในพระพุทธวาทะข้อที่ ๒ ในพระโอวาทปาติโมกข์ว่า นิพพานเป็นอย่างยิ่ง หรือนิพพานเป็นธรรมะอย่างยิ่ง

โดยพยัญชนะ คำว่า นิพพาน แปลได้ ๒ อย่างคือ **ดับ** อย่างหนึ่ง **ไม่มีเครื่องเสียบแทง** อย่างหนึ่ง ที่แปลว่าดับนั้น ออกมาจาก **วา** ธาตุ ที่แปลว่า **พัด** อย่างพัดลม **นิ** ปฏิเสธ ก็แปลตรงกันข้ามว่า **ดับ** ส่วนที่แปลว่า **ไม่มีเครื่องเสียบแทงนั้น** ออกมาจากศัพท์ว่า **วาน** ที่แปลว่า เครื่องเสียบแทง ใช้เป็นชื่อของลูกศรก็มี **นิ** ปฏิเสธ ก็แปลว่า ไม่มีเครื่องเสียบแทง แต่โดยอรรถ คือเนื้อความหมายถึง **จุดสูงสุด** และคำว่า **นิพพาน** นี้เป็นคำเก่า มีใช้มาก่อนพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ มีความหมายถึงจุดสูงสุดของลัทธิปฏิบัตินั้น ๆ เมื่อพระ-

พุทธเจ้าได้ตรัสรู้ก็ได้ทรงนำคำนี้มาใช้ ให้หมายถึงจุดสูงสุดในพระ-พุทธศาสนา แต่มีความหมายเฉพาะในพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างไปจากความหมายเดิมของคำที่ใช้ในลัทธิศาสนาในภายนอก.

คำอธิบายนิพพานนี้เป็นพระพุทธภาษิต ซึ่งมีความกว้าง ๆ ก็เช่นว่า ตณฺหาย วิปฺปหาเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ *เพราะละตัณหาเสีย เรียกว่านิพพาน* ราคโทสโมหกฺขยา นิพฺพานํ *ชื่อว่านิพพาน เพราะสิ้นราคะ โทสะ โมหะ* ฉะนั้น กล่าวสั้น นิพพานจึงได้แก่ธรรมะเป็นที่ดับ ราคะ โทสะ โมหะ ธรรมะเป็นที่ดับตัณหา หรือธรรมะเป็นที่ดับกิเลสทั้งหมด เมื่อปฏิบัติทำกิเลสให้สิ้นไปได้แล้ว นิพพานก็ปรากฏขึ้นแก่ผู้ดับกิเลสเอง แต่เมื่อยังทำกิเลสให้สิ้นไปไม่ได้ การพูดถึงนิพพาน การแสดงถึงนิพพาน ก็พูดแสดงไปตามคลองแห่งพระพุทธศาสนา และเมื่อพิจารณาตามคลองแห่งพระพุทธศาสนาดั่งกล่าว การบรรลุถึงนิพพานนั้น ไม่เกี่ยวกับอยากหรือไม่อยาก เมื่อยังมีอยากหรือไม่มีอยาก ก็แสดงว่ายังมีชอบหรือไม่ชอบ ซึ่งเป็นลักษณะของตัณหาของกิเลส ฉะนั้น ก็บรรลุไม่ได้ จะบรรลุได้นั้นด้วยการปฏิบัติใกล้เข้าไปจนเข้าเขต ไม่ต้องกล่าวถึงอยาก ที่พูดกันอยู่อย่างสามัญ ในพระบาลีบางแห่งได้จำแนกพระนิพพานไว้ ๒ อย่าง คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่มีอุปาทิเหลือ
๒. อนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ

ท่านอธิบายว่า อุปาทินั้นเป็นชื่อของขันธปัญจกะ หมวด ๕ แห่งขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ คือ ท่านละอาสวะกิเลสได้หมดสิ้น แต่ยังมีขันธปัญจกะดำรงชีวิตอยู่ เรียกว่า สอุปทิเสสนิพพาน เมื่อพระอรหันต์ดับขันธ์ คือขันธปัญจกะแตกสลาย ดั่งคนสามัญก็เรียกว่า ตาย แต่ถ้าเป็นพระอรหันต์ก็เรียกว่า นิพพานหรือปรินิพพาน เรียกว่าอนุปาทิเสสนิพพาน

แต่อีกนัยหนึ่ง อธิบายว่า อุปาทิ เป็นชื่อของกิเลส มีอุปาทานความยึดถือเป็นต้น ฉะนั้น พระอริยบุคคลผู้ดับกิเลสมาเป็นชั้น ๆ แต่ว่ายังดับไม่หมด ได้แก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามียังมีอุปาทิ คือยังมีอุปาทาน หรือกิเลสที่ต้องละต่อไป ดับกิเลสของท่านดั่งกล่าวนี้ เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนพระอรหันต์ดับอาสวะกิเลสได้หมดสิ้น ไม่มีส่วนใดส่วนหนึ่งยังเหลืออยู่ ความดับกิเลสของท่าน เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน

มีคำที่เป็นไวพจน์ คือคำที่มีรูปต่าง ๆ กัน แต่รวมอยู่ในความหมายอันเดียวกันของนิพพานหลายคำ เช่นคำว่า **อมตะ วิราคะ โมกขะ อสังขตะ** หรือ **วิสังขาร**

อมตะ แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย เรื่องความไม่ตาย เป็นเรื่องที่ปรารถนากันอยู่โดยทั่วไป ความคิดของมนุษย์ในเรื่องนี้ ก็ได้มีมาโดยลำดับ เมื่อสรุปลงแล้วก็เห็นว่า เป็นบุคคลก็มี เป็นภาวะก็มี เป็นธรรมก็มี ที่เป็นอมตะ คือไม่ตาย

ในส่วนที่เห็นว่า เป็นบุคคลนั้น เช่น ลัทธิของผู้ที่เชื่อว่ามีเทพผู้ไม่ตายสถิตอยู่ในสวรรค์ ลัทธิที่เก่าก่อนพระพุทธศาสนา ก็ได้แก่พราหมณ์ที่เชื่อว่ามีพรหม เป็นผู้ไม่ตาย อยู่ในสวรรค์ชั้นพรหม คือมีความเห็นว่า มีอยู่ถิ่นหนึ่ง ซึ่งมีเทพผู้ไม่ตายสถิตอยู่ บุคคลอาจจะเข้าถึงเทพนั้นได้ด้วยการปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามที่แสดงไว้ในลัทธินั้น ๆ แม้เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้น และต่อจากสมัยพระ-พุทธเจ้ามา ก็ได้ลัทธิดั่งกล่าวนี้สืบต่อ ๆ มาอีกหลายลัทธิ แสดงเป็นตัวตนเป็นบุคคล

ส่วนที่เห็นว่า ภาวะเป็นอมตะนั้น ดั่งเช่นลัทธิอุปนิษัท ที่แสดงปรมาตมันเป็นอัตตาใหญ่ ซึ่งคงอยู่ชั่วนิรันดร์ ทุก ๆ คน หรือทุก ๆ สัตวโลก แยกออกมาจากปรมาตมัน มาเป็นอาตมัน หรืออัตตาของแต่ละบุคคล และเมื่อทำความดีมากขึ้นก็จะบรรลุความเป็นมหาตมันหรือมหัตตา อย่างที่ยกย่องบางคนว่า มหาตมะ นี่ก็คือมหาตมันหรือมหัตตา เมื่อมหาตมันหรือมหัตตานั้น สิ้นชีวิตก็จะไปรวมเป็นปรมาตมัน และคงที่อยู่นิรันดรตามเคย

ส่วนที่แสดงธรรมะนั้น คือ พระพุทธศาสนา เพราะทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า ไม่มีเทพหรือบุคคลที่จะเป็นผู้ไม่ตายอยู่ตลอดนิรันดร เพราะเทพหรือบุคคลนั้นต้องตั้งต้นด้วยชาติคือความเกิด ก็ต้องมีแก่ ต้องมีตาย เพราะฉะนั้น จะต้องมีดับสูญ แม้พระพรหมซึ่งแสดงว่ามีอายุยืนนานเหลือเกิน แต่ก็ต้องดับสูญในที่สุด เป็นแต่เพียง

ว่าดำรงอยู่นานเท่านั้น อันนี้มาเทียบกับทางวัตถุ เช่นดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาวต่าง ๆ ทางวิทยาการ ก็แสดงว่า จะต้องมีดับ แต่มีอายุยืนนานมาก จนรู้สึกเหมือนไม่ดับ คราวนี้ภาวะ คือปรมาตมัน หรือปรมัตตา ดังที่แสดงไว้ในลัทธิอุปนิษัทนั้น ทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า เมื่อยังมีภาวะเป็นอัตตาอยู่ ก็แสดงว่ายังมีอุปาทาน คือความยึดถือ เมื่อยังมีความยึดถือ ก็ต้องมีภพคือภาวะ ได้แก่ภาวะเป็นอัตตาดังกล่าวนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ต้องมีชาติ คือเกิดเป็นอัตตาดังกล่าวนั้น และในที่สุดก็จะต้องมีดับคู่กันกับเกิด ส่วนมติทางพระพุทธศาสนานั้นแสดงว่า เมื่อจะไม่ดับก็ต้องไม่เกิด เมื่อสิ้นชาติคือความเกิด จึงจะสิ้นความแก่ สิ้นความตาย หรือว่าสิ้นดับ และเมื่อสิ้นความเกิดเป็นเทพเป็นมนุษย์เป็นอะไร ๆ ทั้งนั้นก็สิ้นสมมติบัญญัติคือไม่มีจุดอันใดอันหนึ่งที่จะยกขึ้นมาสมมติ คือหมายรู้กัน หรือว่าบัญญัติ คือแต่งตั้งกล่าวถึงกันว่าเป็นอะไร การจะมีสมมติคือหมายรู้กัน ก็จะต้องมีสิ่งที่ถูกสมมติขึ้นก่อน การที่จะมีบัญญัติคือแต่งตั้งพูดถึงกัน ก็จะต้องมีสิ่งที่จะถูกบัญญัติขึ้นก่อน เหมือนอย่างว่า เราจะสมมติบัญญัติภาษาขึ้นพูด เช่นเรียกว่าบ้าน เรียกว่าเรือน ก็จะต้องมีสิ่งที่เป็นบ้านเป็นเรือนขึ้นก่อน แล้วจึงเรียกสิ่งที่เป็นบ้านเป็นเรือนนั้นว่า นั่นบ้าน นั่นเรือน แต่ถ้าสิ่งที่เป็นบ้านเป็นเรือนไม่มีเสียเลยแล้ว สมมติบัญญัติ คือภาษาที่สำหรับจะให้หมายรู้กันหรือที่จะบัญญัติขึ้นกล่าวกันก็ไม่มี ฉันใดก็ดี เมื่อไม่มีเกิด ไม่มีเกิดอะไรทั้งนั้น ก็ไม่มีสิ่งที่จะสมมติบัญญัติขึ้นว่าอะไร ฉะนั้น จึงเรียกว่าสิ้นสมมติสิ้นบัญญัติ และเมื่อเป็นเช่นนี้ จึงมิใช่เป็น

บุคคลที่เป็นอมตะ มิใช่ภาวะที่เป็นอมตะ แต่เป็นธรรมะ คือสภาพที่ทรงอยู่ซึ่งเป็นอมตะ จะชี้ว่ามีภาวะเป็นอย่างใดก็ไม่ได้ จะชี้ว่าเป็นบุคคลหรือเป็นภาพอย่างใดก็ไม่ได้ ฉะนั้น อมตะ ธรรมะ ที่ไม่ตาย จึงมีความหมายในคลองธรรมของพระพุทธเจ้าดังกล่าวนี้.

อนึ่ง บางแห่งเรียกว่าวิราคะ แปลว่าธรรมที่สิ้นราคะ คือความติด ความยินดี ความกำหนัด นี้ก็หมายถึงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส แต่ว่ากิเลสเหล่านี้ ราคะเป็นที่ปรากฏอยู่มาก ฉะนั้นจึงได้ยกเอาในด้านไม่มีเป็นชื่อของนิพพาน.

อนึ่ง บางแห่งก็เรียกว่า โมกขะ หรือโมกขธรรม แปลว่าธรรมเป็นเครื่องพ้นจากทุกข์ คือความแก่ ความเจ็บ ความตาย ดังที่พระ-พุทธเจ้าได้ทรงปรารถนาเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ และในตอนแรกก็หมายถึงความพ้นจากผล เพราะทุกข์เป็นผล แต่เมื่อได้ตรัสรู้แล้วได้ทรงพบเหตุคือตัณหาหรือกิเลส โมกขะ จึงแปลอีกอย่างหนึ่งว่าธรรมะเป็นที่พ้นกิเลสด้วย ซึ่งมักจะแปลรวม ๆ กันว่า พ้นกิเลสและกองทุกข์ แต่ว่าในตอนแรกเมื่อยังไม่พบกิเลสซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ก็มุ่งจะพ้นผลที่เห็นว่าเป็นทุกข์เท่านั้น.

อนึ่ง บางแห่งเรียกว่า อสังขตธรรม ธรรมะที่ไม่มีปัจจัยปรุงหรือเรียกว่า วิสังขาร แปลว่า ธรรมที่สิ้นสังขาร คือสิ้นเครื่องปรุงแต่ง อรรถะทั้งสองคำนี้ก็เป็นอันเดียวกัน คำว่า อสังขตะ ตรงกันข้ามกับ สังขตะ ที่แปลว่าธรรมะที่ปัจจัยปรุงแต่ง คำว่าวิสังขารก็ตรงกัน

ข้ามกับคำว่าสังขาร ที่แปลว่าสิ่งที่ปรุงแต่ง ในโลกนี้ ส่วนที่ปรากฏอยู่ที่ตาเห็น หูได้ยินเป็นต้น ข้างนอก ตลอดจนถึงร่างกายอันนี้ทั้งหมด ที่รวมเรียกว่า เบญจขันธ์ หรือว่า นามรูป เป็นสังขตะ คือสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งนั้น เป็นสังขารทั้งนั้น คือเป็นผลที่เนื่องมาจากเหตุ และเหตุนั้นก็เป็นผลที่เนื่องมาจากเหตุอีกอันหนึ่ง อาจจะพิจารณาสาวเข้าไปพบผลและเหตุ หรือเหตุและผลได้มากมาย รวมความว่าเป็นสิ่งที่เป็นผล เกิดจากเหตุ มีเหตุมาปรุงแต่งให้มีขึ้น เป็นขึ้นเท่านั้น ยกตัวอย่างข้างนอก เช่นฝนตก แดดออก ฝนตกแดดออกนั้นเป็นผลก็มีเหตุว่า ทำไมฝนจึงตก แดดจึงออก และเหตุนั้น เมื่อค้นเข้าไปแล้ว ก็ยังเป็นผลอยู่นั่นเอง เพราะเนื่องมาจากเหตุอื่น ทุก ๆ อย่างในโลกเป็นผลที่เกิดจากเหตุปรุงแต่งดั่งกล่าวนี้ ล้วนเป็นสังขตะหรือสังขาร ทางพระพุทธศาสนาจึงแสดงว่า ตกอยู่ในลักษณะ ๓ คือ **๑. อุปฺปาโท ปญฺญายติ** *ความเกิดขึ้นปรากฏ* **๒. วโย ปญฺญายติ** *ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ และ* **๓. ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ** *เมื่อยังตั้งอยู่มีความปรวนแปรปรากฏ* รวมความว่า ขึ้นต้นด้วยเกิด และลงท้ายด้วยดับ และในระหว่างก็มีการแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเรื่อย ๆ ไป แม้ความดีความชั่วเป็นตัวกรรมที่บุคคลทำ ก็เป็นสังขตะหรือสังขารเหมือนกัน เพราะว่าต้องปรุงต้องแต่ง หมายความว่า คนต้องทำชั่ว จึงจะเป็นความชั่ว ต้องทำดี จึงจะเป็นความดี ถ้าไม่ทำความชั่วก็ไม่มี ความดีก็ไม่มี เพราะฉะนั้น แม้ความดีความชั่วก็เป็นสังขตะหรือเป็นสังขาร ความดีหรือความชั่วนี้ เมื่อบุคคลทำขึ้น

ส่งวิบากคือผล ผลนี้ก็เป็นสังขตะหรือเป็นสังขาร เพราะเป็นสิ่งที่เนื่องมาจากเหตุ คราวนี้เมื่อบุคคลได้รับผล ถ้าเป็นผลที่ดีก็ชอบใจ ถ้าเป็นผลที่ไม่ดีก็ไม่ชอบใจ ชอบใจหรือไม่ชอบใจนี้ก็เป็นกิเลส กิเลสนี้ก็เป็นสังขตะหรือสังขารเหมือนกัน เพราะเป็นผลที่เนื่องมาจากวิบาก ชอบใจหรือไม่ชอบใจนี้ รวมเรียกว่าเป็นกิเลส และเมื่อเป็นกิเลสขึ้นก็ก่อเจตนาขึ้น คือความจงใจให้ประกอบกรรมต่าง ๆ กรรมที่ก่อขึ้นก็เป็นผลอีก คือเป็นผลที่เนื่องมาจากกิเลส แต่ก็เป็นตัวเหตุให้เกิดวิบากของกรรม ครั้นได้รับวิบากของกรรมแล้ว วิบากของกรรมนั้นก็เป็นตัวผลที่เนื่องมาจากกรรม แต่ก็เป็นตัวเหตุที่ส่งเสริมกิเลสขึ้นอีก รวมความว่าทั้งกิเลส ทั้งกรรม ทั้งวิบากนี้ เป็นวงกลม บุคคลต้องหมุนไปตามกิเลส ตามกรรม ตามวิบาก เป็นวงกลมอยู่ตลอดเวลา อันนี้แหละที่เรียกว่าวัฏฏะ วนหรือหมุน โลกข้างนอกก็หมุน โลกข้างในคือจิตใจของคนก็หมุน ๆ ไปตามกิเลส กรรม วิบาก เป็นวงกลมอยู่ตลอดเวลา นี้เป็นกระแสปัจจุบัน และโดยปรกติ ทุก ๆ สัตว์บุคคล ก็อยู่ในวงหมุนนี้ด้วยกันทั้งนั้น ไม่พ้นจากวงหมุนนี้ได้ เพราะฉะนั้นจึงต้องปรุงต้องแต่งเป็นเหตุเป็นผลกันในวงหมุนอันนี้อยู่เรื่อยไป เมื่อมาเข้าวงหมุนดังนี้แล้ว ก็ไม่ต้องพูดกันถึงชาติอดีต ชาติอนาคต หรือชาติปัจจุบัน เพราะจะเป็นชาติไหน ๆ ก็ตาม ก็จะอยู่ในวงหมุนนี้ทั้งนั้น และเมื่อยังอยู่ในวงหมุนนี้ตราบใด ก็ยังหมุนไปอยู่ตราบนั้น จนกว่าจะหยุดหมุนได้ คือว่า ปรุงแต่งมรรคมีองค์ ๘ อันประมวลเรียกว่า ทำความดีจนตัดกิเลสได้หมดสิ้น เมื่อตัดกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว ก็ตัดวงหมุน

เพราะไม่มีเหตุให้กระทำกรรม กรรมก็ไม่ส่งวิบากจึงหลุดออกจาก วงหมุนเป็นผู้หยุดหมุน เมื่อเป็นผู้หยุดหมุนแล้ว ตรงจุดนี้ เรียกว่า เป็นนิพพาน คือดับ หรือว่าไม่มีเครื่องเสียบแทงทั้งหมด.

ได้กล่าวแล้วว่า เรื่องนิพพานนี้ ไม่เกี่ยวกับอยากหรือไม่อยาก อยากก็ไปไม่ถึง ไม่อยากก็ไปไม่ถึง หน้าที่ก็คือว่า ทำความดีเรื่อย ๆ ไป ซึ่งเป็นส่วนสังขตะ หรือส่วนสังขาร แต่ว่าเป็นส่วนสังขตะหรือ ส่วนสังขารในด้านทำความดี เมื่อถึงจุดแล้ว นิพพานก็จะปรากฏขึ้นเอง ไม่ต้องอยาก ไม่ต้องไม่อยาก พระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือท่านผู้รู้ ซึ่งเป็นผู้ได้ผู้ถึงแล้ว จึงได้กล่าวว่า นิพพานเป็นอย่างยิ่ง แต่ว่าถ้ายัง ไม่ได้ไม่ถึง ก็ยังไม่มีใครกล่าวว่า นิพพานเป็นอย่างยิ่ง นี่เป็นพระ พุทธวาทะข้อที่ ๒

จะอธิบายความในพระโอวาทปาฏิโมกข์สืบต่อไป ได้อธิบาย พระพุทธวาทะมาแล้ว ๑ ข้อ ในวันนี้จะแสดงพระพุทธวาทะข้อที่ ๓ น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต *แปลว่า* บรรพชิต คือนักบวชผู้ยังทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ชื่อว่า เป็นสมณะ *อีกอย่างหนึ่ง แปลปฏิเสธทั้ง* ๒ *คือแปลว่า* บุคคลผู้ ทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต ไม่ชื่อว่าเป็น สมณะ *ของพม่าเขาใส่* น *ปฏิเสธในบาทที่* ๒ *ด้วยเลยว่า* น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี น สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต *แต่ในฉบับ*

ของไทยเรา น *ปฏิเสธก็บาทหลังนี้ไม่มี โดยความก็เท่ากัน*

ผู้ที่เบียดเบียนผู้อื่น ทำร้ายผู้อื่น ด้วยอำนาจของโลภะ โทสะ โมหะ หรือด้วยอำนาจของตัณหา ไม่ควรจะเรียกว่าเป็นบรรพชิต ที่แปลตามศัพท์ว่า ผู้ออก ซึ่งเป็นผู้งดเว้นจากบาปต่าง ๆ ไม่ควรจะเรียกชื่อว่าสมณะ ที่แปลว่าผู้สงบ บุคคลที่ควรจะชื่อว่าเป็นบรรพชิต ควรจะเป็นผู้ออกจากกิเลส ออกจากบาปด้วยตนเอง หรือเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อออกจากกิเลส ออกจากบาปด้วยตนเอง บุคคลที่ชื่อว่าสมณะ ก็เช่นเดียวกัน ควรจะเป็นผู้สงบกิเลสสงบบาปด้วยตนเอง หรือเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อสงบดังกล่าว ถ้ากิเลสยังไม่สงบ ก็จะต้องมีการทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่น ถ้ากิเลสนั้นรุนแรง บุคคลลุอำนาจของกิเลส ก็จะต้องทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นด้วยกายด้วยวาจา ถ้ากิเลสนั้นไม่รุนแรงถึงอย่างนั้น มีอยู่เพียงในจิตใจ ก็จะทำร้ายผู้อื่นเบียดเบียนผู้อื่นด้วยใจ ก็ยังชื่อว่าเบียดเบียนอยู่นั่นเอง ฉะนั้น จะเป็นบรรพชิตได้เต็มที่ จึงจำเป็นที่จะต้องเป็นผู้ปฏิบัติให้มีขันติดังกล่าวในพระพุทธวาทะข้อที่ ๑ และได้มีนิพพานดังกล่าวในพระพุทธวาทะข้อที่ ๒ ฉะนั้น เมื่อกล่าวสรุปประมวลเข้ามาแล้ว พระพุทธวาทะข้อที่ ๑ และ ๒ แสดงธรรม พระพุทธวาทะข้อที่ ๓ นี้ แสดงบุคคลที่มีธรรมนั้น แต่แสดงในรูปปฏิเสธว่า ถ้าบุคคลปราศจากธรรมดังกล่าวนั้น ก็ยังจะต้องทำร้ายผู้อื่น ยังจะต้องเบียดเบียนผู้อื่นแม้ด้วยใจ ถ้าเป็นดังนั้น ก็ไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ หรือจะพูดอย่างธรรมดาว่า นักบวชที่ยังเป็นเช่นนั้นอยู่ ยังไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ คือผู้สงบ

ในทางพระพุทธศาสนา ได้แสดงสมณะไว้ ๔ ชั้น มุ่งถึงการบรรลุธรรมเป็นเกณฑ์ ไม่มุ่งถึงเพศว่าจะเป็นชายเป็นหญิง เป็นบรรพชิตหรือเป็นคฤหัสถ์ สมณะที่ ๑ ได้แก่พระโสดาบัน สมณะที่ ๒ ได้แก่พระสกทาคามี สมณะที่ ๓ ได้แก่พระอนาคามี สมณะที่ ๔ ได้แก่พระอรหันต์ สมณะทั้ง ๔ ชั้นนี้ที่เรียกว่าสังฆะ คือพระสงฆ์ซึ่งเป็นรัตนะที่ ๓ และเป็นสรณะที่ ๓

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศพระพุทธวาทะดังนี้แล้ว จึงได้ทรงย่อพระพุทธศาสนาในพระคาถาเพียงบทหนึ่งต่อไปว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ *การไม่ทำบาปทั้งปวง* กุสลสฺสูปสมฺปทา *การทำกุศลให้ถึงพร้อม* สจิตฺตปริโยทปนํ *การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว* เอตํ พุทฺธาน สาสนํ *นี้เป็นพุทธศาสนา คือคำสอนของผู้รู้ทั้งหลาย*

ด้วยพระคาถาบทนี้ ได้ทรงประมวลข้อปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาไว้เป็น ๓ ข้อ โดยย่นย่อคือ ๑. ไม่ทำบาปทุกอย่าง ๒. ทำกุศลให้ถึงพร้อม ๓. ชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

ในชั้นนี้ยังไม่ได้ทรงชี้ว่า อะไรเป็นบาป อะไรเป็นอกุศล เพราะได้ทรงสอนแก่พระสาวกซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์ ฉะนั้น ท่านก็ย่อมทราบโดยเหตุผลทั่ว ๆ ไป การทำจิตของตนให้ผ่องใส ก็ไม่ได้ทรงแสดงวิธีไว้เช่นเดียวกัน แต่ท่านก็ย่อมทราบ เพราะว่าท่านเหล่านั้น

ได้เป็นผู้ปฏิบัติมาแล้วครบทุกประการ ฉะนั้น เมื่อนำมากล่าวจี้จุดลงไปเป็นการประมวลความ ท่านก็ย่อมทราบได้ทันที ในตอนหลังพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้โดยชัดเจนว่า อะไรเป็นบาป อะไรเป็นกุศล เพราะฉะนั้น บุคคลในชั้นหลังจึงได้ทราบและปฏิบัติได้โดยไม่ยาก ดั่งเช่นได้ทรงชี้ว่าเวร ๕ หรือภัย ๕ ประการ เป็นบาป เป็นอกุศล ได้แก่การฆ่าเขา การลักของเขา การประพฤติผิดในทางกาม การพูดเท็จ การดื่มน้ำเมา หรือได้ทรงแสดงกรรมบถ ทางแห่งกรรมที่เป็นอกุศลไว้ ๑๐ ข้อ ที่จำแนกออกเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล วจีกรรมฝ่ายอกุศล มโนกรรมฝ่ายอกุศล และแสดงมูลของอกุศลที่เรียกว่าอกุศลมูล แสดงผลของอกุศลที่เป็นความทุกข์ความเดือดร้อนต่าง ๆ บาปอกุศลทั้งหมดเหล่านั้น พระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่าไม่ให้ทำ และแสดงไว้ว่าบุคคลสามารถที่จะไม่ทำได้

ในด้านตรงกันข้ามก็คือกุศล ทางพระพุทธศาสนาก็แสดงไว้ชัดเจนเหมือนกัน ตัวกุศลก็ได้ทรงแสดงไว้ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ที่ตรงข้ามกับอกุศลกรรมบถ ๑๐ มูลของกุศล เรียกว่า กุศลมูล ก็ทรงแสดงไว้ ผลของกุศลคือความสุขต่าง ๆ ก็ทรงแสดงไว้ นอกจากนี้ คุณงามความดีทุกอย่างดั่งที่แสดงไว้ในนวโกวาท ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ เป็นต้นว่า พรหมวิหารธรรม ๔ คือเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา นี่ก็รวมเรียกว่า เป็นกุศลทั้งนั้น กุศลนี้ พระพุทธศาสนาแสดงให้ปฏิบัติให้มีให้เป็นขึ้นโดยบริบูรณ์ และแสดงว่า บุคคลสามารถที่จะ

ปฏิบัติได้

การที่จะไม่ทำบาปอกุศล และการที่จะทำกุศลก็เกี่ยวด้วยจิตใจเป็นสำคัญ ฉะนั้น ในข้อที่ ๓ จึงได้แสดงให้ชำระจิตใจของตนให้ผ่องแผ้ว จึงควรทำความเข้าใจเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาโดยย่อ

คำว่าจิตนั้น ได้เคยแสดงมาครั้งหนึ่งแล้วว่า หมายถึงธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ไม่มีรูปร่าง สีสัณฐาน ไม่ใช่รูป ไม่ใช่นาม อาศัยอยู่ในคูหาคือร่างกายนี้ เป็นผู้ประสาทการทุกอย่าง เป็นต้นว่า ทำให้สำเร็จความคิดนึกต่าง ๆ ทำให้เกิดเจตนา ซึ่งเป็นตัวกรรมต่าง ๆ และเป็นตัวผู้เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว เป็นตัวผู้ข้องเกี่ยวหรือว่าหลุดพ้น มีลักษณะอย่างหนึ่งคือเป็นตัวธาตุรู้ ได้แก่เป็นเบื้องต้นหรือมูลฐานของความรู้ทุก ๆ อย่าง ได้มีพระบาลีแสดงธรรมชาติจิตไว้ว่า จิตเป็นธรรมชาติประภัสสรที่แปลว่าผุดผ่อง นี้เป็นธรรมชาติแท้ของจิต บางคนแปลว่า จิตเดิมเป็นธรรมชาติประภัสสร ใส่คำว่า "เดิม" เข้ามาด้วย ก็ทำให้หมายความว่า จิตต่อมาไม่ประภัสสร แต่ในพระบาลีท่านไม่มีคำว่า "เดิม" หมายความเป็นตัวธรรมชาติของจิตทีเดียว เหมือนอย่างทองคำที่เป็นธรรมชาติผุดผ่อง หรือว่าเพชรที่มีธรรมชาติผ่องใสหรือผุดผ่อง เมื่อเป็นทองคำหรือเป็นเพชรก็ต้องมีลักษณะอย่างนั้นเป็นประจำ จิตก็ต้องมีลักษณะประภัสสร คือผุดผ่องเป็นประจำ แต่ว่าจิตนี้ถูกอุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมองที่เป็นอาคันตุกะ คือที่จรเข้ามาทำให้เศร้าหมองไป

ในที่นี้พึงสังเกตคำว่าอุปกิเลส กับคำว่าอาคันตุกะ ในที่ทั่วไปใช้คำว่ากิเลส แปลว่าเครื่องเศร้าหมอง แต่ในที่นี้มีคำว่า อุป เป็นบทหน้า อุป แปลว่า *เข้า* หรือ *เข้าไป* บ่งความว่าเครื่องเศร้าหมองนั้น ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มีอยู่ประจำจิต เป็นธรรมชาติของจิต แต่ว่าเป็นสิ่งที่เข้ามาหรือเข้าไป เป็นอาคันตุกะคือเป็นผู้จรมา หรือเป็นแขกผู้พักอาศัยอยู่กับจิต ต้องการที่จะแสดงนัยอันนี้ให้ชัดว่า กิเลสนั้นไม่ใช่เป็นธรรมชาติที่ประจำจิต แต่เป็นของที่เป็นอาคันตุกะ เป็นแขกจรเข้ามา จึงได้ใช้คำว่า อุป ประกอบเข้าด้วย อันนี้เป็นเรื่องในพระ-พุทธศาสนาที่แสดงว่า จิตกับกิเลสเป็นคนละอัน กิเลสไม่ใช่เป็นธรรมชาติของจิต เป็นอาคันตุกะของจิตเท่านั้น ฉะนั้นในบทต่อไปจึงได้แสดงไว้ แต่ว่าจิตนั้นก็วิมุต คือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้เหมือนกัน และเมื่อจิตวิมุต คือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้แล้วธรรมชาติที่ประภัสสร คือความผุดผ่องของจิตก็ปรากฏเต็มที่ เหมือนอย่างทองคำที่ถูกผสมด้วยแร่ธาตุต่าง ๆ เมื่อนำมาหล่อหลอม ไล่สิ่งที่ไม่บริสุทธิ์ออกไป ก็เหลือแต่ทองคำที่เนื้อบริสุทธิ์ หรือว่าเหมือนอย่างเพชรที่ห่อหุ้มเปรอะเปื้อน ความผุดผ่องของเพชรไม่ปรากฏ เมื่อมาชำระล้างสิ่งซึ่งห่อเปรอะเปื้อนหมดแล้ว หรือเจียรนัยขัดสีดีแล้วรัศมีของเพชรก็ปรากฏ จิตก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน

อุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมองของจิตนั้น เข้ามาได้ทางไหน อย่างไร ในพระพุทธศาสนาตอนหลังได้มีแสดงไว้ในพระสูตรหลายพระสูตร

โดยความว่า อุปกิเลสนั้นเข้ามาทำจิตให้เศร้าหมองทางอารมณ์ อารมณ์ก็ได้แก่เรื่องที่จิตคิดดำริ เรื่องที่จิตหมกมุ่นอยู่ ก็ได้แก่รูปารมณ์ อารมณ์ คือรูปที่ผ่านเข้ามาทางจักษุทวาร ประตูคือจักษุ สัททารมณ์ อารมณ์ คือเสียงที่ผ่านเข้ามาทางโสตทวาร ประตูคือหู คันธารมณ์ อารมณ์ คือกลิ่นที่ผ่านเข้ามาทางฆานทวาร ประตูคือจมูก รสารมณ์ อารมณ์ คือรสที่ผ่านเข้ามาทางชิวหาทวาร ประตูคือลิ้น โผฏฐัพพารมณ์ อารมณ์ คือโผฏฐัพพะสิ่งที่กายถูกต้อง ที่ผ่านเข้ามาทางกายทวาร ประตูคือกาย ธัมมารมณ์ อารมณ์คือเรื่องรูป เสียง กลิ่น เป็นต้น ในอดีตที่ผ่านเข้ามาทางมโนทวาร ประตูคือใจ อารมณ์เหล่านี้เป็นที่ตั้งแห่งราคะหรือโลภะก็มี เป็นที่ตั้งแห่งโทสะก็มี เป็นที่ตั้งแห่งโมหะก็มี เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งราคะหรือโลภะผ่านเข้ามา ราคะหรือโลภะก็เกิดขึ้นในจิต เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งโทสะผ่านเข้ามา โทสะก็เกิดขึ้นในจิต เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งโมหะผ่านเข้ามา โมหะก็เกิดขึ้นในจิต ราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะที่เกิดขึ้นในจิตนั้น ปรากฏในความรู้สึกของทุก ๆ คน คือเมื่อเกิดราคะ หรือโลภะขึ้น ตนเองก็รู้สึกว่า เรามีราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะก็เช่นเดียวกัน กิเลสชั้นนี้เรียกว่า ปริยุฏฐานะ คือกิเลสที่เป็นเครื่องกลุ้มรุมจิต หมายถึงว่าเป็นกิเลสที่เกิดขึ้นกลุ้มกลัดอยู่ในจิต เป็นที่รู้สึก คราวนี้กิเลสชั้นที่กลุ้มกลัดอยู่ในจิตนี้ ถ้าถูกยั่วให้แรงขึ้น ก็กำเริบมากขึ้น จนถึงเป็นตัวอกุศลมูล คือเป็นตัวก่อกรรมทางกาย ทางวาจา ทางใจ ถ้าหากว่ากำเริบขึ้นจนถึงเป็นตัวอกุศลมูล คือเป็นตัวก่อกรรม ก็เป็นกิเลสอย่างแรง มีชื่อเรียกว่า วีติกกมกิเลส

กิเลสที่ทำให้ล่วงละเมิด คือไม่ใช่ว่าเก็บอยู่ในใจเท่านั้น ล่วงละเมิดไปแล้ว คือว่าก่อกรรมไปแล้ว ออกไปนอกขอบเขตของความดีความชอบแล้ว คราวนี้ถ้าบุคคลระงับไว้ได้ ไม่ให้เป็นวีติกกมกิเลส หรือมิให้เป็นตัวอกุศลมูลก่อกรรม ก็คงกลุ้มกลัดอยู่ในจิต เป็นตัวนิวรณ์ คือเป็นตัวกั้นไม่ให้บรรลุคุณงามความดีที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แต่กิเลสเหล่านี้ก็มีเวลาสงบ คนเราถึงจะมีราคะหรือโลภะสักเท่าไรก็มีเวลาสงบ โทสะก็มีเวลาสงบ โมหะก็มีเวลาสงบ สงบไปโดยธรรมดาที่ว่า ทุกสิ่งมีเกิดมีดับ หรือว่าสงบด้วยการปฏิบัติ แม้ว่าจะสงบไปแล้ว แต่ก็ไม่หมดตะกอนของกิเลสนั้นก็ยังตกไปนอนจมเป็นส่วนลึกของจิต กล่าวคือเมื่อราคะสงบไปแล้ว ตะกอนของราคะก็ยังไปนอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า ราคานุสัย *อนุสัย* (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิต) *คือราคะ* โทสะเมื่อสงบลงไปแล้ว ตะกอนของโทสะก็ยังลงไปนอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า ปฏิฆานุสัย *อนุสัยคือปฏิฆะ* ความกระทบคือความไม่ชอบ เมื่อความหลงสงบไปแล้ว ตะกอนของความหลงก็ลงไปนอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า อวิชชานุสัย *อนุสัยคืออวิชชา* ความไม่รู้จริง

ฉะนั้น คนเราที่ประสพอารมณ์ก็เกิดราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะกันอยู่เสมอ ๆ และก็สงบกันอยู่เสมอ ๆ แต่ว่าตะกอนของกิเลสเหล่านี้ก็ยังไปนอนจมเป็นอนุสัยอยู่ในจิตพอกพูนอยู่เสมอ กิเลสชั้นอนุสัยนี้ไม่ปรากฏที่เปรียบ เหมือนตะกอนนอนก้นตุ่มน้ำ ในตุ่มมีตะกอนนอนก้นตุ่มอยู่นั้น ดูก็ใสในเบื้องบน แต่ก็ใสในเวลาที่ไม่ถูกกวน ครั้นถูก

กวนจนตะกอนฟุ้งขึ้นมา น้ำก็จะขุ่น จิตก็เหมือนกัน เมื่อยังไม่ถูกอารมณ์มายั่ว จิตก็ดูบริสุทธิ์ แต่ครั้นถูกอารมณ์มายั่ว กิเลสที่เป็นตะกอนนี้ก็ฟุ้งขึ้นมา จิตก็ขุ่นมัว.

*จะอธิบายหลักหัวใจของพระพุทธศาสนาต่อไป ในหลักข้อ ๓ ให้ชำระ**จิตของตน**ให้ผ่องแผ้ว **จิต**ผ่องแผ้วนี้เป็นฝ่ายหนึ่ง **จึงต้อง**อธิบายถึงจิตเศร้าหมองที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม เมื่ออธิบายถึงจิตเศร้าหมองต้องว่าถึงอุปกิเลส และก็อธิบายแล้วว่า ทำไมในที่นี้ จึงมีคำว่า อุป รวมความก็คือเพื่อแสดงว่า กิเลสคือเครื่องเศร้าหมองนั้น เป็นสิ่งที่จรเข้ามาเป็นอาคันตุกะ คือเป็นแขกของจิต ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต เพื่อจะเน้นให้เข้าใจเงื่อนไขอันนี้ จึงใช้คำว่า อุป เข้าในที่นี้ด้วย แต่โดยทั่วไปก็ใช้คำว่ากิเลส และก็ได้อธิบายแล้วถึงกิเลสว่า มีลักษณะเป็นชั้น ๆ อย่างไร ปากทางที่จะให้เกิดกิเลส ก็คืออารมณ์ ทำให้เกิด*ปริยุฏฐานกิเลส *กิเลสที่ปล้นจิต กลุ้มรุมจิต ทำให้จิตกลุ้มกลัด เมื่อแรงออกมาก็เป็น* วีติกกมกิเลส *กิเลสที่ทำให้ล่วงละเมิด และเมื่อกิเลสเหล่านี้สงบไป โดยธรรมดาหรือด้วยการปฏิบัติ แต่ยังมีตะกอนนอนเป็นเชื้ออยู่ เรียกว่า* อนุสัย *นอนเนื่องหรือแอบแนบ นี้เป็นสรุปความที่ได้อธิบายแล้ว*

ในคราวนี้จะได้ย้ำความโดยกล่าวทบทวน ตั้งแต่ต้นเงื่อนออกมา หรือตั้งแต่ละเอียดออกมาหาหยาบ กิเลสที่เป็นต้นเงื่อนหรือที่เป็น

ส่วนละเอียดนั้น ได้แก่อนุสัยคือ ราคานุสัย *อนุสัยคือราคะความติด* ปฏิฆานุสัย *อนุสัยคือปฏิฆะ* การกระทบ หมายถึงความไม่ชอบ อวิชชานุสัย *อนุสัยคืออวิชชา* คือความรู้ไม่จริง นี้เป็นส่วนละเอียด

เมื่ออนุสัยนี้ฟุ้งออกมา ราคะนุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นราคะ ควรจะแปลว่า ความยินดีหรือความกำหนัด ปฏิฆานุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นโทสะ คือความขัดเคือง โทสะในชั้นนี้ หมายถึงความโกรธที่มีอยู่ในใจ โทสะแปลว่า ประทุษร้าย จึงประทุษ-ร้ายใจของตนเอง ยังไม่ถึงให้ออกไปคิดทำร้ายผู้อื่น อวิชชานุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นโมหะ ความหลงที่ทำให้เห็นผิดเป็นชอบ เห็นชอบเป็นผิด ราคะ โทสะ โมหะ เป็นชั้นปริยุฏฐานะ ที่กลุ้มรุมหรือกลุ้มกลัดจิตใจอยู่ ปรากฏอยู่ บุคคลก็รู้สึกอยู่

ต่อจากนี้ ราคะเมื่อแรงขึ้น ก็เป็น อภิชฌา *ความโลภเพ่งเล็ง* หมายถึงความอยากได้อย่างแรง จนถึงคิดมุ่งจะได้มาเป็นของ ๆ ตน โทสะแรงขึ้นก็เป็น พยาบาท ตามศัพท์แปลว่า *ถึงผิด* ตามความหมายนั้น หมายถึง *ความมุ่งร้าย* คือความโกรธที่แรงออกมาจนถึงคิดจะทำร้ายผู้อื่น ถ้ายังไม่คิดทำร้ายใคร ขัดเคืองอยู่ในใจ ก็เป็นโทสะ แต่ว่าถ้าคิดจนถึงทำร้ายผู้อื่น ก็เป็นพยาบาท ไม่ใช่หมายความว่าผูกโกรธ เหมือนอย่างที่พูดในภาษาไทย โมหะแรงขึ้นก็เป็น มิจฉา-

ทิฏฐิ *ความเห็นผิด* คือเห็นผิดเป็นชอบ เห็นชอบเป็นผิด ที่ให้ถือเอาผิด ความเห็นผิดนี้ เช่นเห็นว่า บุญบาปไม่มี ทำอะไรลงไปก็สักแต่ว่าเป็นกิริยา แต่ว่าไม่เรียกว่าเป็นทำบุญ ทำบาป เห็นว่าผลทุก ๆ อย่างไม่มีเหตุ เกิดขึ้นเองตามสิ่งอำนวยหรือตามบังเอิญ และเห็นว่าสิ่งที่สมมตินับถือกันอยู่ต่าง ๆ ก็ไม่มี เช่นพ่อแม่ก็ไม่มี คือว่าไม่ใช่เป็นผู้ที่จะต้องนับถือว่าเป็นพ่อแม่อย่างไร เป็นแต่เพียงผู้ที่เกิดมาก่อน แล้วก็เกิดสืบ ๆ กันมา คล้าย ๆ ว่าเป็นเรื่องธรรมชาติ คนดีคนชั่วก็ไม่มี ผลต่าง ๆ ที่เป็นส่วนดีส่วนชั่วก็ไม่มี เป็นการปฏิเสธทั้งหมด เหล่านี้เรียกว่าเป็นการเห็นผิดอย่างร้ายแรง เป็นความเห็นผิดจากคลองธรรม อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ ทั้ง ๓ นี้ เป็นวีติกกมกิเลส *คือเป็นกิเลสที่จะทำให้ล่วงละเมิดทางกายทางวาจา* และตัววีติกกมกิเลสนี้เองก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล แปลว่า เป็นกิเลสอย่างแรงที่ล่วงมโนทวารออกมาทีเดียว และเมื่อเกิดมโนกรรมฝ่ายอกุศลดังนี้ ก็เป็นเหตุให้ประกอบกายกรรมวจีกรรมฝ่ายอกุศลตามไปด้วย พระพุทธภาษิตจึงได้มีแสดงเอาไว้โดยความว่า "ธรรมทั้งหลายมีมนะเป็นหัวหน้า มีมนะประเสริฐ สำเร็จด้วยมนะ ถ้าบุคคลมีมนะ อันโทษประทุษร้ายแล้วจะพูดหรือจะทำ ทุกข์ย่อมติดตามไป เหมือนอย่างล้อเกวียนติดตามรอยเท้าโคที่จูงเกวียนนั้นไป แต่ถ้าตรงกันข้าม บุคคลมีใจผ่องแผ้วจะทำหรือจะพูด สุขก็ย่อมติดตามไป เหมือนอย่างเงาที่ไม่ละตัว" รวมเป็นกิเลสชั้น ๓ ชั้น นับจากหยาบไปหาละเอียด ก็คือ วีติกกมกิเลส ปริยุฏฐานกิเลส อนุสัยกิเลส

อนึ่ง กิเลสชั้นละเอียดนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อาสวะ คำว่า อาสวะ แปลตามศัพท์ว่า *ไหลมา* คือไหลมานอนจมหมักหมม ในที่อื่น คำว่าอาสวะ แปลว่า น้ำเมา ก็หมายถึงเป็นสิ่งที่หมักดอง อาสวะนี้ จัดไว้เป็น ๓ คือ

๑. กามาสวะ อาสวะคือกาม ได้แก่ความใคร่ ความปรารถนา ก็สงเคราะห์กับราคะอนุสัย

๒. ภวาสวะ อาสวะคือภพ ได้แก่ภาวะคือความเป็น ข้อนี้ศัพท์ไม่กลมกลืนกับปฏิฆะอนุสัยนัก แต่ก็พออธิบายให้เข้ากันได้ ภพ แปลว่า *ความเป็น ปฏิฆะ* แปลว่ากระทบ เมื่อมีภพคือความเป็น ความเป็นนั่นความเป็นนี่ ตั้งต้นแต่เป็นเรา ซึ่งเป็นตัวอัตตา เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงจะมีการกระทบกระทั่งกันได้ ถ้าไม่มีภพ ก็ไม่มีอะไรที่จะถูกกระทบกระทั่ง แต่ว่าเพราะมีภพ จึงมีสิ่งที่กระทบกระทั่ง เพราะฉะนั้น เมื่อพูดถึงภาวะ หรือภพ คือความเป็น ก็จัดเป็นภวาสวะ อาสวะคือภพ แต่ว่าเมื่อพูดอีกทางหนึ่ง คือความกระทบกระทั่ง ก็จัดเป็นปฏิฆะอนุสัย

ข้อที่ ๓ อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา ความไม่รู้จริง ก็ตรงกับอวิชชาอนุสัย

เมื่อทราบถึงด้านเศร้าหมอง คือด้านกิเลสเหล่านี้แล้ว ก็ควรจะทราบวิธีที่จะทำให้ผ่องแผ้วโดยสังเขป เมื่อจัดกิเลสเป็น ๓ ชั้น จะขัดสี

กิเลสชั้นหยาบคือ วีติกกมกิเลส ก็ทำได้ด้วยหลักข้อที่ ๑ คือ ไม่ทำบาปทั้งปวง ในต่อมาก็จัดเป็นสีลสิกขา สิกขาคือศีล

กิเลสชั้นกลางคือ ปริยุฏฐานกิเลส จะขัดสีได้ก็ด้วยหลักข้อที่ ๒ คือทำกุศลให้ถึงพร้อม ต่อมาก็จัดเป็นสมาธิ จิตตสิกขา สิกขาคืออบรมจิตให้เป็นสมาธิ ในหลักข้อที่ ๒ นี้ ควรสังเกตการใช้คำ กุสลสฺสูปสมฺปทา แปลว่าการทำกุศลให้ถึงพร้อม ถ้าแปลทับศัพท์คือ อุปสมบทกุศล นี้เป็นการอุปสมบททางจิตใจ หลักข้อที่ ๑ นั้น เท่ากับเป็นการอุปสมบททางกาย คือด้วยศีล

ส่วนกิเลสชั้นละเอียด คือชั้นอนุสัยนั้น จะขัดสีได้ก็ด้วยหลักข้อที่ ๓ การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว คือจะผ่องแผ้วจริง ๆ ก็ด้วยอาศัยหลักข้อนี้ ซึ่งต่อมาก็สงเคราะห์เป็นปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญา หมายความว่า ต้องอบรมปัญญาจนรู้แจ้งเห็นจริง ปัญญานี้เท่านั้นจึงจะขับไล่อนุสัยกิเลสหรืออาสวะกิเลสให้สิ้นไปได้ และการอบรมปัญญานั้น พระพุทธเจ้าก็ได้แสดงแล้ว ดังเช่นใน อนัตตลักขณสูตร และใน อาทิตตปริยายสูตร ที่ต้องอบรมให้เกิดความรู้เห็นตามที่เป็นจริง ในเบญจขันธ์หรือว่าในอายตนะ จนเกิดนิพพิทาเป็นต้น ดั่งที่แสดงมาแล้วโดยลำดับ ต้องดำเนินตามทางนั้น หลัก ๓ ข้อนี้ เป็นศาสนา คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสหลัก ๓ ข้อนี้แล้ว ก็ได้ตรัสต่อไปอีกหนึ่งคาถากึ่งว่า อนูปวาโท *การไม่ว่าร้าย* อนูปฆาโต *การไม่ทำร้าย*

ปาติโมกฺเข จ สํวโร *ความสำรวมในพระปาติโมกข์* มตฺตญฺญุตา จ ภตฺตสฺมึ *ความรู้ประมาณในภัตต์* ปนฺตญฺจ สยนาสนํ *ที่นอนที่นั่งอันสงัด* อธิจิตฺเต จ อาโยโค *ความประกอบในอธิจิตคือจิตยิ่ง* เอตํ พุทฺธาน สาสนํ *นี้คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย*

พระโอวาทในข้อนี้ คือเหมือนอย่างเป็นคำอธิบายประกอบของโอวาทที่เป็นหลัก ๓ ข้อนั้น มีข้อที่พึงสังเกตคือ ในเวลานั้นพระพุทธเจ้ายังไม่ได้ทรงบัญญัติพระวินัยปาติโมกข์ ฉะนั้นที่ตรัสให้สำรวมในพระปาติโมกข์ จึงมีความหมายคือ ปาติโมกข์ที่เป็นตัวแบบฉบับอันควรที่สมณะจะพึงปฏิบัติโดยทั่วไป พระโอวาททั้งหมดนี้เรียกว่าพระโอวาทปาติโมกข์ ปาติโมกข์ที่เป็นโอวาท พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระอรหันต์ทั้งนั้น จึงมิได้มุ่งที่จะอบรมให้ท่านบรรลุมรรคผล แต่ว่ามุ่งที่จะวางแนวพระพุทธศาสนา เบื้องต้นก็ชี้ถึงวาทะของพระพุทธะ ๓ ข้อ ต่อมาก็วางหลักปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างกว้าง ๆ ไว้ ๓ ข้อ และมีคำอธิบายประกอบอีกเล็กน้อย ท่านแสดงว่า ในวันอุโบสถ วันพระจันทร์เพ็ญ และวันพระจันทร์ดับ พระพุทธเจ้าได้ประทับเป็นประธานหมู่พระสงฆ์ แล้วก็ทรงแสดงพระโอวาทปาติโมกข์ขึ้นด้วยพระองค์เองทุก ๑๕ วัน แปลว่า ทรงทำอุโบสถร่วมด้วยภิกษุสงฆ์ แล้วก็เรียกว่า ปาริสุทธิอุโบสถ คือเป็นอุโบสถที่บริสุทธิ์ พระพุทธเจ้าก็ทรงบริสุทธิ์ พระสงฆ์ก็บริสุทธิ์ จนถึงมีเรื่องที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมา มีเล่าไว้ในบาลีวินัยว่า พระสงฆ์มาประชุมพร้อมกันแล้ว พระ-

พุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง จนถึงเวลา ๑ ยาม พระอานนท์ก็ไปทูลเตือนว่า ยามหนึ่งแล้ว พระมานั่งรออยู่นานแล้ว ขอให้เสด็จลงทรงสวดปาติ-โมกข์ พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง ครั้นถึงยามที่ ๒ พระอานนท์ก็ไปทูลเตือนอีก พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง ครั้นถึงยามที่ ๓ พระอานนท์ก็ไปทูลเตือนอีก พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง แต่ว่าในยามที่ ๓ นี้ได้มีพระพุทธดำรัสว่า บริษัทไม่บริสุทธิ์ คือว่า มีพระทุศีลมาปนอยู่ด้วย พระโมคคัลลานะ จึงได้เที่ยวตรวจดู เมื่อไปพบภิกษุที่ทุศีล ก็บอกให้ออกไปจากที่ประชุม ผู้นั้นก็ไม่ยอมออกไป ต้องฉุดแขนออกไป แต่ว่าก็สว่างเสียแล้ว พ้นเวลาที่จะทำอุโบสถ ก็เป็นอันว่าในอุโบสถนั้นไม่ได้ทำ พระพุทธเจ้าจึงทรงปรารภเรื่องนี้ ตรัสให้พระสงฆ์ยกเอาพระวินัยที่ทรงบัญญัติขึ้นไว้ มาสวดเป็นปาติโมกข์แทน และให้พระ-สงฆ์สวดกันเอง พระพุทธเจ้าไม่เสด็จมาทำอุโบสถร่วมด้วยอีกต่อไป

เพราะฉะนั้น จึงมีการยกเอาวินัยขึ้นสวดเป็นปาติโมกข์ทุก ๆ ๑๕ วัน สืบต่อมาจนบัดนี้ ปาติโมกข์ที่ยกวินัยขึ้นสวดนี้ เรียกว่า วินัยปาติโมกข์

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานในพระพุทธศาสนา ได้ทรงอาราธนาพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ไปในพระราชนิเวศน์ ทรงถวายภัตตาหารแล้วทรงถวายไทยธรรมมีผ้าเป็นต้น แล้วทรงอุทิศกุศลที่ทรงบำเพ็ญนั้นแก่ญาติทั้งหลายผู้ล่วงลับไปแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงภาษิต

อนุโมทนา มีตอนหนึ่งที่พระได้นำมาใช้สวดอนุโมทนาในการทำบุญเกี่ยวแก่ทักษิณานุปทาน มีว่า อทาสิ เม อกาสิ เม เป็นต้น ที่มีคำแปลว่า *ญาติก็ดี มิตรก็ดี ระลึกถึงอุปการะอันท่านทำแล้วในกาลก่อนว่า ท่านได้ให้แล้วแก่เรา ท่านได้ทำแล้วแก่เรา ท่านเป็นญาติ เป็นมิตร เป็นสขา คือเป็นสหายของเราดังนี้ พึงให้ทักษิณาเพื่อเปตชน ไม่พึงทำการร้องไห้เศร้าโศกรำพันถึง เพราะการทำอย่างนั้นไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่เปตชน ญาติทั้งหลาย ย่อมตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ส่วนทักษิณานี้ที่ท่านทั้งหลายบริจาค ทำให้ตั้งไว้ดีแล้วในสงฆ์ ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่เปตชนนั้นโดยฐานะสิ้นกาลนาน ท่านทั้งหลายได้แสดงญาติธรรมนี้ด้วย ได้ทำบูชาเปตชนให้ยิ่งด้วย ได้เพิ่มกำลังให้แก่ภิกษุทั้งหลายด้วย เป็นอันได้ทำบุญไม่น้อย* นี่เป็นความย่อในเรื่องที่พระเจ้าพิมพิสารทรงบำเพ็ญทักษิณานุปทาน นับว่าเป็นครั้งแรกที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

คำว่า *ทักษิณานุปทาน* แยกออกเป็น ทักษิณะ กับ อนุปทาน *อนุปทาน* แปลว่า *การเพิ่มให้* แปลรวมกันว่า *การเพิ่มให้ทักษิณา* คำว่า ทักษิณา นั้น แปลตามศัพท์ว่า *เหตุที่ให้ถึงความเจริญ* ใช้เป็นชื่อของการทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย

การทำบุญดังนี้ เรียกอีกคำหนึ่งว่า *ปุพพเปตพลี* ปุพพ ก็แปลว่า *บุรพ* หรือ *ก่อน* เปตะ แปลว่า *ผู้ที่ละไปแล้ว* คือคน

ที่ตายไปแล้ว พลี ก็แปลว่า *การสละให้* แปลรวมกันว่า *การทำพลีคือการสละให้เพื่อผู้ที่ละไปแล้วในกาลก่อน* อีกอย่างหนึ่ง ปุพพเปตะแปลว่า *บุรพบิดร* ตามลัทธิพราหมณ์ บรรพบุรุษที่จะจัดว่าเป็นปุพพเปตะหรือว่าบุรพบิดรนั้น นับขึ้นไปเพียง ๓ ชั้นคือ บิดา ปู่และทวด นอกจากนี้ไม่นับเป็นบุรพบิดร

การทำบุญอุทิศให้ผู้ตายนี้ เป็นธรรมเนียมที่มีมาเก่าแก่ เพราะเชื่อกันโดยมากว่าตายเกิด เชื่อว่าวิญญาณจะกลับมาเข้าร่างเก่าอีกครั้งหนึ่งก็มี แต่ว่าโดยมากนั้นไม่เชื่ออย่างนี้ แต่เชื่อว่าไปเกิดในภพใหม่ชาติใหม่ ญาติที่อยู่ทางนี้ก็เป็นห่วง เกรงว่าจะไปเกิดในภพในชาติที่อดอยาก จึงทำบุญอุทิศให้ ใครมีความเชื่ออย่างใด ก็ทำอย่างนั้น เพราะฉะนั้นการทำบุญอย่างนี้ จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สทฺธ ในภาษาบาลี หรือ ศฺรทฺธ ในภาษาสันสกฤต ซึ่งแปลว่า *ศรัทธา* ดั่งที่เรามาใช้ว่า **ศราทธพรต** ก็คือ *วัตรหรือการปฏิบัติด้วยศรัทธา* ก็คือการปฏิบัติด้วยมีความเชื่อว่า ทำอย่างนั้นทำอย่างนี้ ผลจะไปถึงแก่ผู้ตาย ในลัทธิของพราหมณ์นั้น เขามีวิธี เช่น ด้วย กรวดน้ำ และด้วยให้ ทาน

การเซ่นนั้น เซ่นด้วยก้อนข้าว แก่บุรพบิดร ๓ ชั้น ดั่งที่ได้กล่าวแล้ว เรียกว่า สปิณฑะ *แปลว่า* **ผู้ร่วมก้อนข้าว** *นอกจากบุรพดร ๓ ชั้นนั้น ไม่เซ่นด้วยก้อนข้าว แต่ว่าใช้กรวดน้ำให้*

การกรวดน้ำของเขานั้น ก็ลงไปในแม่น้ำเอามือกอบน้ำ และให้น้ำไหลออกจากมือ พร้อมทั้งอุทิศเพื่อให้ญาติผู้ตายไปแล้ว จะได้มีน้ำบริโภค จะได้ไม่กระหายน้ำ การกรวดน้ำนี้ก็ใช้แก่บุรพชน ๓ ชั้นนั้นด้วย

อีกอย่างหนึ่ง ให้ทาน คือเชิญพราหมณ์มาเลี้ยงแล้วก็ให้เสื้อผ้าเพื่อว่าญาติผู้ตายไปแล้ว จะได้มีอาหารบริโภคและจะได้มีผ้านุ่งผ้าห่มใช้สอย

การเซ่นด้วยข้าวบิณฑ์ ที่เรียกว่า สปิณฑะ นี้ ก็ติดมาในธรรมเนียมไทย เช่น ในวันตรุษวันสารท ก็ใช้ใบตองทำกรวยใส่ข้าวลงไป แล้วก็วางลงบนพานเป็นต้น มีกับข้าวหรือสิ่งที่เป็นอาหารตั้งรอบ ๆ

การกรวดน้ำนั้น ก็น่าจะติดมาในธรรมเนียมไทยที่ใช้กรวดน้ำด้วย การเทน้ำเป็นการแสดงกิริยาว่าให้อย่างหนึ่งทั่ว ๆ ไป ดั่งที่เคยอธิบายมาแล้ว แต่ว่าที่เรามาใช้กรวดน้ำนั้น อาจจะติดมาจากธรรมเนียมของพราหมณ์ดั่งกล่าวก็ได้ แต่ว่าไม่ได้มุ่งว่าจะให้น้ำที่เทลงไปนั้น ไปเป็นน้ำสำหรับญาติผู้ตายไปแล้วจะได้บริโภค เราใช้ตั้งใจอุทิศส่วนกุศลไปให้ในขณะนั้นต่างหาก เพราะฉะนั้น ก็ถือว่า เป็นการแสดงกิริยาว่าให้ การกรวดน้ำของพราหมณ์นั้นเรียกว่า สมาโนทก เป็นการให้แก่ญาติ แปลว่าเป็นผู้ร่วมน้ำกัน

คราวนี้มาถึงพระพุทธศาสนา พระเจ้าพิมพิสารทรงมีพระราชปรารภอย่างไร จึงได้ทรงบำเพ็ญทักษิณานุปทานในพระพุทธศาสนา พระอรรถกถาจารย์ท่านกล่าวไว้ว่า เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทรงเลี้ยงพระในวันที่ถวายพระเวฬุวันนั้น พวกญาติของพระเจ้าพิมพิสารในอดีตชาติที่ทำบาปทำอกุศลไว้ ไปเกิดเป็นเปตะ ที่เราเรียกกันในภาษาไทยว่าเปรต พากันมาออยู่มากมาย คิดว่าพระเจ้าพิมพิสารจะทรงอุทิศส่วนกุศลไปให้บ้าง แต่ก็ปรากฏว่าไม่มีใครระลึกถึง เป็นอันว่าญาติเหล่านั้นไม่ได้รับส่วนกุศล ตกเวลากลางคืนก็มาทำเสียงเปรต พระเจ้าพิมพิสารทรงได้สดับเสียงที่น่ากลัวนั้น เมื่อทรงหวนระลึก จึงได้ทรงมีพระราชปรารภจะทำบุญอุทิศให้ แล้วก็ทรงบำเพ็ญทักษิณานุปทานดั่งกล่าวนั้น ท่านพระอรรถกถาอาจารย์ท่านเล่าไว้ดั่งนี้ ทรงบำเพ็ญในรุ่งขึ้นจากวันที่ถวายพระเวฬุวัน

พิจารณาดูตามเรื่อง พราหมณ์เขามีวิธีบำเพ็ญทักษิณานุปทาน บำเพ็ญบุพพเปตพลี ทำศราทธพรตดั่งที่กล่าวมาแล้ว การบำเพ็ญในพระพุทธศาสนาก็ควรจะมีบ้าง แต่ว่าการบำเพ็ญในพระพุทธศาสนานั้นก็จะต้องแผ่ใจไป คือไม่มีการเซ่น และไม่มีการอุทิศน้ำนั้นให้ มีแต่การบำเพ็ญทานในพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข และก็อุทิศส่วนกุศลที่บำเพ็ญนั้นไปให้ ลัทธิพราหมณ์เขาจำกัดให้แก่บุรพบิดร คือญาติชั้นผู้ใหญ่ นับขึ้นไป ๓ ชั้นดั่งกล่าว และญาติที่นอกจากนั้น แต่ในพระพุทธศาสนาอุทิศให้แก่ใคร ๆ ก็ได้ทั้งนั้น ดั่งในบทอนุ-

โมทนาที่แปลมาแล้ว เมื่อระลึกถึงอุปการะของบุคคลที่ล่วงไปได้ทำไว้ จะเป็นญาติหรือเป็นเพื่อนก็ตาม ก็ทำบุญอุทิศไปให้ได้ ไม่จำกัดอยู่ในวงแคบ และไม่บัญญัติว่าจะต้องเป็นบุรพบิดรเท่านั้นจึงจะกินข้าวได้ ถ้าญาตินอกนั้นกินได้แต่น้ำเท่านั้น คือว่าบุรพบิดร ๓ ชั้นนั้นเป็นสปิณฑะ กินข้าวได้ นอกนั้นก็วักน้ำขึ้นให้กินแต่น้ำ แต่ในพระพุทธศาสนาอุทิศให้ได้ทั่ว ๆ ไปจนถึงแก่สรรพสัตว์ และพระพุทธเจ้าได้ตรัสอนุโมทนามีบทที่เป็นกลเม็ดอันเกี่ยวแก่ทาน พึงพิจารณาก็คือว่าสำเร็จได้โดยฐานะ ท่านว่าอย่างนั้นแปลว่า ถ้ามีฐานะที่จะถึงที่สำเร็จ ก็สำเร็จได้ ถ้าไม่ใช่ฐานะก็ไม่สำเร็จ และได้ทรงอธิบายน้อมเข้ามาในปัจจุบันผล ที่ผู้บำเพ็ญนั้นเองจะพึงได้รับ และผลที่ผู้รับทานจะพึงได้รับ ดังที่ว่า ผู้บำเพ็ญนั้นเองได้แสดงญาติธรรมให้ปรากฏเช่นแสดงให้ปรากฏว่า เป็นผู้มีกตัญญูกตเวที และได้ปฏิบัติพอสมควรได้ทำบูชาเปตชน คือได้แสดงความเคารพนับถือต่อผู้ที่ล่วงไปแล้วแล้วก็ได้เพิ่มให้กำลังแก่ภิกษุทั้งหลาย ได้บำเพ็ญบุญไม่น้อย ก็เพราะว่าได้ทำทาน ทรงแสดงให้ผลปรากฏแก่คนเป็น ซึ่งให้สำเร็จประโยชน์ที่เห็นกันอยู่ ส่วนที่จะถึงแก่คนตายนั้น ก็จะสำเร็จโดยฐานะ

คราวนี้คำว่า ฐานะ คือที่จะพึงสำเร็จได้ กับ อฐานะ คือที่สำเร็จไม่ได้นั้น มีพระสูตรหนึ่งแสดงไว้ว่า

มีพราหมณ์คนหนึ่ง ชื่อว่าชาณุสโสณิ ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลถามว่า พวกพราหมณ์พากันให้ทาน ทำศราทธหรือว่าศราทธพรต

ด้วยตั้งเจตนาอุทิศว่า ขอทานนี้จงสำเร็จแก่ญาติสาโลหิตผู้ละไปแล้ว ขอญาติสาโลหิตผู้ละไปแล้ว จงได้บริโภคทานนี้ ทานที่ทำนั้นจะสำเร็จหรือไม่ และญาติสาโลหิตผู้ละไปแล้วจะได้บริโภคหรือไม่

ในพระสูตรนั้นได้แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า สำเร็จในฐานะ ไม่สำเร็จในอฐานะ ไม่สำเร็จในอฐานะนั้นก็คือ คนที่ทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดเป็นเนรยิกะ คือสัตว์นรกก็ดี ไปเกิดเป็นกำเนิดดิรัจฉานก็ดี หรือว่าคนที่เว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดร่วมหมู่กับมนุษย์ก็ดี กับเทพก็ดี ก็บริโภคอาหารที่เป็นของจำพวกที่ไปเกิดนั้น ทานที่ทำอุทิศไปให้ไม่สำเร็จ แต่ว่าคนที่ทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดในปิตติวิสัย คือเกิดในกำเนิดเปรต นี่หมายถึงเป็นภพของผู้ทำบาปไปเกิดจำพวกหนึ่ง ที่มีร่างกายพิกลพิการต่าง ๆ จำพวกปิตติวิสัยนี้ ก็เป็นอยู่ด้วยอาหารสำหรับจำพวกนั้น และเป็นอยู่ด้วยอาหารที่ญาติมิตรทำบุญอุทิศไปให้ จำพวกนี้เท่านั้น จึงเป็นฐานะที่จะได้รับผล

ชาณุสโสณิพราหมณ์ก็ถามว่า ถ้าญาติสาโลหิตที่อุทิศให้นั้น ไม่ไปเกิดในปิตติวิสัย ใครจะได้รับผล

ในพระสูตรก็กล่าวว่า ได้ตรัสตอบว่า ญาติสาโลหิตอื่น ๆ จากนั้นก็จะได้รับผล เพราะว่าที่จะว่างจากญาติสาโลหิตของใครเลยนั้น เป็นอันไม่มี

ชาณุสโสณิพราหมณ์ก็ถามต่อไปว่า เมื่อไปเกิดในอฐานะ คือในกำเนิดที่จะไม่ได้รับผล จะมีข้อปริกัปอันใดบ้างที่เขาจะได้รับผลอย่างใดอย่างหนึ่ง

ตรัสตอบว่า เขาก็จะได้รับผลของทานที่เขาทำไว้เอง เช่นว่าถ้าเขาได้เคยบำเพ็ญทานไว้ เมื่อไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน เช่นเป็นช้างเป็นม้า ก็ไม่ใคร่จะอดอยาก มีน้ำ มีข้าว มีอาหารอะไรบริบูรณ์ เมื่อไปเกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทพ ก็จะไม่ขาดแคลน มีสิ่งที่ต้องการบริบูรณ์ ก็เป็นผลของทานที่เขาทำไว้นั้นเอง ซึ่งสรุปลงว่า ทายก คือผู้ให้ ผู้บริจาคนั้น จะไม่ไร้ผล

เมื่อสรุปลงแล้ว มติทางพระพุทธศาสนาได้แสดงไว้ว่า การบำเพ็ญทักษิณาที่จะสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ละไปแล้วนั้น :-

๑. ทายก ทายิกา คือผู้ให้ ผู้บริจาค จะต้องตั้งใจอุทิศส่วนกุศลให้ จะใช้น้ำกรวด หรือไม่ใช้น้ำกรวดก็ตาม ไม่สำคัญ สำคัญที่ตั้งใจอุทิศส่วนกุศลให้

๒. ผู้ที่ละไปแล้วนั้น ไปเกิดในปิตติวิสัยดั่งกล่าว และได้ทราบ ได้อนุโมทนา คือบันเทิงยินดีในการบำเพ็ญกุศลของญาติในโลกนี้ และ

๓. จะต้องถึงพร้อมด้วยทักขิเณยยบุคคล คือบุคคลผู้ควรทักษิณา ถ้าในศาสนาพราหมณ์ ก็พวกพราหมณ์เป็นทักขิเณยยะ

คือผู้ควรทักษิณาของเขา ถ้าในพระพุทธศาสนา ก็หมายถึงพระ-ภิกษุสงฆ์ แต่ว่าการบำเพ็ญทาน แม้ในบุคคลหรือในส่วนอื่น ก็ถือว่าเป็นบุญ เมื่อเป็นบุญแล้ว อุทิศส่วนกุศลไปให้ก็สำเร็จประโยชน์เหมือนกัน

เดี๋ยวนี้[๑] ในทางราชการมีใช้อีกคำหนึ่งว่า **ทักษิณานุสรณ์** ตัดบทเป็น ทักษิณ แล้วก็ อนุสรณ์ อนุสรณ์ก็แปลว่า *ตามระลึกถึง* แปลรวมกันเข้า ความก็ไม่สนิทนัก *ตามระลึกถึงทักษิณา* แต่ว่ามาบัญญัติใช้ในความหมาย *ถ้าทำบุญ มีสวดมนต์ มีเลี้ยงพระด้วย เรียกว่าทักษิณานุปทาน ถ้ามีแต่สวดมนต์ มีบังสุกุล มีสดับปกรณ์ แต่ไม่เลี้ยงพระ ก็เรียกว่า ทักษิณานุสรณ์*

การบำเพ็ญทักษิณานุปทานนั้น ของพราหมณ์ไม่ค่อยยอมจะให้ขาดผ้า ขาดอาหาร คือจะต้องมีการให้ผ้าให้อาหารแก่พวกพราหมณ์ ในฝ่ายพระพุทธศาสนาก็เหมือนกัน จะทำให้บริบูรณ์ จะต้องมีทั้งผ้า และผ้านั้นในวิธีบำเพ็ญก็ไม่ใช้ถวายด้วยมือ แต่ใช้ทอดให้พระบังสุกุล หรือสดับปกรณ์ ถ้าผู้ตายเป็นบุคคลสามัญก็เรียก บังสุกุล ถ้าเป็นเจ้านายชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไป ก็เรียก สดับปกรณ์

บังสุกุล ก็เป็นชื่อของผ้าเก่า ที่กล่าวถึงในนิสสัยข้อที่ ๑ ว่า นุ่งห่มผ้าบังสุกุล

สดับปกรณ์ แปลว่า *เจ็ดคัมภีร์* เป็นชื่อของอภิธรรมที่มี

---

๑. พ.ศ. ๒๕๐๔ ต่อมาดูจะเลิกใช้.

เจ็ดคัมภีร์ เมื่อเวลาจะสวดศพ นิยมเอาบทพระบาลีในพระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์มาสวด เมื่อถึงตอนชักผ้า ก็เอามาเป็นชื่อผ้า เป็นสดับปกรณ์

มีด้ายสายสิญจน์หรือผ้าภูษาโยงจากศพหรือจากอัฐิมาข้างหน้าพระ และเจ้าภาพก็นำผ้าไปทอด วางไว้บนผ้าภูษาโยงหรือบนด้ายสายสิญจน์นั้น แล้วพระก็จับผ้า ใช้มือขวาจับผ้า แล้วก็ว่าพระพุทธภาษิตบทบังสุกุล อนิจฺจา วต สงฺขารา *สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ* อุปฺปาทวย-ธมฺมิโน *มีความเกิดขึ้นและมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา* อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ *เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป* เตสํ วูปสโม สุโข *ความสงบระงับแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข* ในฝ่ายพระธรรมยุตว่าเพิ่มเข้าอีกคาถาหนึ่งว่า สพฺเพ สตฺตา มรนฺติ จ *สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงตายอยู่เดี๋ยวนี้ก็ดี* มรึสุ จ มริสฺสเร *ตายไปแล้วก็ดี จักตายข้างหน้าก็ดี* ตเถวาหํ มริสฺสามิ *ตัวเราก็จักตายอย่างนั้นเหมือนกัน* นตฺถิ เม เอตฺถ สํสโย *ความสงสัยในเรื่องตายนี้ ไม่มีแก่เรา*

คราวนี้ถ้าเอาผ้าไปทอดไว้ที่หีบศพบนเมรุจะเผาแล้ว พระไปชักก็ว่าบทนี้ แต่เรียกว่า มหาบังสุกุล บางทีจะใกล้ศพเข้าไปมากสักหน่อย ทอดผ้าภูษาโยงหรือสายสิญจน์นั้นใกล้ศพหน่อย ในพระพุทธประวัติมีเล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรมานอุรุเวลกัสสปะที่ตำบลอุรุเวลา ได้ทรงชักผ้ามหาบังสุกุล แต่ว่าไม่ได้ทรงทำเป็นพิธีอย่างนี้ คือไปทรงชักผ้าที่เขาห่อศพทิ้งไว้ มาทรงซักย้อมทำเป็นจีวรสำหรับทรงครอง ในธรรมเนียมไทยเรา บางแห่งก็มีเหมือนกัน เอาศพไปไว้ในป่า หรือ

ในสุมทุมพุ่มไม้ แล้วเอาผ้าไปไว้ในมือศพ ทำเป็นกระดานกลไว้ แล้วนิมนต์พระไปชัก พอพระเข้าไป ก็ไปเหยียบกระดานกลนั้น ศพก็ลุกขึ้นนั่งทำท่าเหมือนจะถวายผ้า แล้วพระก็ชักเอามา แต่ว่าบางทีเขาไม่บอกให้พระรู้ ถ้าขวัญไม่ดีก็แย่เหมือนกัน วิธีชักผ้าบังสุกุลนี้ คงจะมุ่งสำหรับพระที่ถือรับผ้าบังสุกุลเป็นวัตร คือไม่รับผ้าที่ทายกถวาย หรืออีกอย่างหนึ่ง ก็รักษาธรรมเนียมเก่าที่แปลว่า พระไปเปลื้องเอามาจากศพเน่า ๆ ทีเดียว แล้วก็นำมาซักย้อมทำเป็นผ้านุ่งห่ม ดังพระพุทธเจ้าได้ทรงทำมาแล้ว ดังเล่าไว้ในพระพุทธประวัตินั้น

ใน ๓ พรรษานี้ พระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาที่พระเวฬุวัน มีเรื่องที่น่านำมาเล่าบางเรื่องสืบต่อไปคือ เรื่อง ทรงอนุญาตเสนาสนะ

คำว่า เสนาสนะ แยกออกเป็นสอง เสนะ แปลว่า *ที่นอน* อาสนะ แปลว่า *ที่นั่ง* สนธิเป็น เสนาสนะ แปลว่า *ที่นอนที่นั่ง* รวมหมายถึงที่อยู่อาศัยด้วย ซึ่งจะต้องเข้าไปนอนไปนั่งในนั้น

เดิมพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้รับอารามดังพระเวฬุวัน ซึ่งเป็นอาราม คือเป็นสวน พระเวฬุวันเป็นสวนหลวง จึงน่าจะต้องมีที่พักอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้แสดงไว้ชัด แต่จะต้องมีต้นไม้มากเป็นแน่นอนเหมือนอย่างที่เรียกว่าสวนในบัดนี้ คำว่า อาราม แปลว่า *เป็นที่มายินดี* มีต้นไม้ร่มรื่น และอาจจะเป็นต้นไม้มีผล แต่ก็มีร่มเงาร่มรื่น คำว่าอาราม เดิมก็มีความหมายว่าเป็นสวนต้นไม้ดังกล่าวนี้ และเพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตให้รับอาราม เป็นที่พักของภิกษุใน

พระพุทธศาสนา จึงใช้คำนี้ในความหมายว่าเป็นวัดด้วย ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ท่านจึงได้มีนิยมสืบ ๆ กันมาว่า วัดจะต้องมีต้นไม้ ก็เป็นไปตามประวัติที่วัดนั้นมาจากอาราม คือสวนต้นไม้ ดังที่กล่าวมานั้น

ที่วัดบวรนิเวศวิหารนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ดี สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ก็ดี ก็โปรดให้มีต้นไม้ ต้นไม้ต้นไหนล้ม ก็โปรดให้หามาปลูกไว้แทนที่ใหม่ เพราะวัดจะต้องมีต้นไม้ให้เป็นที่ร่มรื่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมกระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงสันนิษฐานว่าอารามที่เป็นวัดในชั้นเดิมนั้น กรรมสิทธิ์ก็อยู่กับผู้ถวาย ดั่งเช่นพระเวฬุวัน ก็คงเป็นของหลวงอยู่ และก็คงจะต้องมีผู้รักษาซึ่งเป็นของหลวง แต่ว่าได้พระราชทานสำหรับให้สงฆ์อาศัยได้

ในชั้นต้นนั้น ยังไม่กล่าวถึงเรื่องเสนาสนะคือกุฎี วิหาร จึงมีเล่าไว้ในเสนาสนขันธกะ พระบาลีวินัยว่า

เช้าวันหนึ่ง เศรษฐีกรุงราชคฤห์ ได้ออกไปเห็นพระภิกษุในเวลาเช้าตรู่ กำลังออกกันมาจากป่าบ้าง โคนไม้บ้าง ภูเขาบ้าง ซอกเขาบ้าง ถ้ำบ้าง ป่าช้าบ้าง สุมทุมพุ่มไม้บ้าง ที่แจ้งบ้าง ลอมฟางบ้าง และภิกษุเหล่านั้นต่างก็พากันสำรวมเป็นอย่างดี เศรษฐีกรุงราชคฤห์มีความยินดีเลื่อมใส จึงได้กล่าวว่า พระภิกษุจะรับวิหารที่จะสร้างถวายหรือไม่ พระก็ตอบว่า จะกราบทูลพระพุทธเจ้าก่อน แล้วก็มากราบทูล พระองค์ก็ทรงอนุญาตให้รับเสนาสนะ คือที่นอนที่นั่ง

ที่ระบุไว้ในบาลี ๕ ชนิด ได้แก่ วิหาร อันหมายถึงที่อยู่ เช่นกุฏิหรือกระท่อม อัฑฒโยคะ อันหมายถึงที่อยู่ที่บังครึ่งหนึ่ง เปิดให้โปร่งไว้ครึ่งหนึ่ง ปราสาท อันหมายถึงเรือนชั้น หัมมิยะ อันหมายถึงที่อยู่ที่มีหลังคาตัด คูหา อันหมายถึงถ้ำ เป็นถ้ำอิฐที่สร้างขึ้น หรือว่าถ้ำภูเขา หรือถ้ำที่พอกขึ้นด้วยดินอย่างใดอย่างหนึ่ง พระภิกษุก็ไปแจ้งให้แก่เศรษฐีกรุงราชคฤห์ เศรษฐีจึงให้สร้างวิหารขึ้น ๖๐ หลังในวันเดียวกัน ซึ่งท่านสันนิษฐานว่าคงจะเป็นกระท่อมเล็ก ๆ พอเป็นที่อยู่อาศัยของภิกษุรูปหนึ่ง ๆ จึงสร้างได้รวดเร็ว ถ้าไม่สร้างเป็นกระท่อมเล็ก ๆ อย่างนั้นก็อาจจะเสร็จไม่ทัน ครั้นแล้วก็มาเฝ้าพระพุทธเจ้า เชิญเสด็จพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ให้ไปเสวยและไปฉันที่บ้านของตนในวันรุ่งขึ้น วันรุ่งขึ้นพระพุทธเจ้ากับภิกษุสงฆ์ก็ไปที่บ้านของเศรษฐีนั้น เศรษฐีนั้นก็อังคาส คือถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ และกราบทูลถามว่าจะปฏิบัติอย่างไรในวิหาร ๖๐ หลังนั้น พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าให้ประดิษฐานไว้เพื่อสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง ๔ เศรษฐีก็กราบทูลถวายประดิษฐาน คือให้ตั้งไว้เพื่อพระสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง ๔ พระพุทธเจ้าตรัสอนุโมทนาด้วยพระพุทธภาษิตที่ท่านร้อยกรองเอาไว้ ขึ้นต้นว่า สีตํ อุณฺหํ ปฏิหนฺติ เป็นต้น ที่มีคำแปลโดยความว่า

"วิหารนั้น ย่อมกำจัดเย็นร้อน กับสัตว์ร้าย สัตว์เลื้อยคลานและยุง คุ้มฝน ลม แดด การถวายวิหารแด่สงฆ์ เพื่อเป็นที่เร้น เพื่อ

ความสำราญ เพื่อบำเพ็ญสมถวิปัสสนา พระพุทธะทั้งหลายสรรเสริญว่าเลิศ เหตุนั้น บัณฑิตแลเห็นประโยชน์จึงให้ทำวิหารอันน่าสำราญ แล้วเชิญท่านผู้พหูสูตรให้อยู่ พึงให้ข้าว ให้น้ำ ผ้านุ่งห่ม เสนาสนะ คือที่นอนที่นั่งแก่ท่าน ด้วยจิตเลื่อมใสในท่านว่า เป็นผู้ตรง ท่านผู้พหูสูตรเหล่านั้น ย่อมแสดงธรรมอันเป็นเครื่องบำบัดทุกข์แก่เขา ที่เขารู้ธรรมแล้ว จักเป็นผู้หาอาสวะมิได้ ปรินิพพานในโลกนี้"

พระศาสดาได้ทรงอนุโมทนาวิหารทานของเศรษฐีกรุงราชคฤห์แล้วก็เสด็จกลับ

ธรรมเนียมอนุโมทนาในสมัยนั้น อนุโมทนารูปเดียว คือเมื่อเลี้ยงพระเสร็จแล้ว ท่านผู้เป็นประธานก็เป็นผู้กล่าวอนุโมทนาเป็นแบบเทศน์สั้น ๆ ฟังกันรู้เรื่อง คือเป็นแบบสอน ๆ นี่แหละ บางทีพระอื่น ๆ นั่งอยู่ด้วย บางทีก็ส่งพระอื่น ๆ ให้กลับไปก่อน เหลือไว้แต่พระที่จะกล่าวคำอนุโมทนานั้นเพียงรูปเดียว และคำอนุโมทนานั้นก็เป็นคำสอนนั่นเอง แต่มักจะปรารภบุญกุศลที่เขาบำเพ็ญมาประกอบเข้าด้วย

อีกเรื่องหนึ่ง ทรงมอบให้สงฆ์ เป็นใหญ่ในสังฆกรรม มีการอุปสมบท เป็นต้น ในชั้นแรก ได้เล่าถึงการทรงสั่งให้พระที่บวชเข้ามาถืออุปัชฌายะก่อน ปรารภเหตุว่า พระที่บวชเข้ามานั้นนุ่งห่มไม่เรียบร้อย เข้าไปบิณฑบาตในบ้านไม่เรียบร้อย มีความประพฤติต่าง ๆ ไม่เรียบร้อย ในตอนนั้นในพระบาลีก็ไม่ได้เล่าว่า

บวชวิธีไหน แต่ว่าในครั้งนั้นยังไม่ได้ทรงอนุญาตให้สงฆ์อุป-สมบทด้วย ญัตติจตุตถกรรมอุปสัมปทา *ก็น่าจะยังใช้บวชกันด้วย* เอหิภิกขุอุปสัมปทา *หรือ* ติสรณคมนูปสัมปทา *พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเหตุนั้น จึงได้ทรงสั่งให้พระทั้งหลายถือ* อุปัชฌายะ *ที่แปลว่า ผู้เข้าไปเพ่ง โดยความก็คือ* ผู้ดูแล *วิธีที่ให้ถืออุปัชฌายะนั้น ในตอนแรกน่าจะเช่นเดียวกับการจัดให้มี พระพี่เลี้ยง ที่ใช้กันอยู่ในบัดนี้ แปลว่า* พระที่บวชเข้ามาต้องมีภิกษุผู้บวชมานานเป็นผู้ดูแลอีกส่วนหนึ่ง เรียกผู้ดูนั้นว่าอุปัชฌายะ

ต่อมาก็มีเล่าไว้ว่า มีพราหมณ์คนหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ที่มีอายุมากชื่อว่า ราธะ ได้มาหาภิกษุทั้งหลายขอบวช พวกภิกษุทั้งหลายไม่ปรารถนาที่จะบวชให้ ราธะพราหมณ์นั้นก็เสียใจ ผ่ายผอมลงไป พระพุทธเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นก็ตรัสถาม ราธะนั้นก็กราบทูลเล่าให้ทรงทราบ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา และตรัสถามว่าใครระลึกถึงอธิการ คืออุปการะของพราหมณ์นั้นได้บ้าง พระสารีบุตรก็กราบทูลว่าตนระลึกได้ คือพราหมณ์นั้นได้เคยถวายภิกษาแก่ท่าน ทัพพีหนึ่งเมื่อท่านเข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้พระสารีบุตรบรรพชาอุปสมบทพราหมณ์ พระสารีบุตรรับพระพุทธบัญชานั้น แล้วก็กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า จะให้อุปสมบทด้วยวิธีอย่างไร พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงให้เลิกวิธีอุปสมบทด้วยติสรณคมนูปสัมปทา ซึ่งอนุญาตให้พระภิกษุเฉพาะรูปให้อุปสมบท

กุลบุตรด้วยวิธีให้ไตรสรณคมน์ และได้ทรงอนุญาตวิธีอุปสมบทขึ้นใหม่ ด้วยให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการอุปสมบทนั้น และต้องมีการเสนอญัตติในสงฆ์ ๑ จบ สวดประกาศกันอีก ๓ จบ รวมเป็น ๔ จบทั้งญัตติ วิธีอุปสมบทด้วยวิธีอย่างนี้ จึงได้เรียกว่า ญัตติจตุตถกรรมอุปสัมปทา ในสภานิติบัญญัติบัดนี้ ก็ใช้วิธีคล้ายกันนี้ ที่ใช้ญัตติหนหนึ่งและปรึกษากันอีก ๓ วาระ ก็เป็น ๔ วาระทั้งญัตติ ตั้งแต่นั้นมาก็ใช้วิธีญัตติจตุตถกรรมอุปสมบทจนถึงบัดนี้ และพระสารีบุตรจึงได้อุปสมบทราธะพราหมณ์ด้วยวิธีนั้นเป็นครั้งแรก ตั้งแต่นั้นมาก็ชื่อว่าได้ทรงมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการอุปสมบท และในสังฆกรรมทั้งปวง

คำว่า สงฆ์ นั้น แปลว่า *หมู่* ในที่นี้หมายถึง การกสงฆ์ คือ *หมู่ของภิกษุผู้กระทำกรรม* มีจำนวนอย่างต่ำตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป และได้มีกำหนดไว้โดยย่อดั่งนี้

จตุวรรคสงฆ์ คือสงฆ์ที่มีจำนวนภิกษุผู้ประชุมกัน ๔ รูป นี้เป็นการกสงฆ์ ที่สามารถทำสังฆกรรมทั่ว ๆ ไป เว้นแต่สังฆกรรมที่ระบุจำนวนมากกว่า

ปัญจวรรคสงฆ์ สงฆ์มีจำนวน ๕ รูปประชุมกันนี้ สามารถทำสังฆกรรม ได้แก่ปวารณาออกพรรษา อุปสมบทกุลบุตรในปัจฉิมชนบทหรือปัจจันตชนบท ถ้ามีจำนวนต่ำกว่านี้คือ ๔ รูป ทำไม่ได้

ทสวรรคสงฆ์ สงฆ์มีจำนวนภิกษุประชุมกัน ๑๐ รูปขึ้นไป

สามารถทำสังฆกรรมคือ อุปสมบทกุลบุตรในมัชฌิมชนบทหรือมัชฌิมประเทศ ถ้าต่ำกว่านี้ทำไม่ได้

วีสติวรรคสงฆ์ สงฆ์มีจำนวนภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป สามารถทำสังฆกรรม คือการให้อัพภานแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส และอยู่ปริวาส มานัส ครบกำหนดแล้ว มาขอให้สงฆ์จำนวนนี้สวดชักเข้าหมู่ตามเดิม ถ้าจำนวนต่ำกว่านี้ทำไม่ได้

เมื่อทรงอนุญาตให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการประกอบสังฆกรรมดังนี้ จึงต้องมีกำหนดลักษณะในการประชุมกันอีกหลายอย่าง เมื่อครบถ้วนบริบูรณ์ก็เรียกว่า สมบัติ ถ้าหากว่าขาดตกบกพร่องก็เรียกว่า วิบัติ ถ้าเป็นสมบัติก็ใช้ได้ ถ้าเป็นวิบัติก็ใช้ไม่ได้ กล่าวคือ

๑. เกี่ยวแก่วัตถุ ได้แก่ที่ตั้ง หมายถึงบุคคลหรือเรื่องที่เป็นที่ปรารภทำสังฆกรรมนั้น ๆ เช่นในพิธีอุปสมบท วัตถุก็หมายถึงอุปสัมปทาเปกขะ คือตัวผู้ที่จะอุปสมบท จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้ เมื่อถูกต้องจึงจะเป็นวัตถุสมบัติใช้ได้ ถ้าไม่ถูกต้องก็เป็นวัตถุวิบัติ ใช้ไม่ได้

๒. เขตชุมนุม อันเรียกว่าสีมา ก็จะต้องเป็นเขตชุมนุมที่ถูกต้องตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้ จึงจะเป็นสีมาสมบัติ ถ้าไม่ถูกต้องก็เป็นสีมาวิบัติ ใช้ไม่ได้

๓. เกี่ยวแก่บริษัท คือภิกษุที่มาประชุมกันเป็นสงฆ์นั้น ก็จะ

ต้องเป็นภิกษุปกตัตตะ คือภิกษุปกติ ไม่ได้เป็นผู้ต้องปาราชิก หรือไม่ได้ถูกสงฆ์ยกวัตร และไม่ละหัตถบาสกัน หัตถบาส แปลว่า *บ่วงมือ* คือ *เข้ามานั่งใกล้กัน อยู่ในระยะที่เอื้อมมือของกันและกันถึง ถ้าจะนับก็ขนาดสอกคืบจากกันและกัน ไม่ห่างจากนั้น* ประชุมกันอยู่ในหัตถบาสดังกล่าวนี้ ในสีมาอันเดียวกัน คือในเขตชุมนุมอันเดียวกัน และในขณะที่ประชุมกระทำสังฆกรรมอยู่นั้น ภิกษุที่นั่งในที่ประชุมก็ไม่ออกไปนอกหัตถบาส และภิกษุข้างนอกก็ไม่เข้ามาในสีมา ถ้าเข้ามาก็ต้องเข้ามาในหัตถบาสทีเดียว ถ้าถูกต้องดังนี้ เรียกว่าปริสสมบัติ ถ้าผิดพลาดไปก็เป็นปริสวิบัติ ใช้ไม่ได้

๔. กรรมวาจาที่สวด นั้น ก็จะต้องถูกต้อง เช่นในพิธีอุปสมบทนั้น จะต้องทั้งญัตติหนหนึ่ง อนุสาวนาอีก ๓ หน และในญัตติในอนุสาวนา ก็จะต้องมีระบุชื่อผู้ที่จะขออุปสมบท ระบุชื่ออุปัชฌายะระบุรายละเอียดต่าง ๆ และต้องว่าให้ครบถ้วนถูกต้อง จึงจะเป็นกรรมวาจาสมบัติ ถ้าผิดพลาดไปก็เป็นวิบัติ ใช้ไม่ได้

สำหรับจำนวนภิกษุที่จะเป็นสงฆ์ในพิธีอุปสมบทนั้น ในมัชฌิมชนบท หรือมัชฌิมประเทศ จำนวนตั้งแต่ ๑๐ รูปขึ้นไป ในปัจจันตชนบท ตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป มัชฌิมประเทศนั้นโดยตรงก็หมายถึงส่วนกลางของชมพูทวีปในสมัยนั้น ดั่งที่มีแสดงไว้ในพุทธประวัติว่า ทิศนั้นจดเมืองนั้น ๆ เมื่อรวมกันเข้าทั้งหมด ท่านว่า มุทิงฺคสณฺฐาโน

มีสัณฐานดั่งตะโพน เพราะเป็นถิ่นที่เจริญและมีพระมาก หาพระมาอุปสมบท ๑๐ รูปได้ง่าย จึงได้ตรัสไว้ดั่งนั้น แต่ในชนบทหรือในประเทศถิ่นนอกไปจากนั้น ก็เรียกว่า เป็นปัจจันตชนบททั้งหมด ใช้พระ ๕ รูปก็ได้ ถ้าถือตรง ๆ ตาม เช่นประเทศไทยเรานี้ ใช้ ๕ รูปก็ได้ แต่ว่าถ้าถือตามวัตถุประสงค์ว่า ประเทศที่หาพระง่ายก็ ๑๐ รูป หาพระยากก็ ๕ รูป ก็ไม่ควรจะใช้พระเพียง ๕ รูปในประเทศไทย เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระมหาสมณนิยมไม่ให้ใช้ ให้ใช้ตั้งแต่ ๑๐ รูปขึ้นไป ในอินเดียเดี๋ยวนี้ที่เป็นมัชฌิมประเทศในสมัยนั้น ครั้นมาถึงสมัยนี้ จะหาพระถึง ๑๐ รูปก็คงลำบาก แต่ว่าถ้าจะไปบวชในอินเดีย ในเขตที่กำหนดว่าเป็นมัชฌิมชนบทหรือมัชฌิมประเทศ ก็ต้องถือตามวินัยบัญญัติไว้ น้อยกว่า ๑๐ ใช้ไม่ได้

น่าสังเกตสีมาวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ที่มีประวัติการผูก ๓ คราว คราวแรกก็ผูกเท่ามุขหน้าของพระอุโบสถนี้ ครั้งที่ ๒ ขยายออกไปถึงแนวพลสิงห์ โดยรอบ ครั้งที่ ๓ จึงขยายออกไปอีก ด้านหน้าพระอุโบสถที่มีต้นจันทน์ทั้งสองเป็นนิมิต ตรงกลางมีบ่อน้ำ ด้านทิศตะวันออก และด้านทิศตะวันตกนั้น เป็นนิมิต เบื้องหลังก็มีเสาหินคู่หนึ่งนั้นเป็นเขตนิมิต รวมกันเข้าก็บ่องกลาง มีสัณฐานดั่งตะโพนเหมือนกัน บางทีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จะได้ทรงจับเอาเค้าว่า มุทิงคสณฐาโน *ที่ว่ามัชฌิมประเทศมีสัณฐานเหมือนดั่งตะโพน สีมาวัดนี้มีสัณฐานเหมือนดั่งตะโพน*

ในระหว่างพรรษาทั้ง ๓ นี้ พระพุทธเจ้าได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ สักกชนบท ในหลักฐานชั้นบาลีบ่งว่า รวมอยู่กับแคว้นโกศล ดังที่ในตอนปลายพุทธกาลเล่าถึงพระเจ้าปเสนทิโกศล ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลว่า พระพุทธเจ้ามีพระชนม์ ๘๐ พรรษา พระเจ้าปเสนทิโกศลก็มีพระชนม์ ๘๐ พรรษา พระพุทธเจ้าเป็นชาวโกศล พระเจ้าปเสนทิก็เป็นชาวโกศล แต่อาจจะแยกเป็นแคว้นอิสระในบางครั้งก็ได้

แต่ในหลักฐานชั้นอรรถกถาหลังลงมา กล่าวว่าเป็นแคว้นอิสระ ซึ่งมีพระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดา เป็นพระราชาแห่งแคว้นสักกะนั้น มีกรุงกบิลพัสดุ์เป็นนครหลวง ท่านเล่าไว้ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกทรงผนวช พระเจ้าสุทโธทนะก็ได้ทรงคอยฟังข่าวอยู่เสมอ เมื่อตรัสรู้แล้ว ได้เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนา จนมาประทับอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ พระพุทธบิดาก็ได้ทรงสดับข่าวนี้มาโดยลำดับ และได้ทรงส่งทูตมาทูลเชิญเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ ผู้ที่มานั้นก็มาฟังธรรมและบวชในสำนักพระพุทธเจ้าไม่กลับไป จนถึงพระพุทธบิดาได้ทรงส่งอำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อว่า กาฬุทายี แปลว่า อุทายีดำ เพราะมีผิวดำสักหน่อย เป็นทูตมาเชิญเสด็จ อำมาตย์กาฬุทายีนั้น เมื่อได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรม ก็ได้บวช และได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงกบิลพัสดุ์ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จจากกรุงราชคฤห์ทรงดำเนินด้วยพระบาทไปยังกรุงกบิลพัสดุ์โดยลำดับ

ในชั้นบาลีไม่ได้กล่าวไว้ชัดว่าเสด็จเมื่อไร แต่ว่าในชั้นอรรถกถาได้แสดงเวลาไว้ ดังนี้ พรรษาแรกได้ทรงจำพรรษาอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ถึงวันแรมค่ำ ๑ เดือน ๑๑ ออกพรรษาแล้ว ก็เสด็จไปโปรดชฎิล ประทับอยู่ที่ตำบลอุรุเวลาเป็นเวลาถึง ๓ เดือน คือจนถึงกลางเดือนยี่ ต่อจากนั้นจึงเสด็จไปกรุงราชคฤห์ ทรงรับพระเวฬุวันในวันสิ้นเดือนยี่ ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้นจนถึงกลางเดือน ๔ วันรุ่งขึ้นจึงได้เริ่มเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ ซึ่งท่านพรรณนาไว้ว่ามีหนทาง ๖๐ โยชน์ และเสด็จพระพุทธดำเนินไปเพียงวันละ ๑ โยชน์ ต้องใช้เวลา ๒ เดือน ถึงกรุงกบิลพัสดุ์ในวันกลางเดือน ๖ ซึ่งเป็นวันวิสาขปุณณมี โยชน์ในครั้งนั้นจะเป็นระยะทางเท่าไรไม่อาจจะทราบได้แน่ แต่ว่าอาจจะเทียบได้ ที่กล่าวถึงระยะทางจากพุทธคยา คือที่ตรัสรู้ ไปถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เป็นระยะทาง ๑๘ โยชน์ เดี๋ยวนี้ทางในแผนที่ปัจจุบันตามทางรถไฟตก ๑๒๐ ไมล์หย่อนหน่อย คือไม่ถึง ๑๒๐ ไมล์ดี ที่เป็น ๑๘ โยชน์ก็อาจจะคิดเทียบเคียงได้ดังนี้ ส่วนระยะทางจากกรุงราชคฤห์ถึงกรุงกบิลพัสดุ์แคว้นสักกะนั้น ๖๐ โยชน์ เสด็จวันละโยชน์ที่กล่าวว่าเสด็จไม่รีบร้อน

เมื่อเสด็จไปถึง พระญาติมีพระเจ้าสุทโธทนะเป็นประธาน ก็ถวายการต้อนรับ และจัดให้ประทับที่อารามของเจ้าสักยะองค์หนึ่ง ชื่อว่า นิโครธ จึงได้เรียกว่า **นิโครธาราม** ในชั้นแรก พระญาติชั้นผู้ใหญ่ คือผู้ที่สูงอายุกว่า ไม่ยอมถวายบังคม คือไหว้พระพุทธเจ้า

เพราะวงศ์สักยะนี้เป็นผู้ที่มีมานะแรงมาก ไม่ยอมแสดงความเคารพแก่ผู้ที่อ่อนอายุกว่า ท่านแสดงว่าฝนโบกขรพัสได้ตก แปลว่าฝนที่มีสีแดง และพระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแสดง เวสสันตรชาดก คือเรื่องพระเวส-สันดร ที่มีความโดยย่อว่า

พระเจ้าสัญชัยแห่งสีวีรัฐ ได้มีพระโอรสพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าเวสสันดร ประสูติแต่พระนางผุสดี พระเวสสันดรนั้น ครั้นเมื่อมีพระชนม์เจริญขึ้น ก็ได้ทรงอภิเษกกับพระนางมัทรี มีพระโอรสองค์หนึ่งพระนามว่าชาลี พระธิดาองค์หนึ่ง พระนามว่ากัณหา พระเวส-สันดรเป็นผู้ที่มีพระหทัยกว้างขวาง ทรงบำเพ็ญทานอยู่เสมอ มีพระอัธยาศัยน้อมน้าวไปในทางบริจาคอย่างไม่อั้นและไม่หยุดยั้ง ได้ประทานช้างเผือกสำหรับพระนครแก่พราหมณ์ชาวกลิงครัฐไป ชาวเมืองจึงเกิดความไม่พอใจ ประชุมกันให้พระเจ้าสัญชัยเนรเทศพระเวสสันดร พระเจ้าสัญชัยก็จำต้องทรงปฏิบัติตามความประสงค์ของประชาชน เนรเทศพระเวสสันดรไปพร้อมกับพระชายากับพระโอรสพระธิดา ทั้ง ๔ พระองค์ได้เสด็จไปทรงผนวชเป็นฤษีอยู่ในป่า แต่ก็ยังมีพราหมณ์ชูชกไปทูลขอพระชาลีพระกัณหา พระเวสสันดรก็ประทานให้ ชูชกก็พาพระกุมารกุมารีทั้งสองไป แล้วก็ยังมีพราหมณ์มาขอพระนางมัทรีอีก พระเวสสันดรก็ประทานให้ แต่ว่าพราหมณ์ที่มาขอพระนางมัทรีนั้นว่าเป็นพราหมณ์พระอินทร์แปลง เพราะฉะนั้น ก็ถวายคืนไว้ ฝ่ายชูชกพาพระชาลีพระกัณหาไปเฝ้าพระเจ้าสัญชัย พระเจ้าสัญชัยก็ทรงรับเอา

ทั้งสองพระองค์ไว้ และพระราชทานทรัพย์เป็นการแลกเปลี่ยนพระราชนัดดา และพระเจ้ากรุงสัญชัยก็ได้ทรงพาพระราชนัดดาออกไปรับพระเวสสันดรกับพระนางมัทรีเสด็จกลับพระนคร เรื่องโดยย่อก็มีเท่านี้

เรื่องเวสสันตรชาดกนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *มหาชาติ* เป็นที่นิยมในหมู่คนไทยมาตั้งแต่เก่าก่อน ได้มีนักกวีแต่งเป็นร่ายยาวสำหรับเทศน์ มีสำนวนดี ๆ มาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงเก่าศรีอยุธยา ในสมัยกรุงเทพ ฯ นี้ ก็มี จนถึงเป็นธรรมเนียมในราชสำนัก เจ้านายผู้ใหญ่ทรงผนวชอย่างบวช ๓ เดือน และต้องไปถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์หนึ่ง รัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงผนวชเณร ก็ทรงถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์หนึ่ง รัชกาลที่ ๔ โปรดให้กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศทรงเป็นผู้จัดเครื่องกัณฑ์ ในบัดนี้ วัดอีกมากก็ยังนิยมเทศน์มหาชาติเป็นงานประจำปี เป็นการหาทุนก่อสร้างอะไรต่าง ๆ ในวัด เพราะฉะนั้น พระเวสสันดรท่านก็ได้ช่วยสร้างวัด สร้างถาวรวัตถุและสิ่งต่าง ๆ มามากมายสำหรับในเมืองไทย

พระญาติที่มีอายุสูงกว่า เมื่อได้ฟังและได้เห็นพระพุทธจรรยาต่าง ๆ ในที่สุดก็ได้ถวายบังคมด้วยกันทั้งหมด แต่ในวันนั้นยังไม่มีใครอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ไปเสวยที่ไหน วันรุ่งขึ้นจึงได้เสด็จออกทรงบิณฑบาตพร้อมกับภิกษุสงฆ์ ฝ่ายพระญาติมีพระเจ้าสุทโธทนะเป็นต้นได้ทรงทราบข่าวดังนั้นก็ตระหนกพระหทัย เพราะว่าผิดธรรมเนียม

ของขัตติยวงศ์ พระเจ้าสุทโธทนะได้รีบเสด็จออกไปยังที่พระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงบิณฑบาต ท่านว่าพระเจ้าสุทโธทนะได้ตรัสต่อว่า ว่าได้ทรงปฏิบัติผิดวงศ์ หรือผิดตระกูล ไม่มีธรรมเนียมที่กษัตริย์จะภิกขาจารเหมือนอย่างนี้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า ได้ทรงปฏิบัติตามวงศ์ของพระพุทธะ ไม่ใช่วงศ์ของขัตติยะ ได้ทรงเป็นพระพุทธะ ทรงปฏิบัติตามวงศ์ของพระพุทธะ แล้วก็ได้ตรัสพระคาถาว่า อุตฺติฏฺเฐ นปฺปมชฺเชยฺย เป็นต้น ที่แปลความว่า บุคคลไม่พึงประมาทในอาหารที่ยืนแดนหรือในก้อนข้าวที่พึงลุกขึ้นรับ พึงประพฤติธรรมให้สุจริต ไม่พึงประพฤติธรรมนั้นให้ทุจริต เพราะว่าผู้ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้ทั้งในโลกอื่น ถ้าจะพิจารณาดูโดยความก็คือ เท่ากับทรงแสดงว่า ไม่พึงประมาทในอาหารที่เขาใส่บาตร และการเที่ยวภิกขาจารนี้ก็ไม่ได้ไปลักไปขโมยใคร เป็นการแสวงหาโดยสุจริต ไม่ได้ไปทำทุจริตที่ไหน เพราะฉะนั้น อาชีพอะไร ๆ ก็ตาม ที่เป็นอาชีพที่สุจริตและที่เป็นการสมควรแก่ภาวะของตนแล้ว ก็ใช้ได้ แต่ว่าทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่า การภิกขาจารนั้นจะเป็นสิ่งที่ควรสรรเสริญเรื่อยไป เพราะเป็นกรณียะ คือเป็นกิจที่ควรทำโดยเฉพาะสำหรับนักบวช ซึ่งเป็นผู้ต้องอาศัยนิสสัยข้อนี้ แต่สำหรับคฤหัสถ์ ซึ่งเป็นผู้มีกิจทำมาหากิน จะภิกขาจารอย่างนี้ก็ไม่ได้ ก็ต้องปฏิบัติให้เหมาะแก่ภาวะ

พระเจ้าสุทโธทนะได้รับบาตรของพระพุทธเจ้า และเชิญเสด็จเข้าไปทรงรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์

ในวันต่อมา ที่กล่าวว่าเป็นวันที่ ๓ เป็นวันประกอบพิธีวิวาหมงคลและพิธีมงคลขึ้นตำหนักอภิเษกของพระราชกุมาร ทรงพระนามว่า นันทะ พระนันทะนี้เป็นพระโอรสของพระนางมหาปชาบดีโคตมี พระน้านางของพระพุทธเจ้า พระนางนี้มีพระราชธิดาอีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า รูปนันทา พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเรือนตำหนักของพระนันทราชกุมาร พระนันทราชกุมารก็ทรงรับบาตรของพระพุทธเจ้า และก็เสด็จตามพระพุทธเจ้าออกมา ฝ่ายพวกคนในเรือนเห็นดังนั้น ก็รีบไปทูลนางชนบทกัลยาณีซึ่งเป็นคู่อภิเษกในวันนั้นของพระนันทะ นางก็รีบออกมาและเตือนให้รีบกลับ ฝ่ายพระนันทะก็ถือบาตรตามพระพุทธเจ้าเรื่อยมา และก็ทรงนึกเรื่อยมาว่า พระพุทธเจ้าจะทรงรับบาตรที่นี่ที่นั่น พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับ ก็ต้องถือบาตรตามพระพุทธเจ้าเรื่อยมาจนถึงนิโครธาราม ครั้นถึงนิโครธารามแล้ว พระพุทธเจ้าก็ตรัสถามพระนันทะว่าจะบวชไหม พระนันทะทูลตอบรับว่าจะบวช ด้วยไม่กล้าจะขัดพระพุทธดำรัส พระพุทธเจ้าก็โปรดให้สงฆ์บวชพระนันทะเป็นภิกษุ

ต่อมา ท่านกล่าวว่าเป็นวันที่ ๗ ได้เสด็จเข้าไปทรงรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ พระนางยโสธราพิมพา ซึ่งเป็นพระมารดาของราหุล พระโอรสของพระโพธิสัตว์ เมื่อก่อนทรงผนวช ได้ทรงแต่งพระราหุลออกมาให้กราบทูลพระราชบิดา ทำนองว่ากราบทูลขอพระราชสมบัติ พระราหุล ว่าเวลานั้นมีพระชนม์ ๗ ขวบ ออกมา

กราบทูลขอมรดก พระพุทธเจ้าก็ทรงนำพระราหุลไปนิโครธารามด้วย และเมื่อถึงนิโครธารามแล้ว ก็โปรดให้พระสารีบุตรบรรพชาพระราหุลเป็นสามเณร ด้วยใช้วิธีให้รับสรณะ ๓ คือ วิธีอุปสมบทด้วยถึงสรณะ ๓ ที่ทรงให้เลิกไปแล้วนั้นมาใช้บรรพชาสามเณร พระราหุลจึงเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา และก็ใช้วิธีบวชด้วยให้ถึงสรณะ ๓ สืบต่อมาจนบัดนี้ ท่านแสดงว่า เพราะทรงมีพระพุทธ-ดำริ ทรัพย์ที่เป็นโลกิยะนั้นเป็นของที่ไม่ยั่งยืน แต่ว่าอริยทรัพย์เป็นสิ่งยั่งยืนกว่า เพราะฉะนั้น เมื่อมากราบทูลขอมรดก จึงได้ประทานอริยทรัพย์ให้

ข้อนี้ก็น่าพิจารณาถึงธรรมเนียมบวชในบัดนี้ มารดาบิดาที่จัดให้บุตรได้บวชก็เท่ากับว่าเป็นการที่ให้อริยทรัพย์ หรือว่าจัดให้บุตรได้อริย-ทรัพย์ ซึ่งถือว่าเป็นการทำให้ได้รับทรัพย์ที่ประเสริฐ เมื่อท่านได้ทำกิจอันนี้ ก็รู้สึกว่าท่านได้มีความปีติยินดีว่า ได้อุปการะบุตรเป็นอย่างดีคราวนี้ มาพิจารณาดูถึงหน้าที่ของบุตรที่จะพึงมีต่อบุพพการี เช่นมารดาบิดา ในพระพุทธศาสนาก็แสดงไว้เป็น ๒ คือ ตอบแทนตามหน้าที่เช่นว่าท่านเลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่า ตอบแทนด้วยทำให้มารดาบิดาเจริญด้วยคุณมีศรัทธาศีลเป็นต้น เมื่อทำให้ท่านเจริญศรัทธาศีลเป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็นการตอบแทนอย่างสูง พิจารณาดูก็คือว่าตอบแทนท่าน ด้วยทำให้ท่านได้รับอริยทรัพย์นั้นเอง และการบวชเป็นทางที่จะทำให้ท่านบุพพการีจะรับอริยทรัพย์ได้ง่าย เพราะ

ทำให้ท่านมีความคุ้นเคยในศาสนา เป็นโอกาสที่จะเข้ามารักษาศีลฟังธรรม และปฏิบัติความดีอื่น ๆ อีก เพราะฉะนั้น ก็เป็นเหตุผลที่จูงกันไปในด้านดี ให้เกิดอริยทรัพย์ด้วยกันทุก ๆ ฝ่าย

ฝ่ายพระเจ้าสุทโธทนะ เมื่อได้ทรงทราบดังนั้น ก็ทรงมีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ได้รีบเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วก็ทูลถึงความทุกข์ในพระราชหฤทัยว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จออกทรงผนวชนั้น ก็ทรงประสพความทุกข์อย่างใหญ่เป็นครั้งแรก ครั้นเมื่อพระนันทะออกทรงผนวชอีก ก็ทรงประสพความทุกข์เป็นอย่างยิ่งอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็ยังหวังอยู่ว่ายังมีพระราหุลจะทรงเป็นผู้สืบพระราชวงศ์ต่อไป แต่มาครั้งนี้พระราหุลมาทรงผนวชอีก ก็ยิ่งทรงประสพความทุกข์อย่างหนักเป็นครั้งที่สาม เพราะฉะนั้น ก็ทรงขอประทานพรพระพุทธเจ้าข้อหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่าได้ทรงล่วงพรเสียแล้ว พระเจ้าสุทโธทนะก็ทูลโดยความว่า ก็มิใช่จะเป็นการบังคับ เมื่อทรงเห็นสมควรก็ประทาน เมื่อไม่ทรงเห็นสมควรก็อย่าประทาน พระพุทธเจ้าก็ทรงให้พระเจ้าสุทโธทนะ ตรัสว่าจะทรงขอพรอะไร พระเจ้าสุทโธทนะก็ได้ทูลขอพรข้อหนึ่งว่า ต่อไปเมื่อพระสงฆ์จะบวชผู้ใด ก็ให้ผู้นั้นได้รับอนุญาตจากมารดาบิดาก่อน เพราะได้ทรงปรารภถึงความทุกข์ที่เกิดแก่พระองค์ครั้งนี้ว่ามากมายนัก ก็อย่าให้ความทุกข์เช่นนี้เกิดขึ้นแก่มารดาบิดาอื่นเลย พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต และก็ได้ทรงสั่งพระสงฆ์ว่าจะบวชใครก็ต้องให้ผู้นั้นได้รับอนุญาตจากมารดาบิดาเสียก่อน ตลอดมาถึงบัดนี้

และในวันหนึ่ง ที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้แสดงว่า ในวันรุ่งขึ้น พระเจ้าสุทโธทนะได้ทูลพระพุทธเจ้าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ได้มีเทพดามาบอกว่า พระลูกเจ้าสิ้นพระชนม์เสียแล้ว แต่พระเจ้าสุทโธทนะไม่ทรงเชื่อ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสชาดกเรื่องหนึ่ง เรียกว่า มหาธรรมปาลชาดก โดยความว่า ในแคว้นกาสีได้มีบ้านหนึ่ง ชื่อว่าบ้านธรรมปาละ นายบ้านก็ชื่อว่าธรรมปาละ และมีบุตรคนหนึ่งก็ชื่อธรรมปาละ เป็นตระกูลที่ประพฤติธรรมสืบ ๆ กันมา คนในหมู่บ้านนั้นทุกชั้นก็พากันประพฤติธรรม คือไม่ฆ่า ไม่ลัก ไม่พูดเท็จ เป็นต้น บิดาได้ส่งธรรมปาลกุมารไปเรียนวิชากับอาจารย์ทิศาปาโมกข์ที่กรุงตักศิลา ธรรมปาลกุมารเรียนได้ดี ต่อมาบุตรของอาจารย์ก็สิ้นชีวิตด้วยเหตุอย่างหนึ่ง หมู่ญาติและหมู่ศิษย์ก็พากันเศร้าโศก ฝ่ายธรรมปาลกุมารไม่เศร้าโศก แต่มีความสงสัยว่าทำไมจึงตายในเวลาเป็นหนุ่ม ในที่สุดก็ได้ถามขึ้น คนเหล่านั้นได้บอกว่า ความตายนั้นไม่แน่นอน จะตายเวลาไหนได้ทั้งนั้น ธรรมปาลกุมารก็บอกว่าในหมู่บ้านเขานั้นเห็นตายกันเมื่อแก่เป็นพื้น ฝ่ายอาจารย์ก็ไม่เชื่อ จึงได้ให้ธรรมปาลกุมารเป็นผู้ดูแลกิจการอยู่ชั่วคราว ตนเองก็เดินทางไปหมู่บ้านธรรมปาละ และนำเอากระดูกของแพะไปแสดงแก่บิดาของธรรมปาละว่า ธรรมปาละตายแล้ว บิดาของธรรมปาละ ก็บอกว่าไม่เชื่อ เพราะที่นี่โดยปรกติไม่ตายกันในเวลาเป็นเด็กหรือเป็นหนุ่ม อาจารย์ก็ถามว่าจะต้องมีเหตุ และประพฤติอย่างไรจึงเป็นเหตุให้บังเกิดผลเช่นนี้ บิดาของธรรมปาละก็ได้ตอบว่าประพฤติธรรมะนั่นเอง

และแจ้งข้อที่ประพฤติต่อ ๆ กันมาให้ทราบ อาจารย์ของธรรมปาละก็มีความชื่นชมยินดี แล้วก็รับเอาธรรมเนียมปฏิบัติในหมู่บ้านนั้นกลับไปใช้ประพฤติปฏิบัติกันต่อไป

พระพุทธเจ้า ไม่ได้ประทับจำพรรษาที่กรุงกบิลพัสดุ์ในตอนนั้น ได้โปรดให้บวชพระนันทะกับพระราหุล และได้ทรงนำพระนันทะกับพระราหุลเสด็จกลับไปสู่กรุงราชคฤห์ ทรงจำพรรษาอยู่ในกรุงราชคฤห์ เรื่องการเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรกก็มีเพียงเท่านี้.

เรื่องการกำหนดเวลาว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจอะไรเมื่อไร เสด็จไปไหนเมื่อไหร่ ได้หลักฐานในชั้นบาลีเป็นส่วนน้อย และโดยมากก็บอกแต่เพียงว่า สมัยหนึ่งประทับที่นั่น หรือประทับที่นั้นตามพระพุทธอัธยาศัยแล้วก็เสด็จจาริกไปที่นั้น หนังสือชั้นบาลีนี้ปรากฏว่า เขียนเป็นตัวอักษรขึ้นที่ลังกา ในสมัยสังคายนาเป็นครั้งที่ ๕ เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงแล้ว ๔๐๐ ปีเศษ แต่คัมภีร์ในชั้นหลังต่อมา ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายพระบาลีที่เรียกว่า อรรถกถา *แปลว่า* กล่าวเนื้อความของบาลี *ซึ่งเป็นการอธิบาย พระอาจารย์รจนาอรรถกถา เรียกว่า* อรรถกถาจารย์ *ปรากฏว่าได้ทำในสมัยต่อมาอีก จนกระทั่งพระพุทธศาสนาล่วงแล้วได้ ๑,๐๐๐ ปีกว่า ในคัมภีร์ชั้นนี้แสดงเวลาไว้ละเอียดยิ่งขึ้น ดังเช่นระยะเวลาที่กล่าวเมื่อคราวก่อน โดยเฉพาะระยะเวลาเรื่องเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ชั้นอรรถกถากล่าวไว้ว่า เสด็จก่อนเข้าพรรษาที่ ๒ ดังที่กล่าวแล้ว แต่ว่าในอรรถกถานั้นเองได้มีเรื่องที่เป็นเบื้องต้นไว้ว่า*

พระเจ้าสุทโธทนะ ได้ส่งทูตมาเชิญเสด็จพระพุทธเจ้ารวมทั้งหมดเป็น ๑๐ คน ทั้งกาฬุทายีอำมาตย์ และส่งมาทีละคน เมื่อส่งมาคนหนึ่งเห็นหายไป ก็ส่งมาอีกคนหนึ่ง รวมจนถึงคนที่ ๑๐ จึงสำเร็จ

ถ้าเป็นจริงตามนี้ ระยะเวลาที่จะเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์หน้าพรรษาที่ ๒ ก็คงเป็นไปไม่ได้ กว่าทูตคนหนึ่งจะเดินทางมาถึงแล้ว พระเจ้าสุทโธทนะก็จะต้องทรงรอ เห็นหายไปจนผิดสังเกต จึงได้ทรงส่งอีกคนหนึ่งมา ระยะทางไม่ใกล้ ฉะนั้นที่ท่านพรรณนาถึงเรื่องเบื้องต้นเหล่านี้ไว้ เมื่อพิจารณาดูระยะเวลาที่ท่านให้ในการเสด็จ ก็ดูเหมือนจะขัดกัน แต่ก็เป็นอันยุติได้แต่เพียงว่า ได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งหนึ่งในระยะต้นนั้น และท่านว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพาพระนันทะ และพระราหุลเสด็จกลับมากรุงราชคฤห์ประทับจำพรรษาที่ ๒ ที่พระเวฬุวัน แต่ในหลักฐานชั้นบาลีกล่าวว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงผนวชพระราหุลเป็นสามเณรแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ ไปนครสาวัตถีแคว้นโกศล ขัดกันอยู่ ฉะนั้นเรื่องการบวชพระราหุลอาจจะเป็นการเสด็จในครั้งที่ ๒ ก็ได้ เพราะได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์อีกครั้งหนึ่งในภายหลัง และในครั้งหลังนั้น ได้เสด็จจำพรรษาที่นิโครธาราม

แต่ก็มีพระสูตรบางพระสูตรที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมพระราหุลที่พระเวฬุวัน ซึ่งท่านพระอรรถกถาจารย์ท่านเล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าโปรดให้บวชพระราหุลนั้น พระราหุมีชันษาได้เพียง ๗ พรรษา และเมื่อได้ทรงนำมาประทับอยู่ที่พระเวฬุวันกรุงราชคฤห์

ก็ได้ทรงอบรมราหุลสามเณรอยู่เสมอ คำอบรมในระหว่างที่ราหุลสามเณรมีพระชนม์ ๗ พรรษานั้น ท่านร้อยกรองไว้เป็นพระสูตรหนึ่ง เรียกว่า ราหุโลวาท ซึ่งแปลว่า *โอวาทแก่พระราหุล* มีเล่าไว้ว่า พระราหุลได้ประทับอยู่ที่เรือนชั้นอันชื่อว่า อัมพลัฏฐิกา ที่ตอนสุดของพระเวฬุวัน พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทานพระโอวาทอบรมเตือนให้พระราหุลศึกษา ๒ ข้อ คือ

๑. ให้ศึกษาว่า จะไม่พูดเท็จแม้เพื่อจะหัวเราะเล่น

๒. ให้ศึกษาว่า จะปัจจเวกขณ์ คือพิจารณาชำระกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ให้บริสุทธิ์

ข้อความละเอียดในพระสูตรนี้มีเล่าว่า เมื่อเสด็จพระพุทธดำเนินไปถึง พระราหุลก็ได้ปูอาสนะ ได้เตรียมน้ำล้างพระบาท และก็ได้ล้างพระบาทถวาย พระพุทธเจ้าได้ประทับนั่งแล้วก็ตรัสให้พระราหุลดูน้ำที่เหลืออยู่ในภาชนะที่ใช้เทล้างพระบาทนั้น ซึ่งมีเหลืออยู่น้อย ตรัสเปรียบเทียบว่า ความละอายในเพราะสัมปชานมุสาวาท คือพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ไม่มีแก่ผู้ใด สามัญญะ คือความเป็นสมณะของผู้นั้นก็มีน้อยเหมือนอย่างน้ำที่มีเหลืออยู่น้อยในภาชนะน้ำนั้น

แล้วก็ตรัสสั่งให้พระราหุลเทน้ำทิ้งให้หมด ตรัสโอวาทต่อไปว่า ความละอายในเพราะพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ไม่มีแก่ผู้ใด ความเป็นสมณะของผู้นั้น ก็ต้องถูกทิ้งเสียแล้ว เหมือนอย่างน้ำในภาชนะน้ำที่เขาทิ้งเสียหมด

แล้วก็ตรัสสั่งให้พระราหุลคว่ำภาชนะน้ำนั้น แล้วทรงสั่งให้พระราหุลหงายภาชนะน้ำนั้น ก็เป็นภาชนะน้ำที่ว่างเปล่า ก็ตรัสโอวาทสืบต่อไปอีกว่า ความละอายในเพราะพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ไม่มีแก่ผู้ใด ความเป็นสมณะของผู้นั้นก็ว่างเปล่า เหมือนอย่างภาชนะน้ำที่หงายขึ้นว่างเปล่าฉะนั้น

ต่อจากนี้ ก็ตรัสอุปมาอีกข้อหนึ่งว่า *เหมือนอย่างช้างศึกของพระเจ้าแผ่นดิน ที่ฝึกหัดไว้เป็นอย่างดี ขึ้นระวางแล้วออกสงคราม ก็ทำการรบ คือทำหน้าที่ออกศึก ด้วยเท้าหน้าทั้งสอง ด้วยเท้าหลังทั้งสอง ด้วยศีรษะ ด้วยหู ด้วยงวง ด้วยหาง แต่ว่าถ้ายังรักษางวงอยู่ ยังไม่ใช้งวงในการปฏิบัติหน้าที่ ก็ชื่อว่ายังมิได้สละชีวิตเพื่อพระเจ้าแผ่นดิน ต่อได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยงวงอย่างหนึ่ง จึงชื่อว่าได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างบริบูรณ์ และก็ไม่มีอะไรที่ช้างนั้นมิได้ทำ ฉันใดก็ดี ถ้าไม่มีความละอายที่จะพูดเท็จทั้งรู้ ก็กล่าวไม่ได้ว่าจะไม่ทำบาปอะไร ๆ แต่ถ้ามีความละอายอยู่ในอันที่จะพูดเท็จทั้งรู้ งดเว้นจากการพูดเท็จเสียได้ จึงจะกล่าวได้ว่าเป็นผู้ไม่ทำบาป*

เมื่อได้ตรัสโอวาทดั่งนี้แล้วจึงสรุปให้พระราหุลศึกษาว่า จะไม่พูดเท็จ แม้เพื่อจะหัวเราะเล่น

ต่อจากนั้นได้ทรงสอนให้พระราหุลปัจจเวกขณ์กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ได้ทรงชักวัตถุอย่างหนึ่งมาเปรียบเทียบ คือตรัสถามว่า แว่นส่องมีประโยชน์อะไร พระราหุลก็กราบทูลว่า มีประโยชน์เพื่อ

จะปัจจเวกขณ์ คือว่าได้ตรวจดูหน้าตาเป็นต้น พระพุทธเจ้าจึงได้ประทานพระโอวาทสืบต่อไปว่า *ควรที่จะปัจจเวกขณ์คือพิจารณาก่อนแล้ว จึงทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เมื่อคิดปรารถนาจะทำ จะพูด จะคิด ก็ให้ปัจจเวกขณ์ก่อนว่า เราจะทำ จะพูด จะคิดอย่างนี้ แต่ว่าการทำ พูด คิด อย่างนี้เป็นอย่างไร เมื่อปัจจเวกขณ์แล้วรู้ว่า การทำ การพูด การคิด อย่างนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น เพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เป็นอกุศลมีทุกข์โทษเป็นกำไรเป็นผล เมื่อรู้ดั่งนี้แล้วก็ไม่ควรทำกายกรรม วจีกรรมมโนกรรมนั้น ต่อเมื่อได้ปัจจเวกขณ์แล้ว ก็รู้ว่าเป็นไปตรงกันข้าม คือการทำ การพูด การคิดนั้นไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนดั่งกล่าวเป็นกุศลมีสุขเป็นกำไรเป็นผล เมื่อรู้ดั่งนี้แล้ว จึงควรทำกายกรรม วจีกรรมมโนกรรมนั้น*

อนึ่ง เมื่อกำลังทำ กำลังพูด กำลังคิดอยู่ ก็ให้ปัจจเวกขณ์ว่าบัดนี้เรากำลังทำ กำลังพูด กำลังคิดอย่างนี้ แต่ว่าการทำ การพูดการคิดอย่างนี้เป็นอย่างไร เมื่อปัจจเวกขณ์ก็จะรู้ เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนไม่ดีก็ให้เลิกเสีย เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนดี ก็ให้ทำเพิ่มเติมต่อไป

อนึ่ง ทำ พูด คิดมาแล้ว ก็ให้ปัจจเวกขณ์เหมือนกันว่า เราได้ทำ พูด คิด อย่างนั้นมาแล้ว แต่ว่าการทำ การพูด การคิดของเรานั้นเป็นอย่างไร เมื่อรู้ว่าไม่ดี แต่ว่าทำไปแล้ว ก็ให้แสดงเปิดเผยในพระศาสดาหรือในสพรหมจารีซึ่งเป็นวิญญูชน คือเป็นผู้รู้และถึงความสังวรเพื่อจะ

ไม่ทำอีกต่อไป เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนดี ก็ให้เป็นผู้มีปีติความอิ่มใจปราโมทย์ความบันเทิงอยู่ และตามศึกษาสำเหนียกอยู่ในธรรมที่เป็นส่วนกุศลทั้งหลาย ทั้งกลางวัน ทั้งกลางคืน

พระพุทธเจ้าตรัสสรุปต่อไปว่า สมณพราหมณ์ในอดีต ปัจจะเวกขณ์ชำระกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมมาอย่างนี้ ในอนาคตก็จักได้ปัจจเวกขณ์ชำระอย่างนี้ ในปัจจุบันก็พิจารณาชำระอย่างนี้

ในที่สุดก็ตรัสเตือนให้พระราหุลศึกษาเป็นข้อที่ ๒ คือให้คอยปัจจเวกขณ์กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ

พระสูตรนี้เรียกว่า อัมพลัฏฐิการาหุโลวาทสูตร ตามชื่อของเรื่องนั้น ชื่อว่า อัมพลัฏฐิกา หรือเรียกว่า จุลราหุโลวาทสูตร พระสูตรที่แสดงพระโอวาทแก่พระราหุลซึ่งเป็นสูตรเล็ก เพราะเมื่อพระราหุลมีอายุมากขึ้น พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทอย่างอื่นต่อไป

อนึ่ง ในระยะเวลาที่พระราหุลมีพระชนม์พรรษาน้อยอยู่นี้ พระอรรถกถาจารย์ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมด้วย กุมารปัญหา *คือปัญหาที่ผูกขึ้นสำหรับถามเด็ก หรือ* สามเณรปัญหา ปัญหาที่ผูกขึ้นสำหรับสามเณร ปัญหานี้ในที่แห่งหนึ่งแสดงว่า พระพุทธเจ้าตรัสถามให้สามเณรรูปหนึ่งชื่อว่า โสปากสามเณร ตอบ แต่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตั้งปัญหาอันเดียวกันนี้ถามพระราหุลด้วย มี ๑๐ ข้อ คือ

ถามว่า อะไรชื่อว่าหนึ่ง ก็ทูลตอบว่า *ที่ชื่อว่าหนึ่ง ก็คือสัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร*

ถามว่า อะไรชื่อว่าสอง ก็ตอบว่า *ที่ชื่อว่าสองคือนามรูป*

ถามว่า อะไรชื่อว่าสาม ก็ตอบว่า *คือเวทนาสาม*

ถามว่า อะไรชื่อว่าสี่ ก็ตอบว่า *อริยสัจจ์สี่*

ถามว่า อะไรชื่อว่าห้า ก็ตอบว่า *อุปาทานขันธ์ คือขันธ์เป็นที่ยึดถือห้า*

ถามว่า อะไรชื่อว่าหก ก็ตอบว่า *อายตนะภายในหก*

ถามว่า อะไรชื่อว่าเจ็ด ก็ตอบว่า *โพชฌงค์เจ็ด*

ถามว่า อะไรชื่อว่าแปด ก็ตอบว่า *อริยมรรคมีองค์แปด*

ถามว่า อะไรชื่อว่าเก้า ก็ตอบว่า *สัตตาวาส คือที่อยู่ของสัตว์เก้าจำพวก*

ถามว่า อะไรชื่อว่าสิบ ก็ตอบว่า *ท่านที่ประกอบด้วยองค์สิบเรียกว่าพระอรหันต์*

ชื่อธรรมะเหล่านี้เป็นที่รู้จักกันอยู่เป็นส่วนมาก สัตตาวาส ๙ นั้นเป็นภูมิภพของสัตว์ ๙ จำพวก ส่วนพระอรหันต์ประกอบด้วยองค์ ๑๐ นั้นก็คือ ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ คือความรู้ชอบ สัมมาวิมุตติ คือความพ้นชอบ ซึ่งเป็นอเสขะ คือเป็นองค์ที่เสร็จกิจจะต้องศึกษาอันเรียกว่าเป็นของพระอเสขะ

ผู้ที่ไม่ต้องศึกษา ก็ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ และเพิ่มสัมมาญาณะ และสัมมาวิมุติเข้าอีก ๒ รวมเป็น ๑๐

ปัญหาเหล่านี้เท่ากับว่าตั้งขึ้นถามให้ตอบหรือว่าทายและคอยแก้ ก็เพื่อที่จะให้จดจำข้อธรรมะได้ ในตอนแรกก็อาจจะไม่เข้าใจ แต่เมื่อได้รับอบรมมากขึ้น ก็อาจเข้าใจในหัวข้อธรรมะเหล่านั้นมากขึ้น ในตอนแรกก็ตั้งให้ตอบพอจำได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า กุมารปัญหา หรือว่า สามเณรปัญหา มี ๑๐ ข้อด้วยกัน

ในระหว่างพรรษาเหล่านี้ ครั้งหนึ่งได้ทรงแสดงโอวาทโปรดบุตรคฤหบดีผู้หนึ่ง ซึ่งชื่อว่าสิงคาลกะ เป็นพระโอวาทสั่งสอนทางคดีโลก นับว่าได้ทรงสั่งสอนผ่อนจากคดีโลกุตตรธรรมลงมา พระธรรมเทศนาที่แสดงมาในเบื้องต้นโดยลำดับนั้น เป็นเรื่องโลกุตตรธรรม หรือปรมัตถ-ธรรมเป็นพื้น และผู้นับถือพระพุทธศาสนาก็ปรากฏว่า ได้มีภิกษุมีสามเณรเป็นฝ่ายบรรพชิต ทางฝ่ายคฤหัสถ์ก็เป็นอุบาสกอุบาสิกา ปรากฏว่าได้ทรงอบรมด้วยอนุปุพพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ ท่านแสดงว่าผู้ที่จะทรงอบรมดังกล่าวนั้น ต้องมีอุปนิสัยที่จะได้ธรรมจักษุ ดวงตาเห็นธรรมที่กล่าวว่าเป็นพระโสดาบัน พระโสดาบันนั้นคฤหัสถ์ก็เป็นได้ พระสก-ทาคามีก็เหมือนกัน ส่วนพระอนาคามีนั้น ท่านแสดงว่าคฤหัสถ์ก็เป็นได้ แต่โดยมากเมื่อคฤหัสถ์เป็นพระอนาคามี ก็มักจะบวช ส่วนที่ไม่บวชมีตัวอย่างอยู่บางท่าน ท่านอ้างว่าเพราะมีกิจต้องทนุบำรุงมารดาบิดา ทิ้งไปบวชไม่ได้ แต่ว่าถ้าเป็นพระอรหันต์ต้องออกบวช จะอยู่เป็นคฤหัสถ์ต่อไปไม่ได้ และมีกำหนดว่า ต้องบวชในวันนั้นด้วย กำหนดเป็นแบบ

ธรรมดานิยม เพราะฉะนั้น คำสั่งสอนที่แล้วมา แม้จะสอนแก่คฤหัสถ์ ก็สอนตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงอริยสัจจ์ ส่วนที่สอนแก่สิงคาลกะนี้ เป็นการสอนทางคดีโลกโดยตรง

มีเรื่องเล่าว่า มีคฤหบดีบุตรผู้หนึ่ง ชื่อว่า สิงคาลกะ ตื่นขึ้นเช้าก็ออกจากเมืองราชคฤห์ นุ่งผ้าเปียก และเอาน้ำรดผมให้เปียก ประคองอัญชลีไหว้ทิศทั้งหลาย คือไหว้ทิศบูรพา ทิศทักษิณ ทิศปัจฉิม ทิศอุดร ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องบน พระพุทธเจ้าเสด็จออกบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ได้ทรงพบก็ตรัสถาม มาณพนั้นกราบทูลว่า บิดาสั่งไว้ให้ไหว้ทิศเมื่อก่อนจะตาย พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ในอริยวินัย (วินัยพระอริยะ) ไม่ควรไหว้ทิศอย่างนี้ บุตรคฤหบดีทูลถามว่า จะควรไหว้ทิศอย่างไร พระพุทธเจ้าก็ประทานพระโอวาท ยืนประทานในขณะที่ทรงอุ้มบาตรอยู่นั้น

ความในพระโอวาทนั้นคือได้ตรัสว่า อริยสาวกผู้ที่ปราศจากบาปคือกรรมที่ชั่ว ๑๔ ข้อ และเป็นผู้ปกปิดอันตรายจากทิศทั้ง ๖ ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อการชนะโลก คือโลกนี้และโลกอื่น การปฏิบัติปราศจากกรรมที่เป็นบาป ๑๔ ข้อ กับการปกปิดอันตรายจากทิศทั้ง ๖ นี่เป็นส่วนเหตุ การชนะโลกทั้ง ๒ ซึ่งหมายความว่า เป็นผู้ปรารภคือประสพผลที่ดีมีความสุขความเจริญในโลกนี้และโลกอื่น นี่เป็นผล

คำว่า อริยสาวก นั้น มีคำแปลได้ ๒ อย่าง แปลว่า *สาวกผู้ฟัง* คือศิษย์ของพระอริยอย่าง ๑ แปลว่า *สาวกผู้เป็นอริยะ* อย่าง ๑

อย่างหลังความแรงหน่อย คือต้องเป็นพระโสดาบันขึ้นไป แต่ว่าอย่างต้นนั้นหมายความได้ทั่วไป และในที่นี้อริยสาวกก็หมายถึง คฤหัสถ์จึงน่าจะแปลว่า *ศิษย์ของพระอริยะ* จะเหมาะกว่า เหมือนอย่างคำว่า อริยวินัย ที่แปลว่า *ในวินัยของพระอริยะ* เมื่อปฏิบัติตามวินัยของพระอริยะ ก็ชื่อว่าเป็นศิษย์ของพระอริยะ ที่เรียกว่าอริยสาวก

กรรมที่เป็นบาป ๑๔ ข้อนั้น แบ่งเป็น ๓ หมวดคือ

หมวดที่ ๑ ได้แก่ กรรมกิเลส ๔ กรรมกิเลส แปลว่า กรรมที่เศร้าหมอง ได้แก่ฆ่าสัตว์ ๑ ลักทรัพย์ ๑ ประพฤติผิดในกาม ๑ พูดเท็จ ๑

หมวดที่ ๒ ได้แก่อคติ ๔ คือฉันทาคติ ลำเอียงเพราะฉันทะ คือความชอบ โทสาคติ ลำเอียงเพราะโทสะ คือความชัง โมหาคติ ลำเอียงเพราะความหลง ภยาคติ ลำเอียงเพราะความกลัว เมื่อถึงอคติเหล่านี้ จึงทำบาปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

หมวดที่ ๓ ได้แก่อบายมุข คือทางแห่งความเสื่อมแห่งโภคทรัพย์ ๖ ได้แก่ดื่มสุราเมรัย ๑ เที่ยวกลางคืนหรือเที่ยวผิดเวลา ๑ เที่ยวดูการเล่น ๑ เที่ยวเล่นการพนัน ๑ คบคนชั่วเป็นมิตร ๑ เกียจคร้านทำงาน ๑ และได้ตรัสขยายความของอบายมุขเหล่านี้ออกไปด้วยชี้โทษทีละข้อว่า

ดื่มสุราเมรัย มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. เสียทรัพย์ ๒. ก่อความทะเลาะวิวาท ๓. เป็นบ่อเกิดแห่งโรค ๔. ให้เกิดความเสียชื่อเสียง ๕. หมดความละอาย และ ๖. ทอนกำลังปัญญา

เที่ยวผิดเวลา เช่นว่าเที่ยวกลางคืน มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. ชื่อว่าไม่รักษาตน ๒. ชื่อว่าไม่รักษาบุตรภรรยา ๓. ชื่อว่าไม่รักษาทรัพย์สมบัติ ๔. เป็นที่รังเกียจ ๕. อาจถูกใส่ความ และ ๖. ได้รับความลำบากมาก

เที่ยวดูการเล่นมีโทษตามวัตถุแห่งการเล่น ยกเป็นตัวอย่างไว้ ๖ คือ ๑. ฟ้อนรำที่ไหนไปที่นั่น ๒. ขับร้องที่ไหนไปที่นั่น ๓. ประโคมที่ไหนไปที่นั่น ๔. เสภาที่ไหนไปที่นั่น ๕. เพลงที่ไหนไปที่นั่น ๖. เถิดเทิงที่ไหนไปที่นั่น

เล่นการพนันมีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. ชนะย่อมก่อเวร ๒. แพ้ก็เสียดายทรัพย์ที่เสียไป ๓. ทรัพย์ฉิบหาย ๔. ไม่เป็นที่เชื่อฟังถ้อยคำ ๕. เป็นที่ดูหมิ่นของเพื่อนฝูง และ ๖. ไม่มีผู้ปรารถนาจะแต่งงานด้วย เพราะเป็นผู้ไม่สามารถจะบำรุงเลี้ยงดูครอบครัว

คบคนชั่วเป็นมิตรมีโทษที่ยกไว้เป็น ๖ สถาน คือ ๑. ทำให้เป็นนักเลงการพนัน ๒. ทำให้เป็นนักเลงเจ้าชู้ ๓. ทำให้เป็นนักเลงเหล้า ๔. ทำให้เป็นนักลวงเขาด้วยของปลอม ๕. ทำให้เป็นนักหลอกลวงเขาซึ่งหน้า และ ๖. ทำให้เป็นนักเลงหัวไม้

เกียจคร้านทำการงานมีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. อ้างว่าหนาวนัก ๒. อ้างว่าร้อนนัก ๓. อ้างว่าเย็นไป ๔. อ้างว่าเช้าไป ๕. อ้างว่าหิวนัก และ ๖. อ้างว่าระหายนักแล้วไม่ทำงาน

รวมเป็นบาปกรรม ๑๔ ข้อ คือกรรมกิเลส ๔ อคติ ๔ และอบายมุข ๖

ในกรรมกิเลส ๔ นั้น ก็เวร ๔ อันตรงกันข้ามกับศีล ๔ ข้างต้น ไม่มีสุราเมรัย เพราะอะไร ก็เพราะว่าในพระสูตรนี้ เรื่องสุราก็ว่าในอบายมุขแล้ว ในกรรมกิเลสนั้นก็ไม่ต้องกล่าวถึงสุราเข้าไป จึงเหลือ ๔ เท่านั้น

ต่อจากนี้ก็ได้ตรัสถึงมิตรว่ามี ๒ จำพวกคือ **มิตรปฏิรูป** คือคนเทียมมิตรจำพวกหนึ่ง **มิตรแท้** จำพวกหนึ่ง

มิตรปฏิรูป นั้น มีลักษณะ ๔ ได้แก่ ๑. คนปอกลอก ๒. คนดีแต่พูด ๓. คนหัวประจบ ๔. คนชักชวนในทางฉิบหาย

คนปอกลอก นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว ๒. เสียแต่น้อยปรารถนาจะได้มาก ๓. เมื่อมีภัยแก่ตนจึงรับทำกิจให้ ๔. คบเพราะเห็นแก่ประโยชน์ของตน

คนดีแต่พูด มีลักษณะ ๔ คือ ๑. เก็บเอาของที่ล่วงแล้วมาปราศรัย ๒. อ้างเอาสิ่งยังไม่มีมาปราศรัย ๓. สงเคราะห์ด้วยสิ่งที่หาประโยชน์ไม่ได้ ๔. เมื่อมีกิจเกิดขึ้นเอาเป็นที่พึ่งอาศัยไม่ได้

คนหัวประจบ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. จะทำชั่วก็คล้อยตาม ๒. จะทำดีก็คล้อยตาม ๓. ต่อหน้าว่าสรรเสริญ ๔. ลับหลังตั้งนินทา

คนชักชวนในทางฉิบหาย มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ชักชวนให้ดื่มสุราเมรัย ๒. ชักชวนให้เที่ยวผิดเวลา ๓. ชักชวนให้มัวเมาในการเล่น ๔. ชักชวนให้เล่นการพนัน

ส่วน**มิตรแท้**นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. มิตรมีอุปการะ ๒. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ ๓. มิตรแนะประโยชน์ ๔. มิตรมีใจเอ็นดู

รักใคร่

มิตรมีอุปการะ นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. รักษาเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๒. รักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๓. เมื่อมีภัยเอาเป็นที่พึ่งอาศัยได้ ๔. เมื่อมีกิจธุระก็ออกทรัพย์ช่วยมากกว่าที่ออกปาก

มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. บอกความลับของตนแก่เพื่อน ๒. ปกปิดความลับของเพื่อน ๓. ไม่ละทิ้งในคราวมีอันตราย ๔. แม้ชีวิตก็อาจสละให้ได้

มิตรแนะประโยชน์ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว ๒. แนะนำให้ทำความดี ๓. แนะนำให้ได้ยินได้ฟังในสิ่งที่ไม่เคยได้ยินได้ฟัง ๔. บอกทางสวรรค์ให้

มิตรที่มีใจเอ็นดูรักใคร่ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ไม่ยินดีในเพราะความเสื่อมของเพื่อน ดังที่เรียกว่าทุกข์ก็ทุกข์ด้วย ๒. ยินดีในความเจริญของเพื่อน ดังที่เรียกว่า สุขก็สุขด้วย ๓. ห้ามบุคคลผู้กล่าวติเตียนเพื่อน ๔. รับรองบุคคลผู้กล่าวสรรเสริญเพื่อน

ธรรมเหล่านี้มีในคิหิปฏิบัติและเป็นธรรมที่เป็นพื้น เป็นพื้นทั้งในด้านที่เคยได้ยินได้ฟังมา เพราะสั่งสอนกันบ่อย ๆ และเป็นพื้นทั้งในด้านที่จะต้องปฏิบัติอีกเป็นประจำ แต่บางทีเพราะเป็นธรรมที่เป็นพื้นมากไปก็อาจไม่ใส่ใจถึง เมื่อเป็นเช่นนี้ ทำให้เกิดเสียหายกันอยู่บ่อย ๆ ถ้าได้ใส่ใจถึงและคอยพิจารณาในการประกอบกรรมคือการงานทุก ๆ ด้านในทางคดีโลกของตน ให้เว้นจากบาปกรรมทั้ง ๑๔ ข้อ และรู้จักเลือกในการที่จะคบเพื่อนตามที่ทรงสั่งสอนไว้ นี้ก็จะได้ประโยชน์

ได้เล่าเรื่องพระพุทธเจ้าประทานพระโอวาทแก่สิงคาลกะ ถึงทรงสอนให้เว้นกรรมที่เป็นบาป ๑๔ ข้อ ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงทิศ ๖ ในอริยวินัย ทรงชี้ถึงบุคคลผู้เกี่ยวข้อง

ปุรัตถิมทิศ ทิศเบื้องหน้า ได้แก่มารดาบิดา
ทักษิณทิศ ทิศเบื้องขวา ได้แก่อาจารย์
ปัจฉิมทิศ ทิศเบื้องหลัง ได้แก่บุตรภรรยา
อุตตรทิศ ทิศเบื้องซ้าย ได้แก่มิตรอำมาตย์หรือมิตรสหาย
เหฏฐิมทิศ ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ทาสกรรมกร
อุปริมทิศ ทิศเบื้องบน ได้แก่สมณพราหมณ์

ทรงแสดงถึงหน้าที่ ซึ่งบุคคลจะพึงปฏิบัติต่อทิศเหล่านี้ ปุรัตถิมทิศ ทิศเบื้องหน้าคือมารดาบิดานั้น อันบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ท่านเลี้ยงมาแล้วเลี้ยงท่านตอบ ๒. ทำกิจของท่าน ๓. ดำรงวงศ์สกุล ๔. ปฏิบัติตนให้สมควรเป็นผู้รับมรดก ๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว เพิ่มทักษิณา คือทำบุญอุทิศให้

ทิศเบื้องหน้าคือมารดาบิดา ผู้ที่บุตรได้บำรุงดังนี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ห้ามจากบาป ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ศึกษาศิลปะ ๔. ประกอบด้วยคู่ครองที่สมควรให้ ๕. มอบทรัพย์มรดกให้ในสมัยที่สมควร

ทักษิณทิศ ทิศเบื้องขวาคืออาจารย์ ศิษย์พึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยลุกขึ้นยืนรับ ๒. ด้วยเข้าไปยืนคอยรับใช้ ๓. ด้วยเชื่อฟัง

๔. ด้วยการปฏิบัติบำรุง ๕. ด้วยการรับศิลปะโดยเคารพ

ทิศเบื้องขวาคืออาจารย์ที่ศิษย์บำรุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. แนะนำดี ๒. ให้เรียนดี ๓. บอกศิลปะให้หมด ๔. ยกย่องให้ปรากฏในมิตรสหาย ๕. กระทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย

ข้อว่า กระทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย นี่น่าพิจารณา อย่างหนึ่ง อาจารย์เป็นผู้ที่มีผู้เคารพนับถือในทิศทั้งหลาย ที่เรียกว่า ทิศาปาโมกข์ เมื่อศิษย์ไปที่ไหนและในที่นั้นรู้ว่าเป็นศิษย์ของอาจารย์ผู้นั้นก็ให้ความนับถือและช่วยเหลือ อย่างหนึ่ง เมื่อพูดโดยส่วนรวม เมื่อศึกษาอยู่ในสำนักเดียวกัน และเมื่อไปในที่ไหน เขารู้ว่าเป็นศิษย์ในสำนักนั้น บุคคลในที่นั้นเคยศึกษาร่วมกันก็ดี หรือว่าเคยนับถือสำนักนั้นก็ดี ก็ยอมให้การนับถือช่วยเหลือด้วย อย่างหนึ่ง ศิลปวิทยาที่อาจารย์ให้นั้น เมื่อศิษย์ศึกษาไปด้วยดี ไปในที่ไหนก็ได้อาศัยศิลปวิทยานั้นเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต และเป็นเครื่องปฏิบัติ ก็ชื่อว่าอาจารย์ได้ให้การป้องกันในที่ทั้งหลายนั้นด้วย

ปัจฉิมทิศ ทิศเบื้องหลังคือภรรยา อันสามีพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยยกย่องนับถือ ๒. ด้วยการไม่ดูหมิ่น ๓. ด้วยไม่ประพฤตินอกใจ ๔. ด้วยมอบความเป็นใหญ่ให้ ๕. ด้วยให้เครื่องประดับตกแต่ง

ทิศเบื้องหลังคือภรรยาที่สามีบำรุงดังนี้ ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. จัดแจงการงานดี ๒. สงเคราะห์คนข้างเคียงดี

๓. ไม่ประพฤตินอกใจ ๔. รักษาทรัพย์ที่สามีหามาไว้ได้ ๕. ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง

อุตตรทิศ ทิศเบื้องซ้าย คือมิตรอำมาตย์หรือมิตรสหาย อันกุลบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยทานคือกิจการ ให้เป็นการสงเคราะห์ยึดเหนี่ยวน้ำใจกัน ๒. ด้วยการพูดถ้อยคำเป็นที่รัก ๓. ด้วยการประพฤติประโยชน์ ๔. ด้วยการวางตนสม่ำเสมอ ๕. ด้วยการไม่พูดให้ผิดไปจากความเป็นจริง

ทิศเบื้องซ้าย คือมิตรสหายที่กุลบุตรบำรุงด้วยฐานะอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. รักษาเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๒. รักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๓. เมื่อมีภัยเป็นที่พึ่งอาศัยได้ ๔. ไม่ละทิ้งในคราวมีอันตราย ๕. นับถือตลอดถึงประชาอื่น อันหมายถึงญาติมิตรของเพื่อน

เหฏฐิมทิศ ทิศเบื้องต่ำ คือทาสกรรมกรหรือบ่าว อันนายพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยจัดการงานให้ทำตามพอสมควรแก่กำลัง ๒. ด้วยการเพิ่มให้อาหารและบำเหน็จ ๓. ด้วยการรักษาพยาบาลให้ในคราวเจ็บไข้ ๔. ด้วยการแบ่งสิ่งที่มีรสดี ๆ ให้ ๕. ด้วยการปล่อยให้พักให้เที่ยวบ้างในสมัยที่สมควร

ทิศเบื้องต่ำ คือทาสและกรรมกรที่นายบำรุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์นายด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. เป็นผู้ตื่นลุกขึ้นก่อน ๒. เป็นผู้พักในภายหลัง ๓. ถือเอาแต่ของที่นายให้ ๔. ทำการงานดี ๕. นำคุณของนายไปสรรเสริญ

อุปริมทิส ทิศเบื้องบน คือสมณพราหมณ์อันกุลบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยกายกรรมประกอบด้วยเมตตา ๒. ด้วยวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ๓. ด้วยมโนกรรมประกอบด้วยเมตตา ๔. ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตู คือห้ามไม่ให้ท่านเข้าบ้านหรือว่าไม่ต้อนรับ ๕. ด้วยการมอบให้อามิส คือข้าวน้ำเป็นต้น

ทิศเบื้องบน คือสมณพราหมณ์ที่กุลบุตรบำรุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยฐานะ ๖ คือ ๑. ห้ามจากบาป ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. อนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม ๔. ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๕. อธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ๖ บอกทางสวรรค์ให้

ทิศ ๖ เหล่านั้น เป็นสังคมมนุษย์ เมื่อเรายืนอยู่ในที่ใดที่หนึ่งย่อมมีทิศทั้ง ๖ นี้ อยู่โดยรอบตัว จะไปไหนก็ไม่พ้นจากทิศเหล่านี้ฉันใด ในกลุ่มชนทุก ๆ คนก็มีบุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่โดยรอบ จะไปไหนก็ไม่พ้นจากบุคคลที่เกี่ยวข้องกันดังกล่าว ฉะนั้น เมื่อได้ปฏิบัติต่อบุคคลที่เกี่ยวข้องนั้นให้ชอบให้ถูกต้อง ก็ชื่อว่าได้เป็นผู้ปฏิบัติป้องกันอันตรายจากทิศเหล่านั้น คือจากบุคคลเหล่านั้น อันหมายความว่าเราเองได้ปฏิบัติชอบแล้ว แต่ว่าทิศเหล่านั้น คือจากบุคคลเหล่านั้นปฏิบัติตอบแทนอย่างไรนั้นก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง โดยมากหรือโดยทั่วไปเมื่อดีไป ก็มักจะได้รับดีตอบ เพราะฉะนั้น ก็จะต้องได้รับการปฏิบัติตอบแทนบ้างตามสมควร ส่วนข้อสำคัญนั้นเป็นอันว่าตัวเราเองได้ปฏิบัติชอบหรือถูกต้องแล้ว

ท่านแสดงผลไว้ว่า เมื่อได้ประพฤติตนเป็นผู้เว้นจากกรรมชั่ว

๑๔ ข้อ และปฏิบัติเป็นการปกปิดภัยอันตรายจากทิศทั้ง ๖ ดังกล่าวนี้แล้ว ก็ชื่อว่าเป็นผู้ชนะโลกทั้งสอง คือชนะโลกนี้และชนะโลกอื่น อันหมายความว่า เป็นผู้เริ่มคือว่าประสพความสำเร็จในโลกทั้งสองนี้ ที่เรียกว่า ประสพความสำเร็จในโลกทั้งสอง ก็คือได้รับความสุขความเจริญ เป็นผู้ตั้งตัวได้โดยชอบ บุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่โดยรอบนั้น ก็จะมีเมตตาจิตต่อเรา ไม่ทำอันตรายอะไร ๆ ต่อเรา ก็ชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีภัยจากทิศทั้ง ๖

เรื่องหน้าที่ที่สามีจะพึงปฏิบัติต่อภรรยา ถ้ามาดูในสมัยนี้ก็เป็นของไม่แปลก แต่ถ้าดูไปถึงธรรมเนียมในสมัยนั้นแล้ว การสอนอย่างนี้ก็เท่ากับเป็นการเปลี่ยนแปลงประเพณีของสมัยนั้น ที่ถือผู้หญิงว่าเหมือนอย่างภัณฑะ หน้าที่ซึ่งแสดงไว้ในพระสูตรนี้ ให้การยกย่องเป็นอย่างดี

ในอรรถกถาของพระสูตรนี้ ได้เล่าถึงประวัติของเวฬุวันไว้อีกว่า เวฬุวัน คือสวนไผ่นี้ เป็นสวนหลวงมาเก่าแก่ มีพระราชาพระองค์หนึ่งได้เสด็จไปประพาสพระเวฬุวัน ได้บรรทมหลับอยู่ในบริเวณนั้น ข้าราชบริพารก็เที่ยวแยกย้ายไป มีงูเห่าตัวหนึ่งเลื้อยตรงเข้ามา ในขณะนั้นก็มีกระแตตัวหนึ่งวิ่งเข้ามาใกล้พระกรรณของพระเจ้าแผ่นดินแล้วก็ร้องขึ้น พระเจ้าแผ่นดินก็ตื่นบรรทม งูซึ่งเลื้อยตรงเข้ามานั้นก็เลื้อยหนีไป มีพระราชดำริว่า ทรงปลอดภัยก็เพราะกระแตมาร้องให้ตื่นบรรทมขึ้น จึงได้ทรงพระราชทานอภัยแก่กระแต ให้อาหารแก่กระแตในสวนนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่ากลันทกนิวาปะ คือเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต เป็นเขตหวงห้ามไม่ให้ทำอันตรายแก่กระแต ชื่อนี้ก็เรียกกันเรื่อยมา

ในขณะที่ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น สมัยหนึ่ง คฤหบดีชาวกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล ชื่อว่า อนาถบิณฑิกะ ได้เดินทางมาเกี่ยวกับกิจการที่กรุงราชคฤห์ และได้พักที่บ้านของเศรษฐีกรุงราชคฤห์ อนาถบิณฑิกคฤหบดีนี้ เป็นสามีของภคินีของเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ คำว่า ภคินี นั้น เป็นพี่หญิงก็ได้ น้องหญิงก็ได้ เมื่อต้องการจะพูดให้ชัดก็มีคำประกอบว่า เชฏฐภคินี พี่หญิง กนิฏฐภคินี น้องหญิง แต่ถ้าใช้คำเดียว มักจะหมายความว่าน้อง แต่ก็อาจหมายถึงกลาง ๆ ก็ได้ เพราะฉะนั้น อนาถบิณฑิกคฤหบดีนี้ จึงเป็นน้องเขยของเศรษฐีกรุงราชคฤห์ หรืออาจจะเป็นพี่เขยก็ได้ จึงมีความสัมพันธ์กัน

ในคราวที่อนาถบิณฑิกคฤหบดีเข้ามาครั้งนั้น เศรษฐีกรุงราชคฤห์ได้นิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์มาเสวยที่บ้านของตน จึงได้สั่งการตระเตรียมอาหารและสิ่งต่าง ๆ วุ่นวายอยู่ ไม่มีโอกาสมาสนทนาปราศรัยกับอนาถบิณฑิกะ ฝ่ายอนาถบิณฑิกะก็สงสัยว่ามาคราวก่อน ๆ เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็พักการงานมาสนทนาปราศรัยด้วย แต่คราวนี้เห็นยุ่งอยู่กับการสั่งโน่นสั่งนี่ ครั้นเศรษฐีกรุงราชคฤห์สั่งการงานเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงได้มาสนทนาปราศรัยกับอนาถบิณฑิกะ ๆ ก็ถามขึ้นว่า จะทำงานอาวาหวิวาหมงคล หรือว่าจะเชิญเสด็จพระเจ้าแผ่นดินพร้อมทั้งเสนามาถวายการเลี้ยง หรือว่าจะบูชายัญอย่างใหญ่ จึงได้สั่งให้เตรียมอาหารและสิ่งต่าง ๆ ไว้มากมาย เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็ตอบว่า ไม่ได้ทำอาวาหวิวาหมงคล ไม่ได้เชิญเสด็จพระเจ้าแผ่นดินพร้อมทั้งเสนา แต่ว่าได้ประกอบมหายัญอย่างใหญ่ คือได้เชิญเสด็จพระพุทธเจ้า

พร้อมทั้งภิกษุสงฆ์มาเสวยและฉัน อนาถบิณฑิกะได้ยินคำว่า พุทธะ ก็เกิดความตื่นเต้น ได้ถามขึ้นหลายครั้งหลายหน เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็กล่าวว่า ได้นิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์มาเสวยและฉัน จึงแสดงความประสงค์จะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็ตอบว่า เวลานี้ไม่ใช่เวลา ให้รอไว้วันรุ่งขึ้น อนาถบิณฑิกะก็ตั้งใจรออยู่ ในคืนวันนั้นตั้งใจว่ารุ่งขึ้นจะไปเฝ้า แต่ก็ได้ตื่นขึ้นตั้งแต่ก่อนสว่าง มีความต้องการจะไปเฝ้าเป็นอย่างมาก จึงได้ลุกขึ้นและออกไปทางประตูเมืองที่ชื่อว่า สีตวัน ไปยังพระเวฬุวัน ในเวลานั้น พระพุทธเจ้าได้ตื่นบรรทมและได้เสด็จจงกรมอยู่ อนาถบิณฑิกะก็ได้เข้าไปเฝ้าและได้กราบทูลว่า ทรงอยู่สบายดีหรือ เป็นคำทักกันอย่างธรรมดา แต่ว่าสำนวนทักในครั้งนั้นใช้ว่านอนสบายดีหรือ หมายความว่า อยู่สบายดีหรือ พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า พราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ดับกิเลสแล้วคงอยู่สบายทุกเมื่อ ต่อจากนั้นพระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงอนุปุพพิกถา ครั้นทรงแสดงจบแล้วทรงเห็นว่า อนาถบิณฑิกะเป็นผู้มีจิตควร มีจิตอ่อน มีจิตปราศจากนิวรณ์ เหมือนอย่างเป็นผ้าที่ได้ซักให้สิ่งที่ไม่บริสุทธิ์สะอาดสิ้นไปแล้ว เป็นผ้าที่บริสุทธิ์สะอาด สมควรจะรับน้ำย้อมได้ ก็ทรงแสดงอริยสัจจ์ ๔ ต่อไป อนาถบิณฑิกะเมื่อได้สดับแล้ว ก็เกิดดวงตาเห็นธรรมว่า สิ่งใดที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดก็มีความดับไปเป็นธรรมดา คือเห็นทุกขสัจจะ ความจริงคือทุกข์ขึ้น บรรดาสิ่งทั้งหลายในโลกล้วนเป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับ เมื่อเห็นความจริงอันนี้ประจักษ์ชัดขึ้นท่านแสดงว่า ได้เกิดธรรมจักษุ คือดวงตาเห็นธรรมขึ้น อันเป็น

มรรคผลชั้นแรกในพระพุทธศาสนา อนาถบิณฑิกะก็ได้กล่าววาจาถึงพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งพระธรรมพระสงฆ์เป็นสรณะ และแสดงตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนา แล้วก็กราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ให้ไปเสวย และไปฉันในวันต่อไป พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่ง ซึ่งเป็นอาการรับอาราธนา

ครั้นอนาถบิณฑิกะ กลับมาสู่บ้านของราชคหิกะเศรษฐีแล้ว เศรษฐีกรุงราชคฤห์ได้ทราบก็ขอรับเป็นผู้จัดให้ อนาถบิณฑิกะก็ไม่ยอมว่าจะจัดเอง นายบ้านจนถึงพระเจ้าพิมพิสารได้ขอและได้ทรงขอช่วยจัดพระราชทาน อนาถบิณฑิกะก็คงไม่ยอม จะจัดเอง เพราะว่าได้เตรียมผู้คนและสิ่งต่าง ๆ ไว้โดยพร้อมเพรียง อนาถบิณฑิกะก็จัดสิ่งต่าง ๆ ครั้นถึงเวลาก็กราบทูลเวลา พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ก็เสด็จมาที่บ้านของราชคหิกเศรษฐี ครั้นเสวยเสร็จเรียบร้อยแล้ว อนาถบิณฑิกะกราบทูลอาราธนาให้เสด็จไปประทับที่กรุงสาวัตถีแคว้นโกศล พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระพุทธะทั้งหลายย่อมอภิรมย์ สุญญาคารคือเรือนว่าง อนาถบิณฑิกะทูลว่า ทราบแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จกลับ

ฝ่ายอนาถบิณฑิกะ ครั้นจัดกิจธุระต่าง ๆ ในกรุงราชคฤห์เสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็เดินทางออกจากกรุงราชคฤห์ กลับไปสู่กรุงสาวัตถีแคว้นโกศล และได้จัดเตรียมระยะทางที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปสู่กรุงสาวัตถี ได้สั่งให้จัดทำอารามจัดสร้างวิหาร และกำหนดการถวายทาน คือจัดเตรียมเรื่องอาหารไว้เป็นระยะ ๆ จนถึงกรุง

สาวัตถี ครั้นได้ไปถึงกรุงสาวัตถีแล้วจะได้ไปตรวจดูว่า ที่ที่ไหนสมควรจะสร้างเป็นอาราม ก็ไปพบสวนของพระราชกุมารองค์หนึ่งทรงพระนามว่า เชตะ หรือ เชต เป็นที่ที่เหมาะจะทำเป็นอาราม เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ มีลักษณะดังที่พระเจ้าพิมพิสารทรงเลือกดังที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ไปติดต่อขอซื้อที่กับเจ้าเชต เจ้าเชตก็ตอบว่าไม่ยอมขายให้ แต่ว่าถ้าเอาเงินมาเกลี่ยลาดจนเต็มพื้นที่นั้นแหละ อนาถบิณฑิกะก็ตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็เป็นอันตกลงซื้อ เจ้าของก็บอกว่าไม่ยอม เรื่องก็ไปถึงตุลาการ ตุลาการก็ตัดสินว่า เมื่อเจ้าเชตได้กำหนดราคาดั่งนั้นแล้ว และอนาถบิณฑิกะก็ตกลงให้แล้ว ก็เป็นอันว่าให้ถือว่าซื้อขาย เจ้าเชตก็ต้องตกลง อนาถบิณฑิกะก็ซื้อสวนของเจ้าเชตนั้นด้วยวิธีเอาเงินมาเกลี่ยจนเต็มพื้นที่ เมื่อเอาเงินมาเกลี่ยครั้งแรกยังเหลือที่อยู่อีกหน่อยหนึ่งใกล้ซุ้ม เจ้าเชตก็ขอเป็นผู้มีส่วนทำบุญด้วยในส่วนที่เหลือนั้น คือ ไม่ต้องเอาเงินมาเกลี่ยให้เต็ม เป็นอันว่าที่ยังเหลืออีกหน่อย ก็ยกให้เป็นการร่วมสร้างวัดด้วย อนาถบิณฑิกะก็ยินยอม

เมื่อซื้อกันเสร็จเรียบร้อยแล้ว อนาถบิณฑิกะก็สร้างวิหาร คือกุฏิซึ่งเป็นที่อยู่ สร้างบริเวณ สร้างซุ้ม สร้างศาลาสำหรับเป็นที่อุปัฏฐากบำรุง สร้างโรงไฟ สร้างกัปปิยกุฎี คือกุฎีสำหรับเก็บอาหาร เมื่ออาหารเก็บไว้ในที่นั้นจึงจะสมควร กัปปิยะ แปลว่า สมควร จึงเรียกว่า กัปปิยกุฎี สร้างวัจจกุฎี สร้างที่จงกรม ที่จงกรมนั้นคือที่สำหรับเดินเพื่อปฏิบัติทางจิตใจ ในการปฏิบัติทางจิตใจนั้นนิยมให้นั่งหรือว่า

ให้เดิน ที่นั่งนั้นก็จัดไว้เป็นที่เป็นทาง ที่เดินก็จัดไว้เป็นที่เป็นทางเหมือนกัน สร้างศาลาจงกรม สร้างบ่อน้ำ สร้างศาลาบ่อน้ำ สร้างชันตาฆาร ชันตาฆาร นี้ ก็แปลว่า เรือนไฟ สร้างศาลาชันตาฆาร คือศาลาเรือนไฟ แต่เรือนไฟที่ชื่อชันตาฆารนี่ ในเมืองไทย เห็นจะไม่มี แต่ได้ยินว่าอินเดียยังใช้อยู่ คือใช้เป็นที่อบกายให้เหงื่อออก และเอาเหงื่อนั้นเองเป็นเหมือนอย่างน้ำยาบ เมื่อเหงื่อออกโชกแล้ว ก็เช็ดตัวให้เกิดความสะอาด ชันตาฆารนี้ ก็เป็นที่อาบเหงื่อนั่นเอง การอาบน้ำสร้างสระโบกขรณี สร้างมณฑป ส่วนเจ้าเชตนั้นได้สร้างซุ้มในโอกาสที่ตนเป็นผู้บริจาค

คำว่า อนาถบิณฑิกะ แปลว่า ผู้ให้ก้อนข้าวแก่คนอนาถา คือคนไม่มีที่พึ่ง ไม่ใช่เป็นชื่อเดิมของคฤหบดีผู้นี้ เดิมชื่อว่า สุทัตตะ สุทัตตะคฤหบดีนี้เป็นผู้มีจิตใจกว้างขวาง ยินดีบริจาคทานเพื่อคนยากจนขัดสนทั่ว ๆ ไป จนถึงได้เกิดมีชื่อขึ้นใหม่ว่า อนาถบิณฑิกะ และใช้ชื่อนี้กันในที่ทั่ว ๆ ไป

เจ้าเชตนั้น คำว่า เชตะ แปลว่า ชนะ ในอรรถกถา อธิบายว่า เมื่อประสูติ พระเจ้าแผ่นดินทรงชนะข้าศึก จึงได้พระราชทานนามพระราชกุมารว่าเชตะ เป็นนิมิตแห่งการชนะซึ่งถือว่าเป็นมงคล สวนของเจ้าเชตนี้เรียกว่า เชตวัน เรามาใช้เป็น เชตุพน อย่างวัดพระเชตุพน เอา อุ ใส่เข้าอีก แต่เป็นภาษาไทย เป็นอารามของอนาถบิณฑิกะ คือ อนาถบิณฑิกะเป็นผู้สร้างถวาย มาในชั้นอรรถกถา ได้แสดงมูลค่าไว้ว่า ค่าที่มีราคาถึง ๑๘ โกฏิ ค่าเสนาสนะอีก ๑๘ โกฏิ และเตรียมไว้

สำหรับงานฉลองและกิจการอื่นอีก ๑๘ โกฏิ รวมเป็น ๕๔ โกฏิ

อนาถบิณฑิกะนี้เป็นผู้บำรุงพระพุทธศาสนาในส่วนทานมัยมากมาย ดังจะได้กล่าวต่อไปในเวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปกรุงสาวัตถีแคว้นโกศล.

จะเล่าประวัติของพระสาวกบางรูป ซึ่งได้ออกบวชในระยะเหล่านี้ ก็มี พระปุณณะ เป็นบุตรของนางพราหมณี ชื่อว่า นางมันตานี จึงเรียกว่า พระปุณณมันตานีบุตร ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์มหาศาล ในบ้านพราหมณ์ชื่อว่า โทณวัตถุ ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ เป็นหลานของพระอัญญาโกณฑัญญะ เมื่อท่านพระอัญญาโกณฑัญญะ ไปประกาศพระศาสนา ก็ได้ไปบ้านโทณวัตถุนี้ และได้ชักนำหลานของท่านผู้นี้บวช ครั้นท่านบวชให้หลานของท่านแล้ว ก็กลับ ส่วนพระปุณณะยังคงพักอยู่ในที่นั้น ได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุถึงผลที่สุดในพระพุทธศาสนาแล้ว ได้บวชกุลบุตรในที่นั้นอีกประมาณ ๕๐๐ คน

ในอรรถกถาที่แสดงประวัติท่านได้เล่าว่า ท่านได้แสดงกถาวัตถุ คือถ้อยคำที่ควรพูด ๑๐ อย่าง ที่ปรากฏขึ้นแก่ท่านเอง สั่งสอนศิษย์คือ

๑. อัปปิจฉกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย
๒. สันตุฏฐิกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ
๓. ปวิเวกกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้หลีกออกหาความสงบสงัด
๔. อสังสัคคกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่ระคนด้วยหมู่คณะ
๕. วิริยารัมภกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารภความเพียร
๖. สีลกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล

๗. สมาธิกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ปฏิบัติในสมาธิ
๘. ปัญญากถา ถ้อยคำที่ชักนำให้อบรมปัญญา
๙. วิมุตติกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ปฏิบัติเพื่อผลคือความหลุดพ้น
๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกถา ถ้อยคำที่แสดงความรู้ความเห็นในวิมุตติ

ในภายหลังท่านได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้สนทนาเรื่องวิสุทธิ ๗ กับท่านพระสารีบุตรเถระ พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านให้เป็นเอตทัคคะในทางเป็นพระธรรมกถึก

คำว่า เอตทัคคะ นี้ ประกอบด้วยศัพท์ว่า เอตะ แปลว่า นี้ อัคคะ แปลว่า เลิศ รวมกันแปลว่า นี้เป็นเลิศ ตัดเอามาจากประโยคภาษาบาลีที่แสดงยกย่องพระสาวก บรรดาพระสาวกทั้งหลายท่านรูปใดเป็นเลิศในทางใด พระพุทธเจ้าก็ตรัสแสดงว่า เอตะทัคคัง ท่านผู้นี้เป็นเลิศในทางนั้น จึงนำเอาคำว่า เอตทัคคะนี้มาใช้เรียกผู้ที่เป็นเลิศหรือเป็นยอดในทางใดทางหนึ่ง เรื่องพระปุณณมันตานีบุตรนี้ควรจะเล่าไว้ก่อนพระพุทธเจ้าเสด็จถึงกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก

ราชกุมาร ๖ องค์กับช่างกัลบก ๑ คนออกบวช เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรกที่เล่ามาแล้วนั้น เมื่อเสด็จกลับ ได้จาริกไปโดยลำดับ เสด็จถึงอนุปิยอัมพวัน แคว้นมัลละ ที่อยู่เบื้องหน้ากรุงกบิลพัสดุ์ ในหนังสือบางเล่มบอกว่าไม่ไกลกันนัก ได้มีศากยราชกุมาร ๖ องค์คือ ภัททิยราชา อนุรุทธะ อานันทะ ภัคคุ กิมพิละ

เทวทัตต์ กับช่างกัลบกอีก ๑ คน ชื่อว่า อุบาลี ได้ออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ ตามพระพุทธเจ้าไปขอบวชที่อนุปิยอัมพวันนั้น มีเรื่องเล่าไว้ในสังฆเภทขันธกะ โดยย่อว่า มีศากยราชกุมาร ๒ องค์ คือ มหานามะ ผู้เป็นเชฏฐากับ อนุรุทธะ ผู้เป็นอนุชา อนุรุทธะ ผู้เป็นอนุชานั้น เป็นที่รักของมารดาเป็นอย่างยิ่ง และได้รับทำนุบำรุงให้เป็นสุขอยู่ด้วยการเล่นและเครื่องบำรุงต่าง ๆ จนถึงกล่าวว่า มีปราสาทเป็นที่อยู่ใน ๓ ฤดู และได้รับทำนุบำรุงให้มีความสุขอยู่ในปราสาททั้ง ๓ ฤดูนั้น คล้ายกับพระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้เสด็จออกทรงผนวช ส่วนมหานามะผู้เชฏฐา ต้องประกอบการงาน เพราะมีพระชนมายุมากกว่า ศากยราชกุมารทั้ง ๒ พระองค์นี้ จึงได้หารือกันว่า ได้มีศากยราชกุมารผู้มีชื่อเสียง ออกบวชตามพระพุทธเจ้ากันเกือบจะทุกราชตระกูล แต่ว่าในตระกูลของทั้ง ๒ องค์นี้ ยังไม่มีใครออกบวช ก็ควรที่จะต้องออกบวชกันสัก ๑ องค์ ถ้าไม่มหานามะก็ต้องเป็นอนุรุทธะ อนุรุทธศากยะก็บอกว่า ไม่สามารถจะบวชได้ ให้มหานามะผู้เชฏฐาบวช มหานามะผู้เชฏฐาก็บอกว่า ถ้าไม่บวช มหานามะก็จะบวชเอง แต่ว่าอนุรุทธะจะต้องประกอบการงาน คือจะต้องทำกสิกรรม และจะต้องเรียนเรื่องการทำนา มหานามะก็สอนอนุรุทธะให้ทราบถึงวิธีทำนาตั้งต้นแต่การไถ การหว่าน อนุรุทธะได้ยินดังนั้นก็ถามขึ้นว่า การงานนี้เมื่อไรจะเสร็จกัน มหานามะก็ตอบว่า ไม่มีเสร็จสิ้น ต้องทำกันเรื่อยไป พระชนกชนนีและบรรพบุรุษ ก็ทำการงานกันจนสิ้นพระชนม์ไปตาม ๆ กัน แต่ว่าการงานก็ไม่เสร็จสิ้น เพราะฉะนั้น เรื่องของการงานไม่มี

จบ อนุรุทธะก็ตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้พี่อยู่ทำการงาน ส่วนตนเองจะบวช จึงเข้าไปลามารดา มารดาก็ไม่ยอมให้บวช เพราะว่าเป็นที่รักของมารดามาก อนุรุทธะก็อ้อนวอนถึง ๓ ครั้ง มารดาจึงตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้ไปชวนภัททิยศากยราชา ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินครอบครองศากยราชสมบัติ ถ้าพระองค์ทรงบวชด้วยก็อนุญาต อนุรุทธะจึงเข้าไปเฝ้าภัททิยศากยราชา และได้ทูลว่าการบวชของตนเนื่องด้วยภัททิยราชา ฝ่ายภัททิยราชาก็ตรัสว่า ถ้าบรรพชาของอนุรุทธะจะเนื่องหรือไม่เนื่องด้วยพระองค์ก็ตาม เรากับท่าน (คือภัททิยราชากับอนุรุทธะ) ท่านจงบวชตามสบาย อนุรุทธะจึงพูดตกลงเอาทีเดียวว่า ทั้ง ๒ จะบวชด้วยกัน ภัททิยราชาก็ตอบว่า ยังไม่อาจที่จะบวชได้ ถ้าหากว่าจะให้ทำอย่างอื่นที่สามารถก็จะทำได้ ให้อนุรุทธะไปบวชผู้เดียว อนุรุทธะก็บอกว่า มารดาได้พูดไว้ว่า ถ้าภัททิยศากยราชาซึ่งเป็นสหายของอนุรุทธะบวช ก็อนุญาตให้อนุรุทธะบวช และบัดนี้ภัททิยศากยราชาได้ตกพระโอษฐ์แล้วว่า "เรากับท่าน..." แม้จะตรัสค้างไว้เท่านั้น ก็พึงได้ว่า "เราจักบวชกับท่าน" เมื่อเป็นเช่นนั้นก็จะต้องบวชด้วยกัน ภัททิยราชา เมื่อตรัสพลาดออกไปแล้ว จึงต้องทรงรักษาถ้อยคำ รักษาสัจจะ จึงได้ขอผลัดว่าอีกสัก ๗ ปีค่อยบวช อนุรุทธะไม่ยินยอม จึงลดลงมาโดยลำดับจนถึง ๗ วัน ก็ตกลง ภัททิยราชาจึงทรงมอบราชสมบัติให้แก่พระโอรส และพระภาดา คือพี่น้องในระหว่าง ๗ วันนั้น และได้ชักชวนกันอีกคือ อานันทะ ซึ่งเป็นโอรสของอมิโตทนศากยะ ภัคคุ กิมพิละ ผู้ซึ่งไม่ปรากฏว่าเป็นโอรส

ของใคร เทวทัตต์ ซึ่งเป็นโอรสของสุปปพุทธสักกะ ซึ่งเป็นอนุชาของพระนางยโสธรา พิมพา พระพุทธมารดาพระราหุล รวมเป็นศากยราชกุมาร ๖ องค์ ได้ออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ เมื่อออกไปจากกรุงนั้นก็มีเสนา (กองทัพ) ตามส่ง จนถึงสิ้นอาณาเขต ก็ให้กองทัพกลับแล้วได้เข้าไปในเขตของแคว้นมัลละ ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้นก็ได้ถอดเครื่องประดับออกห่อมอบให้แก่ อุบาลี ช่างกัลบก แล้วบอกให้อุบาลีกลับ ประทานห่อเครื่องประดับทั้งหมดให้ เพื่อจะได้ใช้จ่ายเลี้ยงชีวิต อุบาลีรับเอาห่อเครื่องประดับมาได้หน่อยหนึ่ง ก็หวนคิดขึ้นว่า ถ้าจะกลับไป เจ้าศากยะทั้งหลายก็อาจที่จะฆ่าตนเสียได้ เพราะคงจะคิดว่าตนได้ทำร้ายราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้นและนำเอาเครื่องประดับนี้มา ก็เมื่อพระราชกุมารทั้ง ๖ องค์นี้ ออกบวชได้ ตนก็ควรจะสละได้ จึงได้เอาห่อเครื่องประดับนั้นแขวนต้นไม้ไว้ แล้วก็กลับไปหาพระราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้น ขอตามไปบวชด้วย เพราะฉะนั้น จึงรวมทั้ง ๗ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่อนุปิยอัมพวันนั้น และได้กราบทูลขอบวช

ในเบื้องต้น ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์ ได้ทูลขอให้ทรงบวชอุบาลีซึ่งเป็นช่างกัลบกก่อน เพื่อว่าเมื่อบวชเสร็จแล้ว จะได้ทำความเคารพแก่อุบาลีซึ่งได้บวชแล้ว เป็นการทำลายมานะคือความถือตัวถือตน พระพุทธเจ้าก็ทรงให้อุบาลีบวชก่อน ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้น ก็ทำความเคารพแก่พระอุบาลีซึ่งเคยเป็นช่างกัลบกของตนมาแล้วก็ทูลขอบวช พระพุทธเจ้าก็ประทานให้ทั้ง ๖ องค์นั้นอุปสมบท

ในหนังสือที่เล่าประวัติของท่านพระภัททิยะได้แสดงว่า พระภัททิยะ เป็นโอรสของนาง กาฬิโคธา เป็นราชาแห่งวงศ์ศากยะ ประวัติอื่นนอกจากนี้ไม่ได้แสดงไว้ ในชั้นบาลีนี้มีเรียกว่าราชาก็แต่ท่านภัททิยะนี้ ส่วนพระเจ้าสุทโธทนะนั้นเรียกแต่เพียงว่า สุทโธทนสักกะ ครั้นมาถึงอรรถกถา จึงได้เรียกพระเจ้าสุทโธทนะว่า ราชา เพราะฉะนั้น ก็ยังไม่ชัดว่า ตามประวัติที่แท้จริงจะเป็นอย่างไร แต่ว่าเมื่อท่านภัททิยะมาบวชแล้ว ก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ภายในพรรษานั้นเอง และมักจะเปล่งอุทานว่า อโห สุขํ ที่แปลว่า เป็นสุขจริงหนอ หรือว่า โอ เป็นสุข ฝ่ายพวกภิกษุ ก็ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า บางทีท่านจะคำนึงถึงความสุขในราชสมบัติแล้วมาเปล่งอุทานดั่งนั้น พระพุทธเจ้าก็ตรัสเรียกท่านมา แล้วถามว่าที่ท่านเปล่งอุทานว่า อโห สุขํ อยู่บ่อย ๆ นั้น หมายความว่าอย่างไร ท่านก็ตอบว่า เมื่อท่านเป็นราชาอยู่นั้น ต้องคอยเอาใจใส่ป้องกันรักษา ทั้งภายใน ทั้งภายนอก ตั้งแต่ภายในพระราชนิเวศน์จนตลอดราชอาณาเขต ถึงจะได้จัดการอารักขาอย่างดีที่สุด ก็ยังมีความกังวลไม่มีความสุข แต่ครั้นได้มาบวชอยู่ดั่งนี้ แม้จะอยู่เพียงผู้เดียวในป่า ก็ไม่รู้สึกว่ามีอันตรายมาจากไหน ท่านรู้สึกว่าเป็นสุขอย่างยิ่ง จึงได้เปล่งอุทานดั่งนั้น ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านให้เป็นเอตทัคคะ ในทางเป็นผู้มีสกุลสูง

พระอนุรุทธะนั้น ท่านได้ไปพักบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ที่ปราจีนวังสมิคทายวัน ในรัฐเจติ ก่อนจะไป ท่านได้เรียนกรรมฐานในสำนักของพระธรรมเสนาบดีคือพระสารีบุตร ท่านได้ตรึกถึงธรรมะ ๗ ข้อ ที่

เรียกว่า มหาปุริสวิตก แปลว่า ความตรึกของมหาบุรุษ คือ

ข้อ ๑ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีความปรารถนาน้อย ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีความปรารถนามาก

ข้อ ๒ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้สันโดษ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้ไม่สันโดษ

ข้อ ๓ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้สงบสงัดจากหมู่คณะ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้คลุกคลีด้วยหมู่คณะ

ข้อ ๔ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้ปรารภความเพียร ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้เกียจคร้าน

ข้อ ๕ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีสติที่ตั้งมั่น ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีสติที่หลงลืม

ข้อ ๖ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีใจตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีใจไม่เป็นสมาธิ

ข้อ ๗ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีปัญญา ไม่ใช่เป็นของบุคคลทรามปัญญา

ในขณะนั้น พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในเภสกฬาวันมิคทายะ ใกล้กับเมืองสุงสุมารคิระ ในแคว้นภัคคะ ได้เสด็จมาทรงแสดงเพิ่มเติมให้อีกข้อหนึ่ง เป็นข้อที่ ๘ ว่า ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้ยินดีในธรรมที่ไม่เนิ่นช้า และได้ตรัสแสดงอานิสงส์ของการตรึกอยู่ในวิตก ๘ ข้อนี้ว่า เมื่อมีความตรึกอยู่เสมอดั่งนี้ และเมื่อนุ่งห่มผ้าบังสุกุล ก็จะเหมือนนุ่งห่มผ้าที่ดีวิเศษของเศรษฐีคฤหบดี เมื่ออาศัยอาหาร

บิณฑบาต ก็เหมือนอย่างได้บริโภคสิ่งที่มีรสเลิศต่าง ๆ ของเศรษฐีคฤหบดี เมื่ออยู่โคนต้นไม้ ก็เหมือนอยู่บนเคหาสน์ที่งดงามของเศรษฐีคฤหบดี เมื่อฉันยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า ก็เหมือนอย่างได้ฉันเภสัช ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยที่ดีวิเศษของเศรษฐีคฤหบดี เพราะว่าเมื่อตรึกอยู่ ก็จะทำให้เกิดความสันโดษมักน้อย เมื่อมีความสันโดษมักน้อยอยู่ ก็จะมีความยินดีในปัจจัยที่บริโภค เมื่อมีความยินดีพอใจอยู่ในปัจจัยที่บริโภค แม้ปัจจัยนั้นจะเป็นเช่นไรก็ไม่แปลก

ในพระบาลีนี้ได้เล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จกลับจากไปหาท่านแล้ว ก็ได้มาตรัสมหาปุริสวิตกทั้ง ๘ ข้อนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย และได้ทรงอธิบายโดยย่อว่า

ข้อว่า มีความปรารถนาน้อยนั้นก็คือ แม้จะเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย มีสันโดษเป็นต้น จนถึงยินดีอยู่ในธรรมะที่ไม่เนิ่นช้า แต่ก็ไม่ปรารถนาที่จะให้ใครรู้ว่า ตนเป็นผู้ที่เป็นเช่นนั้น คือไม่ปรารถนาที่จะอวดตน ที่จะแสดงตน

ข้อว่า สันโดษก็คือ ยินดีอยู่ด้วยปัจจัยทั้ง ๔ ตามมีตามได้

ข้อว่า สงบสงัดจากหมู่คณะ ก็คือ เมื่อมีผู้ใดมาหา ก็ไม่พูดให้ยืดยาว แต่ว่าชักพูดให้เรื่องสั้นเข้า ที่เรียกว่าพูดด้วยถ้อยคำที่เป็นการส่งกลับ

ข้อว่า ปรารถนาความเพียรก็คือ บำเพ็ญเพียรในที่ ๔ สถาน ดังที่แสดงไว้ในปธาน ๔

ข้อว่า มีสติตั้งมั่น ก็คือ มีสติไม่หลงลืม ระลึกถึงการที่ทำคำที่พูดแม้นานได้

ข้อว่า มีใจตั้งมั่นเป็นสมาธิ ก็คือ บำเพ็ญสมาธิที่แน่วแน่อย่างสูงก็ถึงฌาน

ข้อว่า มีปัญญา ก็คือ อบรมให้เกิดความรู้ความเห็นว่า สิ่งที่เกิดก็มีดับเป็นธรรมดา

ข้อว่า ยินดีในธรรมที่ไม่เนิ่นช้า ก็คือ ยินดีในการที่ปฏิบัติให้ได้ถึงมรรคผลโดยรวดเร็ว ไม่ให้เนิ่นช้าอยู่ด้วยกิเลสที่เป็นเครื่องถ่วงต่าง ๆ

พระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำให้พระอนุรุทธะจำพรรษาอยู่ที่ปราจีน-วังสะมิคทายวัน ท่านได้บำเพ็ญเพียรและก็ได้มรรคผลที่สุดในพรรษานั้น ในภายหลังพระศาสดาก็ได้ทรงตั้งท่านให้เป็นเอตทัคคะ ในด้านที่เป็นผู้มีทิพจักษุ คือจักษุเป็นทิพย์

ส่วนพระอานนท์ ได้ฟังธรรมของท่านพระปุณณมันตานีบุตรได้สำเร็จโสดาปัตติผล และต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วได้ ๒๐ ปี ท่านจึงได้เป็นพุทธอุปัฏฐากประจำองค์พระพุทธเจ้าจนปรินิพพาน เรื่องของท่านจะได้เล่าในตอนหลัง

ภัคคุ กับ กิมพิละนั้น ได้บำเพ็ญเพียรจนสำเร็จถึงผลที่สุด แต่ก็ไม่มีประวัติที่เล่าไว้เป็นพิเศษ

ส่วนอุบาลีช่างกัลบกนั้น ท่านได้เรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระ-ศาสดา ทีแรกได้ทูลลาออกไปบำเพ็ญในป่า แต่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า

ถ้าไปอยู่ป่า ก็จะสำเร็จธุระเพียงอย่างเดียว แต่ว่าถ้าอยู่ในสำนักของพระองค์จะสำเร็จธุระทั้ง ๒ ได้แก่ วาสธุระ หมายถึงวิปัสสนาธุระหรือการปฏิบัติสมณธรรม และคันถธุระ การเรียนคัมภีร์ ต่อมาท่านได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในพรรษานั้น ท่านได้ศึกษามีความรู้แตกฉานในพระวินัย พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องให้เป็นเอตทัคคะในทางพระ-วินัย ที่เรียกว่า วินัยธร

ส่วนผู้ที่แตกเหล่าออกไปนั้นก็คือ พระเทวทัต ซึ่งมีเล่าว่า ได้บำเพ็ญเพียรจนได้ฤทธิ์ซึ่งเป็นของปุถุชน ในเวลาต่อมา ได้เป็นผู้มุ่งลาภสักการะ และได้ก่อเหตุที่ไม่สงบขึ้นหลายอย่างหลายประการ จนถึงได้ทำ โลหิตุปบาท ได้ทำสังฆเภท ซึ่งจะได้เล่าในเมื่อถึงวาระ

ในระหว่างพรรษาเหล่านี้ ได้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นหลายอย่าง พระพุทธเจ้าได้พระสาวกที่สำคัญมากองค์ แม้ในฝ่ายคฤหัสถ์ ก็ได้อุบาสกอุบาสิกาที่เป็นกำลังเกี่ยวข้องในพระพุทธศาสนาก็มากท่าน จะได้เล่าถึงแพทย์หลวงประจำพระองค์พระเจ้าแผ่นดินกรุงราชคฤห์ และประจำพระองค์พระพุทธเจ้าด้วย

แพทย์หลวงผู้นี้มีชื่อว่า ชีวกโกมารภัจจ์ เป็นชื่อที่ในวงการแพทย์แผนโบราณ ได้รู้จักและนับถือกันมากในประเทศไทยเป็นเวลาช้านาน ในบาลีจีวรขันธกะ ได้มีเรื่องเล่าถึงประวัติของนายแพทย์ผู้นี้ไว้ว่า ในสมัยพุทธกาล กรุงเวสาลีนครหลวงรัฐวัชชีเจริญใหญ่โต มีประชาชนพลเมืองมาก มีเครื่องอุปโภคบริโภคบริบูรณ์ มีปราสาทอาคารบ้านเรือนคับคั่ง มีสวนมีสระเป็นที่รื่นรมย์มากมาย ทั้งมีนาง

คณิกาชื่อว่า อัมพปาลี ซึ่งมีรูปงามประดับพระนครให้งดงาม นางอัมพปาลีนั้น ต้อนรับบุรุษด้วยกำหนด ๑ ราตรีต่อ ๕๐ กหาปณะ

ในครั้งนั้น ได้มีพวกคฤหบดีชาวกรุงราชคฤห์ นครหลวงมคธคณะหนึ่งไปกรุงเวสาลีด้วยกิจธุระบางอย่าง ได้เห็นกรุงเวสาลีเจริญใหญ่โต ทั้งสนุกสนานกันอย่างนั้น ครั้นกลับมาแล้วจึงได้เข้าเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กราบทูลให้ทรงทราบถึงเรื่องกรุงเวสาลี ตามที่ได้ไปเห็นมา และกราบทูลแนะนำให้ทรงตั้งสตรีรูปงามผู้หนึ่งให้เป็นนางคณิกา สำหรับพระนครราชคฤห์อย่างนครเวสาลี พระเจ้าพิมพิสารก็ประทานอนุญาต พวกคฤหบดีเหล่านั้น จึงได้เลือกกุมารีรูปงามผู้หนึ่งชื่อว่า สาลวดี ตั้งให้เป็นนางคณิกาประจำนครราชคฤห์ และตั้งอัตราบำเรอราตรีละ ๑๐๐ กหาปณะ ในสำนักของนางคณิกานี้ จัดให้มีการฟ้อนรำขับร้องเป็นเครื่องบำรุงความเพลิดเพลินต่าง ๆ

เรื่องการตั้งนางคณิกาสำหรับประจำเมืองนี้ ได้เป็นประเพณีของบางรัฐในอินเดียในสมัยนั้น หญิงรูปงามผู้หนึ่ง จะต้องถูกเลือกให้เป็นนางคณิกา เป็นสาธารณะสำหรับชายทั่วไป เป็นที่นิยมว่าเป็นเครื่องประดับพระนครให้สวยงามอย่างหนึ่ง เช่นสวนและสระที่น่ารื่นรมย์ จึงได้เรียกว่า นครโสภณี ที่แปลว่า เป็นหญิงงามแห่งนคร ในบางรัฐ ถ้าปรากฏว่า มีหญิงงามที่สุดเป็นที่ปองกันมากแล้ว ก็จะถูกจัดให้เป็นนครโสเภณี ไม่ยอมให้ไปตกแก่ผู้ใดโดยเฉพาะ

ในเวลาต่อมา นางสาลวดีได้ตั้งครรภ์ขึ้น เห็นว่าหญิงมีครรภ์ไม่เป็นที่ชอบใจของบุรุษ จึงเก็บตัวด้วยแสดงว่าป่วยไข้ ต่อมานาง

ตลอดบุตรเป็นชาย จึงให้นางทาสีนำไปทิ้งในที่ทิ้งหยากเยื่อ มักถือเป็นธรรมเนียมว่า ถ้าคลอดบุตรเป็นหญิงก็จะเลี้ยงไว้และให้สืบอาชีพต่อไป แต่ถ้าเป็นชายก็ไม่เลี้ยง แต่ว่าเป็นบุญของเด็กคนนั้น เพราะได้มีพระราชกุมารซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าพิมพิสารองค์หนึ่ง มีพระ-นามว่า อภัย ได้เสด็จไปสู่ที่เฝ้าพระเจ้าแผ่นดินในเวลาเช้า ได้ทรงเห็นฝูงกาบินว่อนอยู่ในที่ซึ่งทารกถูกทิ้งไว้ ก็ได้โปรดให้มหาดเล็กไปตรวจดูว่ามีอะไร ก็ได้เห็นมีเด็กถูกทิ้ง ก็ตรัสถามว่ายังมีชีวิตอยู่หรือไม่ มหาดเล็กก็ทูลตอบว่ายังมีชีวิตอยู่ เพราะฉะนั้นจึงได้มีชื่อว่า ชีวก และได้โปรดให้นำไปวัง โปรดให้จัดพี่เลี้ยงนางนมเลี้ยงดูไว้เป็นอย่างดี เพราะฉะนั้น จึงได้มีชื่อต่อว่า โกมารภัจจ์ หรือ ชีวกโกมารภัจจ์

ต่อมาเมื่อชีวกโกมารภัจจ์นั้นเติบโตขึ้นแล้ว ก็ได้กราบทูลถามอภัยราชกุมารถึงมารดาบิดาของตน พระราชกุมารก็ตรัสว่า พระองค์ไม่ทรงรู้จักมารดาบิดาของชีวก แต่ว่าได้ทรงชุบเลี้ยงชีวกไว้เหมือนอย่างบุตร ชีวกโกมารภัจจ์ก็ได้พิจารณาถึงฐานะของตน คิดว่าถ้าไม่มีศิลปจะดำรงชีวิตอยู่ในราชสำนักเป็นการยาก จึงคิดไปศึกษาศิลปวิทยาและก็ได้ตกลงเลือกเอาวิชาแพทย์ เพราะเหตุว่าเป็นวิชาที่ประกอบอาชีพไม่เบียดเบียนผู้ใด เป็นผู้ปฏิบัติประกอบด้วยเมตตากรุณาเกื้อกูลแก่ความสุขของมนุษย์ จึงได้ไปศึกษาวิชาทางแพทย์ในสำนักแพทย์ผู้ทิศาปาโมกข์คนหนึ่งในเมืองตักกสิลา ชีวกเป็นผู้ที่ฉลาดสามารถในการศึกษา เรียนได้มาก เรียนได้เร็ว ทรงจำได้เร็ว ทรงจำได้ดี ไม่หลงลืม ในตอนนี้ ได้มีพระอรรถกถาจารย์ได้แต่งแทรกไว้ว่า ท้าว-

สักกเทวราชได้เข้ามาสิงอาจารย์ช่วยสอนวิชาแพทย์ให้ชีวกด้วย จนถึงสอนให้สามารถรักษาคนไข้หนเดียวก็หายได้ เมื่อได้ศึกษาอยู่ถึง ๗ ปี ก็คิดว่า เราได้ศึกษามามากถึงเท่านี้ ที่สุดของวิชาก็ไม่ปรากฏ เมื่อไรจะปรากฏสักที จึงได้เข้าไปถามอาจารย์ อาจารย์สั่งให้ชีวกถือจอบออกไปหาต้นไม้ต่าง ๆ ในที่ประมาณ ๑ โยชน์โดยรอบ เมื่อพบต้นไม้ต้นใดที่ไม่ใช่ยาก็ให้ขุดนำเอามา ชีวกนั้นก็ได้ปฏิบัติตาม เที่ยวค้นหาต้นไม้ที่ไม่ใช่ยา คือที่ไม่สามารถนำมาทำยาได้ ก็ไม่พบ เพราะว่าไปพบแต่ที่สามารถใช้เป็นยาได้ทั้งนั้น จึงได้กลับมาแจ้งให้อาจารย์ทราบ อาจารย์จึงได้ประกาศว่า เธอเป็นผู้ศึกษาจบแล้ว เท่านี้ก็เพียงพอเพื่อจะเลี้ยงชีวิตของเธอได้ จึงได้มอบเสบียงเดินทางกลับให้เพียงเล็กน้อย และส่งชีวกให้เดินทางกลับ

ชีวกได้เดินทางกลับไปยังกรุงราชคฤห์ แต่ว่าได้ผ่านเมืองต่าง ๆ มาโดยลำดับ เมื่อผ่านมาถึงเมืองสาเกตก็สิ้นเสบียง เพราะอาจารย์ให้เสบียงเพียงเล็กน้อยเท่านั้น จึงต้องคิดหาเสบียงใหม่ที่จะเดินทางต่อไปด้วยการไปขอรับรักษาโรค

ในครั้งนั้น ภริยาเศรษฐีในเมืองสาเกต เป็นโรคปวดศีรษะมาเป็นเวลา ๗ ปี ได้มีหมอใหญ่เป็นอันมากมารักษา ก็ไม่สามารถจะรักษาให้หายได้ เสียเงินเสียทองไปเป็นอันมาก ชีวกก็เข้าไปขออาสารักษา ทีแรกภริยาเศรษฐีก็กล่าวปฏิเสธ ด้วยหมิ่นว่าเป็นหมอเด็ก ๆ จะเสียทรัพย์เปล่า ชีวกก็กล่าวรับรองว่า จะไม่เรียกทรัพย์ก่อน เมื่อบำบัดโรคหายแล้ว จะให้เท่าไหร่ก็ตามแต่จะปรารถนา ภริยาเศรษฐีจึงยอม

ให้รักษา ชีวกได้เข้าไปยังห้องของภริยาเศรษฐี ตรวจดูอาการต่าง ๆ แล้ว ก็สั่งให้นำเนยใสมาประมาณซองมือหนึ่ง บดผสมด้วยเภสัชต่าง ๆ แล้วให้ภริยาเศรษฐีนัด เมื่อภริยาเศรษฐีได้นัดยานั้นก็หายจากโรคปวดศีรษะซึ่งได้เป็นมาเวลานาน จึงได้พร้อมกับเศรษฐีและญาติรวมกันมอบทรัพย์ให้แก่ชีวก ๑,๖๐๐ กหาปณะ พร้อมทั้งทาสและทาสีอีกด้วย

ชีวกได้นำทรัพย์เหล่านั้นไปยังกรุงราชคฤห์ ได้เข้าเฝ้าทูลถวายแก่อภัยราชกุมารเป็นส่วนสนองพระเดชพระคุณที่ได้ทรงเลี้ยงดูมา พระราชกุมารก็ได้ประทานคืน และโปรดให้ปลูกนิเวศน์อยู่ภายในวังของพระองค์

ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารประชวรเป็นโรคพระภคันทละ คือโรคริดสีดวงทวาร มีโลหิตออกเปื้อนผ้าสาฎก พระเทวีทั้งหลายพากันเยาะเย้ยว่า เทวราชทรงมีระดู จะประสูติในไม่ช้า พระราชาทรงละอายก็โปรดให้อภัยราชกุมารหาหมอมาบำบัด พระราชกุมารก็ส่งหมอชีวกเข้าไปถวายการรักษา ชีวกก็ถวายการรักษาด้วยการทายาเพียงครั้งเดียว พระเจ้าพิมพิสารก็ทรงหายโรค แล้วก็โปรดให้นางสนมกำนัลเป็นอันมาก ประดับเครื่องประดับเต็มที่แล้ว ให้เปลื้องเครื่องประดับออกกองไว้ประทานแก่ชีวก ชีวกไม่รับ แต่ว่ากราบทูลว่า ขอแต่ให้พระองค์ทรงระลึกถึงอธิการของตนเท่านั้น พระราชาก็โปรดให้เป็นแพทย์หลวงบำรุงพระองค์และฝ่ายใน กับบำรุงพระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข

ในครั้งนั้น เศรษฐีกรุงราชคฤห์เอง เป็นโรคในศีรษะมา ๗ ปี มีหมอใหญ่ ๆ เป็นอันมากมารักษาก็ไม่หาย หมอบอกลาไปเสียเป็นอันมาก บางพวกก็พากันบอกว่าอีก ๕ วันจะตาย บางพวกก็บอกว่าอีก ๗ วันก็จะตาย นายนิคมราชคฤห์จึงได้เข้าไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสารทูลขอหมอชีวกเป็นผู้ช่วยบำบัด หมอชีวกได้ไปยังนิเวศน์ของเศรษฐีตรวจดูอาการของเศรษฐีแล้วถามว่า ถ้าบำบัดโรคหายได้จะให้อะไร เศรษฐีก็ตอบว่า จะให้สมบัติทั้งหมด ตนเองจะยอมเป็นทาส ถามว่าจะนอนตะแคงขวาซ้ายและนอนหงายท่าละ ๗ เดือนได้หรือไม่ เศรษฐีตอบว่าได้ หมอชีวกก็จับให้เศรษฐีนอนบนเตียง ผูกติดที่เตียงแล้ว ผ่าหนังศีรษะเปิดรอยประสานนำปาณกะสิ่งมีชีวิตินทรีย์เล็ก ๆ ออกมา ๒ ตัว กล่าวกันว่า พวกอาจารย์ที่เห็นตัวใหญ่ ก็กล่าวว่าอีก ๕ วันเศรษฐีจักตาย พวกอาจารย์ที่เห็นตัวเล็กก็บอกว่า อีก ๗ วันเศรษฐีก็จักตาย แล้วได้ปิดรอยประสานเย็บหนังศีรษะทายาให้ติดตามเดิม เศรษฐีนอนตะแคงข้างหนึ่งได้ ๑ สัปดาห์ ก็บอกว่าไม่สามารถนอนตะแคงข้างหนึ่งต่อไปได้ ชีวกก็อนุญาตให้เปลี่ยนเป็นนอนตะแคงอีกข้างหนึ่ง ๑ สัปดาห์ นอนหงาย ๑ สัปดาห์ รวมเป็น ๓ สัปดาห์ ก็บอกว่า ถ้าไม่บอกให้นอนข้างละ ๗ เดือน เศรษฐีก็คงไม่อาจจะนอนแม้เพียงข้างละ ๗ วันได้ ในบัดนี้โรคหายแล้วให้ลุกนั่งขึ้นได้ เมื่อเศรษฐีจะมอบสมบัติทั้งปวงให้ และมอบตัวเองให้เป็นทาสตามสัญญา ก็ไม่รับ ขอรับแต่ทรัพย์แสนหนึ่งสำหรับพระราชา แสนหนึ่งสำหรับตน

ในครั้งนั้น เศรษฐีบุตรชาวเมืองพาราณสี เล่นกีฬากายกรรม

ป่วยเป็นโรคอันตคัณฐะ คือว่าโรคลำไส้บิด หรือว่าโรคลำไส้เป็นปม มีอาการอาหารไม่ย่อย อุจจาระปัสสาวะไม่คล่อง มีร่างกายผ่ายผอมลงไป เศรษฐีผู้บิดาจึงได้นำไปยังกรุงราชคฤห์ เข้าเฝ้าพระราชากราบทูลขอหมอชีวกไปช่วยรักษา หมอชีวกไปถึงตรวจดูอาการต่าง ๆ แล้วให้คนออกไปกั้นม่าน ให้ภรรยาของบุตรเศรษฐียืนข้างหน้า แล้วก็ผ่าหน้าท้องนำไส้ที่บิดออกคลี่คลายให้เป็นปกติแล้ว สอดลำไส้เข้าไปเย็บหนังท้องทายาให้ติดกันตามเดิม การบำบัดโรคในครั้งนี้ ได้ทรัพย์หนึ่งหมื่นหกพันกหาปณะ

ครั้งนั้น พระเจ้าจัณฑปัชโชต กรุงอุชเชนี ประชวรเป็นโรคปัณฑุปลาส คือ โรคผอมเหลือง ทรงส่งทูตไปทูลขอหมอชีวกไปรักษา หมอชีวกไปถึงแล้ว เข้าเฝ้าตรวจพระอาการต่าง ๆ ก็กราบทูลถามว่า จะทรงดื่มเนยใสที่เคี่ยวเป็นยาได้หรือไม่ พระราชาทรงปฏิเสธเพราะทรงรังเกียจเนยใส รับสั่งให้ใช้สิ่งอื่นนอกจากเนยใส หมอชีวกคิดว่า โรคอย่างนี้ไม่อาจจะเว้นเนยใสได้ จึงเคี่ยวเนยใสกับยาต่าง ๆ ให้มีสีกลิ่นรสเหมือนน้ำฝาด คือน้ำยาต้มแก่นไม้เป็นต้น เพื่อลวงให้เสวย และคิดเตรียมการหนี จึงเข้าไปเฝ้ากราบทูลว่า ธรรมดาว่าหมอจำต้องขุดรากไม้รวบรวมยาบางอย่างฉับพลัน จึงขอให้ทรงสั่งว่าหมอชีวกปรารถนาจะไป ขอให้ไปได้ด้วยพาหนะทุกอย่าง โดยทวารทุกทวารและทุกเวลา ตลอดถึงการกลับเข้ามา พระราชาได้โปรดสั่งตามประสงค์ หมอชีวกได้ถวายยาเข้าเนยใส พระราชาเสวยแล้ว ก็ไปโรงช้างขึ้นช้างพังชื่อว่า ภัททวดี หนีออกจากนครอุชเชนี ฝ่ายพระเจ้า

จัณฑปัชโชตได้เสวยยาเข้าเนยใส ครั้นยาย่อยทรงเรอก็ทรงทราบว่าได้ถูกหมอหลอกให้ดื่มเนยใสแล้ว ก็ทรงกริ้ว รับสั่งให้จับตัวหมอชีวก เมื่อทราบว่าขึ้นช้างพังภัททวดีหนีไปแล้ว ก็รับสั่งให้ กากะทาส ผู้มีฝีเท้าเร็วกว่าช้างภัททวดีรีบตามไป แต่รับสั่งห้ามกากะทาสมิให้รับอะไรของหมอชีวกมาบริโภค เพราะพวกหมอมีมายามาก กากะทาสตามไปทันหมอชีวก ซึ่งกำลังบริโภคอาหารอยู่ในเขตเมืองโกสัมพีในระหว่างทาง ก็แจ้งให้หมอชีวกทราบว่า มีรับสั่งให้กลับ หมอชีวกก็กล่าวว่า ให้รอก่อนจนกว่าจะบริโภคอาหารเสร็จ และชวนกากะทาสให้บริโภคอาหารด้วย เมื่อกากะทาสไม่ยอมบริโภคอาหาร จึงได้แทรกยาด้วยเล็บในผลมะขามป้อม ตนเองก็เคี้ยวมะขามป้อมที่ไม่ได้แทรกยาไว้ แล้วก็ชวนกากะทาสเคี้ยวมะขามป้อม กากะทาสเห็นว่า แม้ชีวกก็ยังเคี้ยวมะขามป้อมได้ คงจะไม่เป็นอะไร ก็รับเอามะขามป้อมที่ถูกแทรกยาไว้มาเคี้ยวและดื่มน้ำ ก็ถ่ายในทันทีนั้นเอง มีความตกใจถามหมอชีวกว่า นี่จะมีชีวิตอยู่หรือไม่ หมอชีวกก็ตอบว่า ไม่ต้องกลัวจะหายได้ แต่ว่าพระราชาทรงดุร้ายนักจะให้ฆ่าตนเสีย จึงจะไม่กลับละ แล้วก็มอบช้างภัททวดีคืนให้แก่กากะทาสให้นำกลับกรุงอุชเชนี พระเจ้าจัณฑปัชโชติทรงหายโรคแล้ว ทรงระลึกถึงอธิการของหมอชีวก โปรดส่งผ้าสิเวยยกะ คือผ้าเนื้อพิเศษทอที่เมืองสีพีคู่หนึ่งไปประทาน หมอชีวกคิดว่าผ้าคู่นี้ พระพุทธเจ้าหรือพระเจ้าพิมพิสารเท่านั้นสมควรจะทรงใช้

อนึ่ง ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเอง ก็มีพระกายไม่สบาย

เพราะว่ามีอาการผูกไม่ถ่าย มีพระประสงค์จะเสวยยาระบาย ท่านพระอานนท์ก็ไปแจ้งแก่หมอชีวก หมอชีวกก็ได้ประกอบยาระบายถวาย พระผู้มีพระภาคได้ทรงเสวยยาระบายแล้ว ก็มีพระกายสำราญเป็นปกติ

หมอชีวกผู้นี้ ได้เป็นแพทย์ที่มีชื่อเสียงในครั้งพุทธกาลนั้นเป็นอย่างยิ่ง และได้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ได้สร้างวัดถวายพระ-พุทธเจ้าไว้วัดหนึ่งในกรุงราชคฤห์ เรียกกันว่า วัดชีวกัมพวัน ซึ่งจะได้เล่าต่อไป

เมื่อหมอชีวกโกมารภัจจ์ได้ถวายยาระบายแด่พระพุทธเจ้าจนทรงมีพระกายผาสุก แล้วก็ได้ถวายผ้าคู่สิเวยยกะ คือผ้าที่ทำจากแคว้นสีพี (ซึ่งพระเจ้าจัณฑปัชโชตกรุงอุชเชนี ได้ส่งมาประทาน เป็นการตอบแทนในการที่หมอชีวกได้ไปถวายการรักษา จนทรงหายจากโรคผอมเหลือง) แด่พระพุทธเจ้า ว่าแต่ก่อนที่จะถวายได้ทูลขอพรข้อหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระตถาคตทั้งหลายได้ล่วงพรเสียแล้ว หมอชีวกก็กราบทูลว่าให้ทรงพิจารณาดูตามสมควร เมื่อสมควรที่จะประทานได้ก็ขอให้ประทาน หมอชีวกได้ทูลขอให้ภิกษุรับคฤหบดีจีวรได้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุญาต แต่ก่อนนี้พระภิกษุใช้แต่ผ้าบังสุกุล คือเที่ยวเก็บผ้าที่เขาทิ้งมาทำผ้านุ่งห่ม ไม่รับผ้าที่ชาวบ้านถวาย หมอชีวกเป็นผู้ที่มาทูลขอให้ทรงอนุญาตให้ภิกษุรับผ้าที่นำมาถวายเป็นคนแรก ผ้าอย่างนี้เรียกว่าคฤหบดีจีวร ในการทรงอนุญาตนั้นก็มีพระพุทธดำรัสเป็นกลาง ๆ ว่า ถ้าปรารถนาจะถือผ้า

บังสุกุลก็ให้ถือ ปรารถนาจะรับคฤหบดีจีวรก็ให้รับ แต่ว่าตรัสสรรเสริญความสันโดษคือความยินดีตามมีตามได้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอนุโมทนาผ้าที่หมอชีวกถวาย ให้หมอชีวกได้เกิดความเห็นแจ่มแจ้ง ให้เกิดความคิดสมาทานคือถือปฏิบัติ ให้เกิดความอาจหาญ ให้เกิดความรื่นเริงในธรรม ในตอนนี้พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า หมอชีวกได้เกิดดวงตาเห็นธรรมคือเป็นพระโสดาบัน ครั้นแล้วก็ได้คิดที่จะถวายสวนมะม่วง ที่เรียกว่าอัมพวันของตนให้เป็นอาราม เพราะเหตุว่า เวฬุวันนั้นอยู่ไกล ส่วนอัมพวันคือสวนมะม่วงของตนอยู่ใกล้กว่า สะดวกที่จะไปมา จึงได้ทูลถวายสวนมะม่วงของตนให้เป็นอารามคือให้เป็นวัด ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับที่อัมพวันของหมอชีวกโกมารภัจจ์นี้เป็นบางครั้งบางคราว

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่อัมพวันนั้น หมอชีวกโกมารภัจจ์ได้เข้าไปเฝ้าและได้กราบทูลถามว่า ตนได้ยินเขาพูดกันว่าหมู่ชนฆ่าสัตว์อุทิศพระสมณโคดม พระสมณโคดม ก็ทรงทราบอยู่และก็เสวยเนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าอุทิศอันเรียกว่าอุทิสมังสะ พลอยเป็น (ปาณาติบาต) กรรมพ่วงอาศัยไปด้วย ที่เขาพูดดั่งนี้เป็นการพูดจริงตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประกอบอย่างนั้น หรือว่าเขาพูดเป็นการกล่าวตู่ด้วยคำไม่จริง

พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า ที่เขาพูดกันดั่งนั้น มิใช่เป็นการพูดตามที่พระองค์ปฏิบัติ เป็นการตู่พระองค์ด้วยคำไม่เป็นจริง เพราะว่าพระองค์ได้ตรัสว่า เนื้อสัตว์ที่ภิกษุไม่ควรบริโภคนั้น ประกอบด้วย

ฐานะ ๓ คือ ด้วยการเห็น ด้วยการได้ยิน ด้วยการรังเกียจสงสัย การเห็น คือเห็นเขาฆ่าเพื่อจะเอามาถวาย ได้ยินนั้น ก็คือได้ยินเขาพูดว่าเขาฆ่าจะเอามาถวาย ได้รังเกียจสงสัย ก็คือไม่ได้เห็นไม่ได้ยิน แต่มีจิตรังเกียจสงสัยว่าเขาฆ่ามาถวาย พระองค์ตรัสว่าเนื้อไม่ควรบริโภคด้วยฐานะทั้ง ๓ นี้ และพระองค์ตรัสว่าเนื้อที่ควรจะบริโภคนั้นประกอบด้วยฐานะ ๓ ตรงกันข้าม คือด้วยไม่เห็น ด้วยไม่ได้ยิน ด้วยไม่ได้รังเกียจสงสัย

ต่อจากนี้ก็ตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้อาศัยคามนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ โดยเป็นผู้ที่มีใจประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา แผ่ไปในทิศที่ ๑ ในทิศที่ ๒ ในทิศที่ ๓ ในทิศที่ ๔ ในเบื้องบน ในเบื้องล่าง เธอเป็นผู้มีใจประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ นั้น อันไพบูลย์ อันกว้างขวางไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีความคิดเบียดเบียน แผ่ไปตลอดโลกทั้งหมดในที่ทุกสถานโดยประการทั้งปวง คฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีเข้าไปหาเธอและนิมนต์ด้วยภัตต์ในวันรุ่ง เมื่อเธอประสงค์ก็รับนิมนต์ และเมื่อเธอได้เข้าไปในบ้านตามที่รับนิมนต์นั้น เขาก็อังคาสด้วยบิณฑบาต เธอก็มิได้มีความคิดขอให้เขาอังคาสด้วยบิณฑบาตประณีต (คือคิดหวังให้เขาอังคาสด้วยบิณฑบาตประณีตอย่างนี้ ๆ) เธอฉันบิณฑบาตด้วยการพิจารณาเห็นโทษและใช้ปัญญาที่แล่นออก คือมิได้บริโภคด้วยตัณหา เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุนั้นจะชื่อว่าเป็นผู้มีเจตนาความจงใจเพื่อที่จะเบียดเบียนตน

เพื่อจะเบียดเบียนผู้อื่น หรือว่าเพื่อจะเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้างหรือ

หมอชีวกกราบทูลว่า ถ้าภิกษุเป็นผู้เจริญพรหมวิหารธรรม มีทั้งการพิจารณาในการฉันบิณฑบาตอย่างนั้น ก็ไม่เป็นผู้มีเจตนาเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น

พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็เป็นผู้ชื่อว่าฉันอาหารโดยไม่มีโทษไม่ใช่หรือ

หมอชีวกก็กราบทูลรับว่าเป็นอย่างนั้น เมื่อเธอเป็นผู้ปฏิบัติและทำใจได้อย่างนั้น ก็เป็นผู้ที่ฉันอาหารไม่มีโทษ หมอชีวกกราบทูลต่อไปว่า ตนได้เคยฟังมาว่าพรหมเป็นผู้ที่เป็นเมตตาวิหารี อยู่ด้วยเมตตา กรุณาวิหารี อยู่ด้วยกรุณา มุทิตาวิหารี อยู่ด้วยมุทิตา อุเบกขาวิหารี อยู่ด้วยอุเบกขา ตนเห็นพระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นสักขีพยาน เพราะว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีเมตตาวิหารีเป็นต้น

พระพุทธเจ้าจึงตรัสต่อไปว่า บุคคลใดยังมีพยาบาท คือว่ายังมีความมุ่งร้ายมุ่งความพิบัติ ด้วยอำนาจของราคะ โทสะ โมหะอันใด ราคะ โทสะ โมหะอันนั้น ของบุคคลนั้น ไม่มีแก่พระพุทธเจ้า เพราะว่าทรงละได้เด็ดขาดแล้ว ต่อจากนี้ก็ได้ตรัสว่า บุคคลผู้ที่ฆ่าสัตว์ถวายพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระพุทธเจ้า อันเรียกว่าอุทิสมังสะนั้น ย่อมประสบสิ่งที่มิใช่บุญด้วยฐานะ ๕ คือ:-

เมื่อสั่งเขาว่า จงไปนำสัตว์ที่โน้นมา ก็เป็นผู้ประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นประการแรก

เมื่อเขานำสัตว์นั้นมาด้วยวิธีผูกคอล่ามมาเป็นต้น ทำให้สัตว์นั้นได้รับความทุกข์โทมนัสเป็นอันมาก ก็ชื่อว่าประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นประการที่ ๒

เมื่อสั่งเขาว่า จงไปฆ่าสัตว์นี้ ก็ชื่อว่าได้ประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นประการที่ ๓

เมื่อสัตว์นั้นกำลังถูกฆ่า ก็ชื่อว่าได้ประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นประการที่ ๔ และ

เมื่อได้ถวายให้พระตถาคต หรือว่าพระสาวกของพระตถาคตฉัน ด้วยสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ (สิ่งที่ไม่สมควร) ก็ชื่อว่าได้ประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นประการที่ ๕

เมื่อตรัสดังนี้แล้ว หมอชีวกโกมารภัจจ์ก็กราบทูลสรรเสริญพระพุทธภาษิต และได้กล่าวรับรองว่า ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ฉันอาหารเป็นกัปปิยะคือสิ่งที่สมควร ฉันอาหารที่เป็นอนวัชชะคือสิ่งที่ไม่มีโทษ แล้วได้ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะตลอดชีวิต

พระสูตรนี้เรียกว่าชีวกสูตร ได้ตรัสแสดงเพราะเหตุที่หมอชีวกโกมารภัจจ์ได้กราบทูลถามและได้มีเนื้อความเป็นการแก้ปัญหาที่ว่าทำไมห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์แล้วภิกษุจึงฉันเนื้อสัตว์อีก กล่าวโดยย่อว่าไม่ได้กล่าวอนุญาตด้วยประการทั้งปวง ไม่ได้กล่าวห้ามด้วยประการทั้งปวง คือว่าห้ามเนื้อที่เป็นอุทิสมังสะ (เนื้อที่เขาฆ่าอุทิศเจาะจง)

ที่ภิกษุได้เห็น ได้ฟังหรือว่าได้สงสัย และทรงห้ามเนื้อ ๑๐ จำพวก มีเนื้อมนุษย์ เนื้อหมี เนื้อช้างเป็นต้น กับทรงห้ามเนื้อดิบ ส่วนเนื้อนอกจากนั้นไม่ใช่เนื้อที่เป็นอุทิสมังสะ ไม่ทรงห้าม แต่ในการที่จะฉันเนื้อชนิดที่ไม่เป็นโทษนั้นก็จะต้องทำใจด้วย คือจะต้องมีใจประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม และไม่มีความมุ่งหมายว่าจะต้องได้อาหารอย่างนั้นอย่างนี้ บางทีไปฉันไม่พบอาหารที่มีเนื้อเข้า ก็นึกว่าเนื้อไม่มีเลย คิดแลบไปอย่างนั้น บางทีก็เป็นบาปไปหน่อยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น อย่าตั้งเจตนาอย่างนั้น เมื่อเขานำมาถวายอย่างใด ก็สันโดษคือยินดีอย่างนั้น ไม่ให้ใจวอกแวกไปในทางจะกินเนื้อสัตว์ ก็เมื่อรักษาอย่างนี้แล้วก็ได้ชื่อว่า ได้ฉันอาหารเป็นกัปปิยะ ฉันอาหารเป็นอนวัชชะคือไม่มีโทษตามพระสูตรนี้

อนึ่ง พระเป็นผู้ที่มีชีวิตเนื่องด้วยผู้อื่น เมื่อผู้อื่นเขาปรุงอาหารที่เป็นเนื้อสัตว์ทั่ว ๆ ไป ถ้าจะถือไม่ฉัน ก็เป็นการลำบาก เพราะเขาจะต้องไปจัดอาหารพิเศษมาให้ เพราะฉะนั้นจึงตัดบทเสียว่า เมื่อไม่ใช่เนื้อที่ห้ามดั่งกล่าวแล้วนั้น เมื่อเขาถวายอย่างใด จะมีเนื้อสัตว์หรือไม่มีก็ตาม ก็พิจารณาฉันได้ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น การบัญญัติลงไปด้วยเหตุผล และการปฏิบัติที่พอเป็นไปได้ในเมื่อที่จะอาศัยประชาชนอยู่ดั่งนี้ ก็พอเหมาะพอสม

พระเจ้าบัชโชตกรุงอุชเชนีนี้ ซึ่งหมอชีวกโกมารภัจจ์ไปรักษาและได้ทรงส่งผ้าสิเวยยกะมา นอกจากเป็นผู้ที่เกลียดสัปปิ (เนยใส) แล้ว ยัง

ได้ชื่อว่าเป็นผู้ดุร้าย จึงได้มีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า พระเจ้าจัณฑปัชโชต เติมคำว่าจัณฑะไว้ข้างหน้า ซึ่งแปลว่าพระเจ้าปัชโชตผู้ดุร้าย และโปรดเสวยน้ำจัณฑ์ แต่ว่าเป็นผู้ที่เลื่อมใสพระพุทธศาสนา เมื่อได้ข่าวว่า พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก ก็คิดที่จะเชิญเสด็จพระพุทธเจ้ามาสู่กรุงอุชเชนี เมื่อปรึกษาว่า จะส่งใครไปเชิญเสด็จ ก็เห็นสมควรว่าปุโรหิตของกรุงนั้นชื่อว่ากาญจนะ เรียกโดยโคตรว่ากัจจายนะ เป็นผู้ที่ควรเป็นทูตไปเชิญเสด็จได้ จึงได้มอบหมายให้กาญจนะปุโรหิตหรือว่ากัจจายนะปุโรหิตไปทูลเชิญเสด็จ กัจจายนะปุโรหิตนั้นก็ทูลรับว่าจะไปเชิญเสด็จ แต่ว่าขอประทานอนุญาตบวชในสำนักพระพุทธเจ้า พระเจ้าปัชโชตก็ประทานอนุญาต กัจจายนะปุโรหิตพร้อมกับผู้ร่วมทางอีก ๗ คน รวมเป็น ๘ คน ได้เดินทางไปยังกรุงราชคฤห์ แล้วขอบวชในสำนักพระพุทธเจ้า เมื่อบวชแล้วก็บำเพ็ญเพียรจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วยกันทั้ง ๘ รูป

กัจจายนะปุโรหิตผู้นี้ มีเล่าไว้ในประวัติของท่านว่า ท่านเป็นบุตรของสกุลพราหมณ์ปุโรหิตในกรุงอุชเชนี เป็นผู้มีวรรณะงดงาม (ใช้คำว่า สุวัณณวัณโณ คือมีวรรณะเพียงวรรณะของทอง ซึ่งคำนี้ก็เป็นคำที่ใช้สรรเสริญวรรณะของพระพุทธเจ้า) เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่ากาญจนะ แต่มักจะเรียกโดยโคตรว่ากัจจายนะ เมื่อบิดาสิ้นชีวิตก็ได้สืบตำแหน่งแทนบิดา ตั้งแต่มาบวชแล้วก็เรียกว่าพระมหากัจจายนเถระ

เมื่อท่านได้บรรลุถึงผลอันสูงสุดในพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ท่านได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงอุชเชนี พระพุทธเจ้าตรัสว่าให้ท่านกัจจายนะไปเองเถิด เพราะว่าเธอสามารถจะยังราชตระกูลและประชาชนในกรุงอุชเชนีให้เลื่อมใสได้ ฉะนั้น พระมหากัจจายนะพร้อมด้วยพระผู้ร่วมเดินทางอีก ๗ รูป ก็เดินทางไปกรุงอุชเชนี ในระหว่างทางก็ได้ไปถึงนิคม คืออำเภอแห่งหนึ่งชื่อว่านาริ ในนารินิคมนี้ได้มีธิดาของเศรษฐีที่ตกยาก คือเกิดในขณะที่กำลังตกยาก แต่เป็นผู้ที่มีผมยาวและงดงาม ธิดาของเศรษฐีอีกสกุลหนึ่งเป็นผู้มั่งมีแต่ว่าขัดสนผม ธิดาเศรษฐีคนที่ขัดสนผมนี้ได้ส่งคนไปขอซื้อผมของอีกคนหนึ่ง ให้ราคามากมาย ธิดาเศรษฐีผมดกแต่ว่าตกยากผู้นั้น ก็ไม่ยอมขายผมให้ เมื่อพระมหากัจจายนเถระและพระผู้ร่วมทางได้ไปถึงนิคมนั้น ได้ออกบิณฑบาตถือบาตรเปล่าเดินไป ธิดาของเศรษฐีตกยากให้คนเข้าไปนิมนต์เข้ามาในเรือน แล้วก็ได้เข้าไปในห้อง ตัดผมของตนออกให้พี่เลี้ยงนำผมไปขายให้แก่ธิดาของเศรษฐีคนที่ขัดสนผม สั่งไว้ว่าเมื่อได้เท่าไรก็ให้ซื้ออาหารมาเพื่อใส่บาตร พี่เลี้ยงนั้นก็นำผมไปขายให้แก่ธิดาเศรษฐีคนที่ขัดสนผม ธิดาของเศรษฐีผู้นั้นก็บอกว่าไม่ควรจะให้ราคาสูงดังที่ติดต่อกันมาก่อน เพราะว่านำมาให้อย่างนี้เป็นผมที่ปราศจากค่าเหมือนผมของคนตาย จึงได้ให้ราคาเพียง ๘ กหาปณะเท่านั้น พี่เลี้ยงก็นำเงิน ๘ กหาปณะไปซื้ออาหารแบ่งเป็น ๘ ส่วน แล้วนำไปให้ธิดาของเศรษฐีใส่บาตรแก่พระภิกษุทั้ง ๘ รูปนั้น

พระมหากัจจายนะพร้อมทั้งพระอนุจร ทำภัตตกิจแล้วออกจาก

บ้านนั้นก็ตรงไปยังกรุงอุชเชนี ไปพักอยู่ในอุทยานกัญจนวันของพระเจ้าแผ่นดิน คนรักษาอุทยานจำได้ ก็เข้าไปกราบทูลพระเจ้าปัชโชตให้ทรงทราบ พระเจ้าปัชโชตได้เสด็จมาทรงพบแล้วตรัสถามว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน พระมหากัจจายนะทูลตอบว่า ไม่ได้เสด็จมาเอง โปรดให้ท่านมา พระเจ้าแผ่นดินก็ตรัสถามระยะทางที่มา กับอาหารการขบฉัน ท่านก็ได้เล่าถวายตามเรื่องที่เป็นมา พระเจ้าปัชโชตทรงได้สดับ ก็ทรงนิยมชมชื่น โปรดให้ไปรับธิดาเศรษฐีตกยากมาเป็นพระมเหษีอีกองค์หนึ่ง ต่อมาพระมเหษีองค์นี้ได้ประสูติพระราชกุมาร พระราชบิดาทรงตั้งพระนามตามชื่อของเศรษฐีผู้เป็นตาว่า โคปาลกุมาร และพระเทวีก็มีชื่อว่า โคปาลมาตาเทวี พระเทวีได้โปรดให้สร้างวิหารถวายพระมหากัจจายนเถระในอุทยานกัญจนวันนั้น

พระมหากัจจายนเถระเป็นผู้สามารถในการขยายความย่อให้พิสดารต่อมาในภายหลัง เมื่อท่านได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้ายังพระเชตวันกรุงสาวัตถี ท่านได้แสดงขยายความภาษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อแบบแต่งกระทู้นี่แหละ ภาษิตของท่านนั้น พระอาจารย์ผู้สังคายนาพระธรรมวินัยได้รวบรวมไว้มาก เช่นมธุปิณฑิกสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเหตุนี้จึงได้ทรงยกย่องให้ท่านเป็นเอตทัคคะในทางขยายความย่อให้พิสดารโดยเฉพาะ ท่านได้ทำให้เกิดความเลื่อมใสนับถือพระพุทธศาสนาในกรุงอุชเชนีเป็นอันมาก ได้มีกุลบุตรในกรุงอุชเชนีออกบวชกันมาก

ในเมืองไทยเรานี้ได้รู้จักท่านในรูปนั่งที่เป็นพระอ้วน ๆ ทำไม

จึงได้สร้างรูปของท่านให้อ้วนนั่งพุงพลุ้ยอย่างนั้น ไม่พบหลักฐานในบาลีและอรรถกถา เป็นแต่เคยได้ยินมาว่า ท่านเป็นผู้มีวรรณะงดงามจนมีผู้เข้าใจว่าเป็นพระพุทธเจ้าหลายครั้งหลายหน ท่านจึงอธิษฐานให้องค์อ้วนอย่างนั้น เราก็มาสร้างรูปท่านเป็นพระอ้วน พระอ้วนนี้ของพม่ามอญก็มี คือพระอุปคุตที่เราเรียกว่าพระบัวเข็ม ของจีนก็มีคือพระศรีอารย์ เป็นที่นิยมว่าเป็นเครื่องหมายของความสุขสมบูรณ์ ไทยเราอาจจะสร้างพระอ้วนขึ้นเป็นเครื่องหมายของความสุขสมบูรณ์เหมือนอย่างพม่ามอญจีนดังกล่าวก็ได้

ในพระบาลีนั้น มักไม่ได้ระบุกาลเวลาแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจไว้ ในชั้นอรรถกถา ก็มักไม่ระบุไว้ แต่มีระบุไว้มากกว่าในพระบาลี ฉะนั้นในการจัดว่าทรงบำเพ็ญพุทธกิจอะไรในปีไหน จึงจัดตามที่มีระบุไว้ชัดบ้าง ตามสันนิษฐานบ้าง ตามเรื่องราวบ้าง ดังเช่นเมื่อเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในกรุงราชคฤห์ อันส่องความว่าเป็นในระยะต้น มีเหตุผลที่ส่องความอย่างนั้น เช่นประทานอุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา ซึ่งทรงใช้อยู่ในระยะต้น และเหตุผลประกอบอีกบางอย่าง ก็จัดเข้าในพรรษาที่ ๒-๓-๔ ด้วย

มีอีกเรื่องหนึ่งที่หนังสือเล่มหนึ่งบอกว่า เกิดขึ้นในพรรษาที่ ๔ แต่เป็นเรื่องเกี่ยวแก่บุคคล คือในอรรถกถาธรรมบทเล่าว่า

บุตรเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ผู้หนึ่ง ชื่อว่าอุคคเสน ครั้งหนึ่งได้มีคณะนาฏกะ คือคณะนาฏศิลป์คณะหนึ่งมาแสดงในกรุงราชคฤห์และมี

การไต่ราว ซึ่งใช้ไม้ไผ่ต่อตั้งพาดขึ้นไปบนอากาศ มีนักแสดงไต่ขึ้นไปเดินบนราวนั้นและฟ้อนรำขับร้อง บุตรเศรษฐีอุคคเสนได้ไปดู ก็เกิดพอใจในธิดานักฟ้อนผู้หนึ่ง กลับมาบ้านก็ลงนอน ไม่ยอมแตะต้องอาหาร บอกว่าถ้าไม่ได้ก็จะยอมตาย บิดามารดาก็ส่งคนไปขอ เขาก็ไม่ยอมยกให้ บอกว่าถ้าพอใจก็ให้ตามคณะเขาไป เขาจึงจะยอมให้ บุตรเศรษฐีนั้นก็ยอมตามคณะนั้นไป และก็ได้ธิดานักฟ้อนนั้นตามประสงค์ ต่อมาเมื่อมีบุตร ภรรยาก็สอนให้บุตรพูดว่าเป็นลูกของคนเทียมเกวียน เป็นลูกของคนยกสิ่งของ คือว่าบุตรเศรษฐีนั้นไม่มีศิลปะในทางนั้น ก็ต้องช่วยคณะในการจัดเกวียนในการเลี้ยงโค และในการยกทัพสัมภาระ เมื่อได้ฟังภริยาพูดหมิ่นดังนั้น ก็คิดว่า มานะของภริยานี้เกิดขึ้นเพราะอะไร ก็จับได้ว่าเพราะตนเองไม่มีศิลปะ จึงเกิดความตั้งใจที่จะศึกษา ไปหาบิดาของภริยา ขอศึกษาศิลปะจนเป็นผู้สามารถ แสดงได้เป็นอย่างดี ในคราวหนึ่งได้มาแสดงในกรุงราชคฤห์ และได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าบทหนึ่งที่แปลใจความว่า

"จงปล่อยในเบื้องต้น จงปล่อยข้างหลัง จงปล่อยในท่ามกลาง เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งภพ บุคคลผู้มีใจวิมุติแล้วในที่ทั้งปวง จักไม่เข้าถึงชาติและชราต่อไปอีก"

ก็ได้ขออุปสมบทเป็นภิกษุ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทานให้เป็นภิกษุด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา

พรรษาที่ ๕ ลิจฉวี

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์ ตามที่ทรงพอพระหฤทัยแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปยังกรุงเวสาลี ประทับอยู่ที่กูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน กรุงเวสาลีเป็นเมืองหลวงของแคว้นวัชชี ซึ่งเป็นรัฐอิสสระรัฐหนึ่ง เวลานั้นมีความเจริญรุ่งเรือง บ้านเมืองสวยงาม ท่านเล่าประวัติของราชตระกูลที่ปกครองวัชชี อันเรียกว่า ลิจฉวี ไว้ดังนี้

ในอดีต พระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสีแห่งแคว้นกาสี ได้ทรงครรภ์และประสูติออกมาเป็นชิ้นเนื้อที่มีสีแดง ก็ทรงละอายพระหฤทัย รับสั่งให้นำใส่เข้าไปในภาชนะ แล้วตีตราบอกว่าเป็นปชา คือเป็นผู้ที่เกิดมาของพระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสี ปิดเรียบร้อยดีแล้วก็ลอยน้ำทิ้งไป ภาชนะนั้นก็ลอยออกแม่น้ำคงคา ลอยไปจนถึงตำบลหนึ่ง ได้มีดาบสผู้หนึ่งอาศัยสกุลของคนเลี้ยงโคที่เรียกว่าโคบาล ได้ลงไปอาบน้ำ ได้พบภาชนะนั้นลอยมาก็เก็บเอาขึ้นไป เมื่อเปิดดูก็พบชิ้นเนื้อซึ่งเป็นของที่ยังไม่เน่า ก็สงสัยว่าจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตอะไรอยู่ ก็เอาเก็บไว้ ต่อมาชิ้นเนื้อนั้นก็แตกออกเป็นสองชิ้น และต่อมาก็เป็นเด็กขึ้นสองคน เป็นชายหนึ่ง หญิงหนึ่ง เด็กทั้งสองนี้เมื่อบริโภคอาหารลงไปก็มองเห็นจากข้างนอก เพราะมีผิวหนังเหมือนสิ่งโปร่งแสง เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ลิจฉวี ที่แปลว่า *ไม่มีฉวีไม่มีผิวหนัง* อีกนัยหนึ่งว่า มีผิวหนังเหี่ยวย่นอย่างเป็นรอยเย็บด้วยเข็มจึงเรียกว่า ลีนัจ-ฉวี ที่แปลว่า *มีผิวหนังเหี่ยวย่น* เรียกเพี้ยนไปก็เป็นลิจฉวี ดาบสก็

เลี้ยงเด็กทั้งสองนั้นไว้ แต่ก็ต้องเป็นกังวล เข้าไปบิณฑบาตในบ้านก็จนตะวันโด่ง พวกโคบาลได้ทราบก็มาขอเอาไป ดาบสนั้นก็ให้ไปและได้สั่งว่าให้เลี้ยงดูให้จงดี เมื่อเติบโตขึ้นก็จงอภิเษกให้เป็นคู่ครองกันและจงสร้างบ้านสร้างเมืองให้ โคบาลเหล่านั้นก็เลี้ยงเด็กทั้งสองนั้นไว้ และก็ได้ปฏิบัติตามคำที่ดาบสสั่งไว้ ก็เกิดเป็นวงศ์ลิจฉวีขึ้น คู่แรกนี้เมื่ออภิเษกกันแล้วก็มีโอรสมีธิดา และก็อภิเษกในวงศ์เดียวกัน ขยายออกไปจนถึงต้องขยายบ้านเมืองออกไปหลายครั้ง เพราะฉะนั้น เมืองนั้นจึงเรียกว่า เมืองเวสาลี ที่แปลว่า *เมืองที่ขยายออกไป* และแคว้นนั้นเรียกว่า **แคว้นวัชชี** คือประเทศวัชชลี แปลว่า *เป็นถิ่นที่พึงเว้น* อาจจะหมายว่าเป็นถิ่นที่มีกำลังเข้มแข็ง ผู้ที่มุ่งจะรุกรานควรจะเว้นก็ได้ แต่ท่านเล่าความหมายไว้อีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อกษัตริย์ผู้เป็นวงศ์ลิจฉวียังเป็นเด็กอยู่ ได้เล่นรังแกเด็กที่เป็นลูกของพวกโคบาล เด็กที่เป็นลูกของพวกโคบาลก็มาฟ้องบิดามารดาว่า ถูกเด็กที่ไม่มีพ่อไม่มีแม่มาเล่นรังแก บิดามารดาก็ไม่พอใจสั่งให้ลูกงดเว้นไม่ให้คบหากับเด็กทั้งสองนั้น แต่ชื่อนี้ ถ้าหมายความว่าเป็นแคว้นพึงละเว้น เพราะเหตุที่มีกำลังมาก ก็เห็นจะเหมาะ

พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับที่กูฏาคารศาลา อันแปลว่า ศาลาที่เป็นเรือนยอดในป่ามหาวัน ในขณะที่ประทับอยู่ในที่นั้น ก็ได้ทรงทราบข่าวประชวรของพระพุทธบิดา ตามเรื่องได้เล่าว่า เมื่อพระโอรสพระนัดดาได้เสด็จออกทรงผนวชหมด ก็ได้ทรงระลึกถึงอยู่เสมอเมื่อประชวรลง ก็ปรารถนาจะได้เห็นพระราชโอรสและพระราชนัดดา

โดยเฉพาะก็คือพระพุทธเจ้า พระนันทะ และพระอานนท์ เมื่อพระ-พุทธเจ้าได้ทรงทราบข่าวประชวร ก็ได้รีบเสด็จไปยังกรุงกบิลพัสดุ์ และได้เข้าเฝ้าพระพุทธบิดา ได้ทรงแสดงธรรมะอบรมอยู่เป็นเวลาหลายวันจนพระพุทธบิดาเสด็จนิพพาน คือท่านว่า พระพุทธบิดานั้นได้ฟังธรรมะที่พระพุทธเจ้าอบรมจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วก็ได้ทูลลาพระพุทธเจ้าเข้านิพพานโดยยังมิทันจะได้อุปสมบท พระพุทธ-เจ้าก็ได้ถวายพระเพลิงพระศพพระพุทธบิดา เสร็จแล้วพระนางมหา-ปชาบดีโคตมีพระมาตุจฉาคือพระน้านาง เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะพระ-ราชสวามีสิ้นพระชนม์แล้วก็ทรงหมดภาระ จึงได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่นิโครธารามในกรุงกบิลพัสดุ์อันเป็นที่ประทับ และได้ทูลขอให้มาตุคามคือสตรีได้บวชเป็นอนาคาริยะ ในพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศ พระพุทธเจ้าได้ตรัสปฏิเสธว่าอย่าให้มาตุคามยินดีเพื่อจะบวชในพระธรรมวินัย พระนางมหาปชาบดีโคตมีก็ได้ทูลอ้อนวอนถึงสามครั้ง พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงปฏิเสธทั้งสามครั้ง พระนางก็ทรงกันแสงเสียพระทัย เสด็จกลับ

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่นิโครธารามในกรุงกบิลพัสดุ์ ตามพระพุทธอัธยาศัยแล้ว ก็ได้เสด็จกลับจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปประทับอยู่ที่กูฏาคารศาลาป่ามหาวันใกล้กรุงเวสาลี พระนางมหาปชาบดีโคตมีก็ได้ทรงชักชวนเจ้าหญิงสากิยานีเป็นอันมากปลงพระเกศา ทรงผ้ากาสายะคือผ้าย้อมน้ำฝาด แล้วก็ได้เสด็จดำเนินด้วยพระบาททั้งหมดไปยังกรุงเวสาลี และต่างก็มีพระบาทแตกและมีพระกายที่เหน็ดเหนื่อยลำบาก พากันไป

ยืนกันแสงอยู่ที่ซุ้มประตูที่ประทับ ท่านพระอานนท์ได้เห็นพระนางมหาปชาบดีโคตมี และหมู่เจ้าหญิงสากิยานีเป็นอันมากมายืนกันแสงอยู่อย่างนั้นก็ได้เข้าไปถาม พระนางก็ได้รับสั่งบอกแก่พระอานนท์ พระ-อานนท์ขอให้ประทับรออยู่ที่นั่นก่อน และก็ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทูลขอให้มาตุคามได้บวชในพระธรรมวินัย พระพุทธเจ้าได้ตรัสปฏิเสธแก่พระอานนท์ พระอานนท์ก็ได้ทูลขอถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสปฏิเสธทั้ง ๓ ครั้ง พระอานนท์จึงได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ถ้าว่ามาตุคามคือสตรีเมื่อบวชในพระธรรมวินัยนี้แล้ว จะเป็นผู้สมควรที่จะกระทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผลหรือไม่ พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่าเป็นผู้สมควรที่จะกระทำให้แจ้งได้ พระอานนท์จึงได้กราบทูลว่า ถ้ามาตุคามคือสตรีเป็นผู้ที่สมควรอย่างนั้น และพระนางมหาปชาบดีโคตมี ก็ได้เป็นผู้มีอุปการะมากแก่พระพุทธเจ้ามาในเบื้องต้น เพราะทรงเป็นผู้เลี้ยงดูทะนุถนอมพระองค์สืบต่อจากพระพุทธมารดา ซึ่งได้สิ้นพระชนม์ไป เพราะฉะนั้นก็ขอให้พระนางได้บวชในพระธรรมวินัยตามที่ทรงตั้งพระหฤทัย

พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมีจะรับครุธรรมคือธรรมที่หนัก ๘ ข้อได้ ก็ให้อุปสมบทได้ ครุธรรม ๘ ข้อนั้นคือ

๑. ภิกษุณีที่อุปสมบทมาตั้งร้อยพรรษา ก็พึงทำการกราบไหว้ การลุกรับ การกระทำอัญชลี การทำสามีจิกรรม แก่ภิกษุที่อุปสมบทใหม่แม้ในวันนั้น

๒. ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ

๓. ภิกษุณีพึงหวังธรรม ๒ ประการจากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน คือการถามวันอุโบสถ และการเข้าไปฟังโอวาท

๔. ภิกษุณีออกพรรษาแล้วพึงปวารณาในสงฆ์สองฝ่าย คือ ในภิกษุสงฆ์และในภิกษุณีสงฆ์

๕. ภิกษุณีเมื่อต้องครุธรรมคือต้องอาบัติหนัก ก็พึงประพฤติมานัตต์ปักข์หนึ่งในสงฆ์ทั้งสองฝ่าย

๖. สตรีที่ศึกษาอยู่ในธรรม ๖ ข้อ เป็นเวลา ๒ ปี (กล่าวคือรักษาศีล ๑๐ ของสามเณรนั่นแหละ แต่ว่าตั้งแต่ข้อ ๑ ถึงข้อ ๖ โดยไม่ขาดตลอดเวลา ๒ ปี) อันเรียกว่านางสิกขมานา เมื่อได้ศึกษาแล้วดั่งนี้จึงอุปสมบทในสงฆ์สองฝ่ายได้

๗. ภิกษุณีไม่พึงด่าไม่พึงบริภาษภิกษุโดยปริยายอะไร ๆ ทั้งนั้น และ

๘. ภิกษุทั้งหลายสั่งสอนห้ามปรามภิกษุณีทั้งหลายได้ แต่ว่าภิกษุณีทั้งหลาย จะสั่งสอนห้ามปรามภิกษุทั้งหลายไม่ได้

ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมี ยินดีรับครุธรรมทั้งแปดประการนี้ จึงให้อุปสมบทได้

ท่านพระอานนท์ก็เรียนครุธรรมทั้งแปดประการนั้น ก็ได้ไปทูลให้พระนางมหาปชาบดีโคตมีทราบ พระนางก็ทรงยินดีรับครุธรรมทั้งแปดประการนั้น ได้ตรัสว่าทรงมีความยินดีรับ เหมือนอย่างสตรีหรือบุรุษที่เป็นบุคคลรุ่นหนุ่มรุ่นสาวยินดีรับพวงดอกไม้เครื่องประดับ และการรับครุธรรมทั้งแปดประการนั้น เป็นการอุปสมบทของพระนาง

มหาปชาบดีโคตมี ท่านพระอานนท์ก็ได้กลับเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทูลให้ทรงทราบว่า พระนางได้รับครุธรรมทั้งแปด ได้อุปสมบทแล้ว

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ถ้ามาตุคามคือสตรีไม่พึงบวชในพระธรรมวินัยนี้ พรหมจรรย์คือพระศาสนาก็จะตั้งอยู่ตลอดกาลนาน สัทธรรมก็จะพึงตั้งอยู่ตลอดกาลพันปี แต่เพราะมาตุคามบวชในพระธรรมวินัยนี้ พรหมจรรย์ก็ไม่ตั้งอยู่ตลอดกาลนาน สัทธรรมจะตั้งอยู่ตลอด ๕๐๐ ปีเท่านั้น เหมือนอย่างตระกูลที่มีสตรีมาก มีบุรุษน้อย ก็จะถูกทำลายได้ง่าย เหมือนอย่างโรคของต้นข้าวชนิดหนึ่งที่เรียกว่าเพลี้ย เมื่อลงในนาข้าวสาลีที่สมบูรณ์ นาข้าวสาลีนั้นก็จะไม่ตั้งอยู่ได้นาน หรือเหมือนอย่างโรคที่เกิดขึ้นแก่ต้นอ้อย ที่ทำให้ต้นอ้อยเกิดสีแดงขึ้น ก็จะทำให้ไร่อ้อยตั้งอยู่ไม่ได้นาน แต่ว่าได้ทรงบัญญัติครุธรรมแปดประการแก่ภิกษุณีทั้งหลาย ให้ภิกษุณีทั้งหลายรับรักษาไว้ไม่ก้าวล่วงตลอดชีวิต เหมือนอย่างได้ทรงทำทำนบกั้นบ่อที่ใหญ่ไว้ทุกด้านเพื่อไม่ให้น้ำไหลออก และเพื่อป้องกันน้ำข้างนอกจะไหลเข้ามามากเกินไปด้วย

หลักฐานในพระบาลีภิกษุณีขันธกะตอนนี้ มีแห่งเดียวที่พยากรณ์เรื่องศาสนาว่า ถ้ามาตุคามไม่เข้ามาบวช พรหมจรรย์ก็จักตั้งอยู่นาน ท่านว่าพันปี แต่ว่าถ้าเข้ามาบวชก็จะเหลือเพียง ๕๐๐ ปี นี่ก็เป็นหลักฐานชั้นบาลีในพระไตรปิฎกของเรา แต่ว่าในชั้นอรรถ-กถาท่านได้มาแก้ไว้ว่า พระอรหันต์ที่ได้ปฏิสัมภิทา ๔ จะมีอยู่ใน

ระยะหนึ่งพันปีแรก พระอรหันต์ที่เป็นสุกขวิปัสสก คือว่าที่ได้สำเร็จตัดกิเลสได้ แต่ว่าไม่ได้ปฏิสัมภิทา ๔ ไม่มีความแตกฉาน (สุกขวิปัสสกแปลว่า เห็นแจ้งอย่างแห้งแล้ง คือหมายความว่าไม่ได้ความแตกฉาน แต่ก็ทำกิเลสให้สิ้นไป) นี่จะมีอยู่ในระยะพันปีที่สอง พระอนาคามีอยู่ในระยะพันปีที่สาม พระสกทาคามีจะมีอยู่ในระยะพันปีที่สี่ พระโสดาบันจะมีอยู่ในระยะพันปีที่ห้า ปฏิเวธสัทธรรม สัทธรรมคือมรรค ผล นิพพาน จะตั้งอยู่ห้าพันปี ปริยัติสัทธรรมคือการเรียนให้รู้พระพุทธศาสนาก็จะตั้งอยู่เท่านั้น แต่ว่าเพศคือการทรงเครื่องหมายเป็นบรรพชิตในรูปใดรูปหนึ่งนั้น จะมีสืบไปอีกนาน

อีกแห่งหนึ่ง ได้แสดงอันตรธาน คือความเสื่อมสิ้นแห่งพระศาสนาไว้ ๕ ได้แก่

๑. อธิคมอันตรธาน ความเสื่อมสิ้นแห่งมรรคผลนิพพาน

๒. ปฏิปัตติอันตรธาน ความเสื่อมสิ้นแห่งการปฏิบัติ

ความเสื่อมสิ้นแห่งมรรคผลนิพพานนั้น หมายความว่า เมื่อไม่มีพระอรหันต์เรื่อยมาจนถึงไม่มีพระโสดาบันเมื่อใด เมื่อนั้นก็ชื่อว่าเป็นความเสื่อมสิ้นแห่งอธิคม คือมรรคผลนิพพาน ความเสื่อมสิ้นแห่งการปฏิบัตินั้น ในเบื้องต้นก็เสื่อมสิ้นการปฏิบัติเพื่อฌานวิปัสสนามรรคผลก่อน คือว่าบุคคลผู้ปฏิบัติไม่ได้มุ่งฌาน ไม่ได้มุ่งวิปัสสนา ไม่ได้มุ่งผล เมื่อการปฏิบัติในด้านนี้เสื่อมลงไปแล้วก็เหลือแต่การปฏิบัติพระวินัย ในการปฏิบัติพระวินัยนั้นข้อเล็ก ๆ

ก็เสื่อมไปก่อน คือไม่ใส่ใจในข้อปฏิบัติพระวินัยที่เป็นส่วนเล็กน้อย ก็ขาดวิ่นเรื่อยไปจนถึงเหลือแต่ปาราชิก ๔ แปลว่ารักษาศีล ๔ คือรักษาการเว้นปาราชิก ๔ ข้อไว้ จนเมื่อไม่รักษาสิกขาบททั้ง ๔ ข้อนี้ไว้เมื่อใดด้วยกันทั้งหมด เมื่อนั้นก็เป็นอันว่าถึงความเสื่อมสิ้นของการปฏิบัติ

๓. ปริยัติอันตรธาน ความเสื่อมสิ้นของปริยัติ คือการเรียนพระศาสนา เมื่อยังมีการเรียนพระศาสนา ยังมีการทรงจำอยู่มากบ้างน้อยบ้าง ก็ยังไม่เสื่อมสิ้น จนเมื่อใดไม่มีใครทรงจำพระพุทธศาสนาไว้ได้ ก็เรียกว่าเป็นปริยัติอันตรธาน

๔. ลิงคอันตธาน ความเสื่อมสิ้นแห่งเพศ คือเมื่อยังทรงเพศอยู่ เพศก็ยังไม่เสื่อมสิ้น เมื่อใดเปลี่ยนแปลงไปจนไม่เหลือเครื่องหมายที่เป็นเพศบรรพชิตไว้เลย เมื่อนั้นก็ชื่อว่าเป็นลิงค-อันตรธาน

๕. ธาตุอันตรธาน ความเสื่อมสิ้นแห่งธาตุ หมายความว่าความเสื่อมสิ้นพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งท่านพยากรณ์ว่าในอนาคตข้างหน้า โอกาสหนึ่งพระบรมสารีริกธาตุก็จะเสื่อมสิ้นไป

นี่เป็นเค้าของเรื่องศาสนาอันตรธาน ความเสื่อมสิ้นแห่งพระศาสนาที่มีแต่งกันเป็นหลักฐานในลังกา แต่ในชั้นบาลีก็มีพบเท่าที่อ้างมาข้างต้น ซึ่งท่านอธิบายว่า ที่ตรัสว่าพรหมจรรย์หรือว่าสัทธรรมจะตั้งอยู่พันปีนั้น ก็หมายถึงว่าจะมีพระอรหันต์ที่เป็นผู้บรรลุปฏิสัมภิทา คือความแตกฉานในปฏิสัมภิทาอยู่ตลอดพันปี ส่วน ๕๐๐ ปีนั้น เมื่อ

พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติครุธรรมป้องกันไว้ จึงไม่เป็นไปดังนั้น

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานครุธรรมเป็นการประทานอุปสมบท แก่พระนางมหาปชาบดีโคตมีแล้ว ก็ได้โปรดให้ภิกษุทั้งหลายอุปสมบท เจ้าหญิงสากิยานีที่ตามเสด็จมานั้น ให้เป็นภิกษุณีด้วยกันสิ้น แต่ก็ต้องรับการปฏิบัติในครุธรรมทั้งแปดประการนั้นด้วย ต่อมามีครั้งหนึ่ง พระ-นางมหาปชาบดีโคตมี ได้ขอให้ท่านพระอานนท์ทูลขอพระพุทธเจ้าข้อหนึ่ง คือขอให้ภิกษุและภิกษุณีทั้งหลายกราบไหว้กันตามอ่อนแก่ พระพุทธเจ้าไม่ทรงยินยอมอำนวยตาม และในคราวหนึ่ง พระนางมหา-ปชาบดีโคตมีได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทรงขอให้ทรงแสดงธรรมโดยย่อ ซึ่งเมื่อได้ทรงสดับธรรมะของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็จะได้หลีกออกปฏิบัติ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า ธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความกำหนัดย้อมใจ เป็นไปเพื่อความประกอบอยู่กับทุกข์ เป็นไปเพื่อความสั่งสมกองกิเลส เป็นไปเพื่อความอยากใหญ่ เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ เป็นไปเพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เป็นไปเพื่อความเลี้ยงยาก ก็พึงทรงไว้ว่านั่นไม่ใช่ธรรม นั่นมิใช่วินัย นั่นไม่ใช่สัตถุศาสน์ คือ คำสอนของพระศาสดา ส่วนธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความสิ้นกำหนัดย้อมใจ เป็นไปเพื่อความไม่ประกอบอยู่กับทุกข์ เป็นไปเพื่อความไม่สะสมกองกิเลส เป็นไปเพื่อความปรารถนาน้อย เป็นไปเพื่อความสันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ เป็นไปเพื่อความหลีกออกสงบสงัด เป็นไปเพื่อความปรารภความเพียร เป็นไปเพื่อความ

เลี้ยงง่าย ก็ให้พึงทรงไว้ว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตถุศาสน์

ธรรมะที่ตรัสแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมีนี้ ในนวโกวาทได้นำมาไว้ในหมวดแปด และได้เรียกว่า ลักษณะตัดสินพระธรรมวินัย ๘ อย่าง

ในพรรษาที่ ๕ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทับจำพรรษาอยู่กูฏาคาร-ศาลาในป่ามหาวันใกล้กรุงเวสาลีนั้น

ตามที่ได้แสดงไว้แล้วว่าในพรรษาที่ ๕ นั้น พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่กูฏาคารศาลามหาวันใกล้เมืองเวสาลี แห่งแคว้นวัชชี มหาวัน แปลว่า *ป่าใหญ่* อยู่ใกล้เมืองเวสาลี ได้มีการสร้างเรือนชั้นที่เรียกว่าปราสาท ซึ่งทำเป็นแบบเรือนยอดมีช่อฟ้า แต่ว่าเรียกชื่อว่า กูฏาคารศาลา กูฏะ แปลว่า *ยอด* อาคาร ก็แปลว่า *เรือน* ศาลา ก็แปลว่า *โรง* รวมกันว่า โรงเรือนยอด สร้างไว้ในป่ามหาวันนั้น และเป็นสังฆารามสำหรับพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข เมื่อพูดว่า กูฏาคารศาลา ก็หมายถึงว่าเป็นชื่อของอารามในที่นั้น ท่านแสดงว่าตัวศาลาหลังนี้ ได้สร้างยาวไปตามทิศเหนือมาใต้ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ในระหว่างที่ประทับอยู่ในที่นี้ได้เสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์โปรดพระพุทธบิดาดังที่เล่าแล้ว การเสด็จครั้งนี้ พระอาจารย์กล่าวว่า เสด็จไปทางอากาศ น่าจะเข้าใจว่าเสด็จโดยรีบด่วน เพราะพระพุทธบิดาประชวรมาก เมื่อพระพุทธบิดาสิ้นพระชนม์แล้ว มหานามสักกะ ซึ่งเป็นพระเชฏฐาของพระอนุรุทธเถระก็ได้ปกครองศากยวงศ์สืบต่อมา

ในปฐมสมโพธิ ฉบับกรมพระปรมานุชิตชิโนรส และอรรถกถาได้เล่าว่า พระนางยโสธรา พิมพา ได้ทรงปรารภถึงการเสด็จออกทรงผนวชของพระพุทธเจ้า กับพระราหุลซึ่งเป็นพระโอรส และเมื่อสิ้นพระพุทธบิดาแล้ว จึงได้ทรงคิดจะออกผนวชเป็นภิกษุณี ได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถีซึ่งเป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ และก็ทรงขอผนวชเป็นภิกษุณี ในระยะนี้ก็ยังไม่ถึงวาระที่พระพุทธเจ้าเสด็จจำพรรษาที่กรุงสาวัตถี เพราะฉะนั้น ถ้าจะเป็นดั่งนั้น ก็คงจะเป็นที่เสด็จผ่าน คือว่าจาริกผ่านไปและประทับที่พระเชตวันก่อนเข้าพรรษา แล้วจึงเสด็จต่อไปยังกรุงเวสาลีประทับ ณ ป่ามหาวันนั้น

ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่ป่ามหาวันนั้น จะเป็นในครั้งนี้หรือในครั้งต่อมาไม่ปรากฏ ได้มีลิจฉวีกุมารคือเจ้าชายหนุ่ม ราชตระกูลลิจฉวีจำนวน ๕๐๐ ได้ออกมาล่าสัตว์ในป่ามหาวัน พร้อมกับพวกสุนัขสำหรับล่าสัตว์เป็นจำนวนมาก ครั้นมาพบพระพุทธเจ้า ก็ได้พากันวางอาวุธและได้ต้อนสุนัขให้หลบไปในที่อื่น แล้วก็พากันประคองอัญชลี เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยอาการอันสงบ ในครั้งนั้นเจ้าลิจฉวีองค์หนึ่งมีพระนามว่า มหานาม ทรงดำเนินเล่นมาทางนั้น เมื่อได้มาเห็นลิจฉวีกุมารเหล่านั้นเฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยอาการอันสงบ จึงได้กล่าวอุทานขึ้นว่า วัชชีจักมี วัชชีจักมี หมายความว่า ประเทศวัชชีจักเจริญ ประเทศวัชชีจักเจริญ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามว่าที่กล่าวอุทานขึ้นดั่งนั้น หมายความว่าอย่างไร เจ้าลิจฉวีมหานามกราบทูลว่า ลิจฉวีกุมารหนุ่ม ๆ เหล่านี้ เป็นผู้ดุร้ายหยาบคาย ชอบ

ยื้อแย่งอ้อย พุทรา ขนม หรือสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งเป็นของขวัญสำหรับส่งไปยังตระกูลนั้น ๆ บางทีก็ชอบรังแกสตรี มีอาการคนองดุร้ายต่าง ๆ แต่ว่าบัดนี้มาประคองอัญชลีสงบ เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่อย่างเรียบร้อย ฉะนั้นก็เป็นอันหวังว่าประเทศวัชชีจักเจริญ

พระพุทธเจ้าตรัสว่า *กุลบุตรผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็นขัตติยราชผู้ที่ได้รับมุรธาภิเษกแล้วก็ดี เป็นผู้ครองรัฐก็ดี เป็นผู้สืบทายาทของบิดาก็ดี เป็นเสนาบดีก็ดี เป็นผู้ใหญ่บ้านของบ้านทั้งหลายก็ดี เป็นหัวหน้าหมู่หัวหน้าคณะก็ดี ซึ่งได้เป็นผู้ปกครองเป็นใหญ่ในตระกูลนั้น ๆ ถ้าประกอบด้วยธรรมะ ๕ ประการเหล่านี้ ก็จักหวังความเจริญไม่ต้องหวังความเสื่อม คือ*

ข้อ ๑. สักการะเคารพนับถือบูชามารดาบิดา ด้วยโภคทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม มารดาบิดาผู้ได้รับความสักการะเคารพนับถือบูชาก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม ว่าให้เจ้าดำรงชีวิตอยู่ รักษาชีวิตอยู่ตลอดเวลานาน

ข้อ ๒. สักการะเคารพนับถือบูชาบุตรภรรยา ทาส กรรมการ และบุคคลผู้เกี่ยวข้องทั้งหลาย ด้วยทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม ชนเหล่านั้นได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม คือคิดตั้งใจให้เจริญอายุเหมือนอย่างนั้น

ข้อ ๓. สักการะเคารพนับถือบูชาบุคคลผู้เป็นเจ้าของนาใกล้เคียงกัน ประกอบการงานในเขตนาที่ใกล้เคียงกัน และเจ้าหน้าที่รังวัดที่นาทั้งหลาย บุคคลเหล่านั้นได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา

ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น

ข้อ ๔. สักการะเคารพนับถือบูชาเทพยดาผู้รับพลี ด้วยโภคทรัพย์ที่แสวงหามาโดยธรรม เทพยดาผู้รับพลีได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น

ข้อ ๕. สักการะเคารพนับถือบูชาสมณพราหมณ์ ด้วยทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม สมณพราหมณ์ได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น

กุลบุตรใด ๆ เมื่อมีธรรมะ ๕ ประการนี้ครอบครองความเป็นใหญ่ในตระกูลนั้น ๆ ในที่นั้น ๆ ก็ย่อมหวังความเจริญได้ ไม่ต้องหวังความเสื่อม

ในพระพุทธภาษิตนี้ ใช้ศัพท์ว่า สักการะเคารพนับถือบูชาเหมือนกันทั้งหมดทั้ง ๕ จำพวก กล่าวโดยส่วนรวมก็ให้มีความนับถือตามฐานะ ไม่ดูหมิ่น และทำความเกื้อกูลบุคคลทั้ง ๕ จำพวกนี้ตามฐานะ จำพวกที่หนึ่งก็ได้แก่มารดาบิดา จำพวกที่สองก็ได้แก่บุตรภริยาทาสกรรมกรและบุคคลที่เกี่ยวข้อง นี้ก็แสดงว่าไม่ดูหมิ่นเหยียดหยามแต่ว่าให้นับถือตลอดถึงทาสกรรมกรด้วย บุคคลจำพวกที่สามก็คือผู้ที่ประกอบการงานในที่ใกล้เคียงกัน ในที่นี้แสดงแต่บุคคลผู้ประกอบกสิกรรม จึงได้ยกเอาเจ้าของนาที่ใกล้กัน กับเจ้าหน้าที่รังวัด ก็หมายความโดยทั่ว ๆ ไปว่า มีการนับถือ ตลอดถึงบุคคลผู้อยู่ใกล้เคียงกันผู้ประกอบการงานร่วมกัน และเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ที่ตนจะต้องเกี่ยวข้อง จำพวกที่สี่ก็คือพวกเทวดาที่รับพลี อันนี้ก็หมายถึงเทวดาที่นับถือกัน

มาตามตระกูล ก็เป็นว่า พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุวัตรให้มีการปฏิบัติต่อเทพยดาตามที่เขานับถือกันด้วย ไม่ใช่ค้านไปเสียทีเดียว พวกที่ห้ากสมณพราหมณ์

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในกูฏาคารศาลา ในป่ามหาวันใกล้กรุงเวสาลีนั้น ปริพาชก คือนักบวชจำพวกหนึ่งซึ่งนุ่งผ้าขาวอย่างเราเรียกว่าชีปะขาว อาศัยอยู่ในอารามปริพาชกซึ่งเรียกว่าเอกปุณฑริกะ อาจจะมีต้นมะม่วงผลเล็กอยู่ต้นหนึ่ง ก็เอาชื่อนั้นเป็นชื่อของอาราม

ในวันหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงนุ่งและถือบาตรจีวร เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงเวสาลี ทรงดำริว่า เวลายังเช้านัก ทรงรู้จักปริพาชกที่เรียกชื่อว่า วัจฉโคตร อาศัยอยู่ในอารามเอกปุณฑริกะนั้น จึงได้เสด็จเข้าไปเยี่ยม

วัจฉโคตรปริพาชกได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมา ก็ต้อนรับเป็นอันดี เมื่อพระพุทธเจ้าประทับนั่งแล้ว ก็ได้ทูลถามว่า ตนได้ยินเขาพูดกันว่าพระสมณโคดม (หมายถึงพระพุทธเจ้า เป็นคำที่พวกปริพาชกเรียกพระองค์) ทรงเป็นสัพพัญญูผู้รู้ทั้งหมด ทรงเป็นผู้เห็นทั้งหมด ทรงปฏิญาณทัศนะคือความรู้ความเห็น ว่าทรงมีอยู่อย่างบริบูรณ์ไม่มีตกเหลือว่า เมื่อพระองค์ทรงดำเนินอยู่ก็ดี ยืนอยู่ก็ดี หลับอยู่ก็ดี ตื่นอยู่ก็ดี ก็มีญาณทัศนะคือความรู้ความเห็น ที่แจ่มแจ้ง ปรากฏขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย ตนได้ยินเขาพูดกันดั่งนี้ คำที่เขาพูดกันนั้นเป็นความจริงหรือไม่ เป็นการพูดอย่างที่เรียกว่ากล่าวตู่ด้วยคำไม่จริงหรือไม่

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า คำที่วัจฉโคตรปริพาชกได้ยินมานั้น ไม่เป็นความจริง เขาไม่ได้พูดเหมือนอย่างที่พระองค์รับสั่ง เป็นการกล่าวตู่พระองค์ด้วยคำที่ไม่เป็นความจริง

วัจฉโคตรปริพาชกจึงได้กราบทูลถามว่า เมื่อเป็นดังนั้น จะพยากรณ์อย่างไร จึงจะเป็นการกล่าวคำที่พระองค์ได้ตรัสไว้ ไม่เป็นการกล่าวตู่ด้วยคำไม่จริง เป็นการพยากรณ์ที่ถูกต้องไม่ควรตำหนิ

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อพยากรณ์ว่าพระสมณโคตมมีวิชชา ๓ จึงจะเป็นการกล่าวที่ถูกต้อง ไม่เป็นการกล่าวตู่ด้วยคำที่ไม่เป็นจริง ต่อจากนั้นก็ได้ทรงอธิบายวิชชา ๓ ว่า ได้แก่

๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ *รู้ระลึกนิวาส คือที่อาศัยอยู่ในกาลก่อนได้*

๒. จุตูปปาตญาณ *รู้จุติคือความเคลื่อนและอุปบัติ คือความเข้าถึง*

๓. อาสวักขยญาณ *รู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ*

เมื่อบุคคลพยากรณ์ว่า พระสมณโคดมมีวิชา ๓ คือมีญาณ ๓ ดั่งกล่าวมานี้ จึงชื่อว่าพยากรณ์ถูกต้อง ไม่เป็นการกล่าวตู่พระองค์

วัจฉโคตรปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า คฤหัสถ์บางคนที่ไม่ละสัญโญชน์ คือเครื่องผูกของคฤหัสถ์ กายแตกทำลายตายไป จะเป็นผู้กระทำที่สุดของทุกข์ได้มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คฤหัสถ์ที่ไม่ละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ จะทำที่สุดของทุกข์ได้ไม่มี

วัจฉโคตรปริพพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า คฤหัสถ์ที่ไม่ละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ กายแตกทำลายตายไปแล้ว เข้าถึงสวรรค์มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า มีอยู่ไม่ใช่ ๑๐๐ เดียว ไม่ใช่ ๒๐๐ ไม่ใช่ ๓๐๐ ไม่ใช่ ๔๐๐ มิใช่ ๕๐๐ แต่ว่ามีมากกว่านั้น

วัจฉโคตรได้กราบทูลถามต่อไปว่า ส่วนอาชีวก คือนักบวชที่มีลัทธิต่าง ๆ บางพวก กายแตกทำลายตายไปแล้วนั้น ทำที่สุดของทุกข์ได้มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ไม่มี

ปริพพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า อาชีวกบางคนที่กายแตกทำลายไป เข้าถึงสวรรค์มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เท่าที่ทรงระลึกได้ ก็ยังไม่ทรงพบเห็นหรือว่าทราบว่าอาชีวกอะไร ๆ ที่จะเข้าถึงสวรรค์ได้ นอกจากจำพวกเดียวที่เป็น กรรมวาที คือกล่าวกรรม กิริยวาที กล่าวว่าทำกรรมก็เป็นอันทำ

ปริพพาชกก็ทูลถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ลัทธิเดียรถีย์ก็เป็นของว่างโดยที่สุดแม้การเข้าถึงสวรรค์

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ก็เป็นของว่างเช่นนั้น

ใจความในคำสนทนานี้ มีข้อที่พึงยกขึ้นกล่าวหลายประการ ข้อแรกก็คือ พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปในอารามของบุคคลต่างศาสนา

ต่างลัทธิและได้สนทนาธรรมในลัทธิของกันและกัน เป็นอันแสดงว่าไม่ได้ทรงถือบุคคลภายนอกศาสนาว่าเป็นศัตรู แต่ได้ทรงถือว่าเป็นบุคคลที่พึงพบปะและสนทนากันตามโอกาส มีเรื่องที่ได้เสด็จเข้าไปสนทนาในวัดของบุคคลต่างลัทธินี้หลายครั้งหลายหน

ส่วนข้อที่สนทนากัน ปริพพาชกได้ทูลถามตามที่เคยได้ยินเขาพูดกันว่า พระองค์เป็นสัพพัญญู เป็นผู้เห็นเป็นผู้รู้ทั้งหมด เดินไปก็รู้ทั้งหมด หลับอยู่ก็รู้ทั้งหมด ตื่นอยู่ก็รู้ทั้งหมด เป็นความจริงหรือไม่ พระองค์ได้ตรัสปฏิเสธว่าไม่เป็นความจริง เมื่อจะพูดให้ถูกต้องก็ต้องพูดว่าทรงมีวิชชา ๓ ดังหัวข้อที่ได้ยกมาแล้วนั้น ควรทำความเข้าใจในเรื่องวิชชา ๓ นี้โดยสังเขป

ข้อที่ ๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ประกอบขึ้นด้วยศัพท์คือ ญาณ แปลว่า ความรู้ อนุสสติ แปลว่า ระลึกไปตาม นิวาสะ แปลว่า ที่อาศัยอยู่ ในภาษาไทยใช้คำว่า นิวาส ก็หมายเอา บ้าน ตามพยัญชนะก็แปลว่า ที่อาศัยอยู่ ปุพเพ แปลว่า ในปางก่อน รวมกันเข้าก็แปลว่า ความรู้ระลึกตามไปถึงที่อาศัยอยู่ในปางก่อน

ควรเข้าใจคำว่าที่อาศัยอยู่คือนิวาสนั้นหมายถึงอะไร ท่านหมายถึงเบญจขันธ์ คือกองทั้ง ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่รวมกันเข้าก็เป็นสกลกายอันนี้ ข้อที่เป็นหลักในเบื้องต้นก็คือรูปคือรูปกายอันนี้ เหล่านี้เรียกว่านิวาส แปลว่าที่อาศัยอยู่

จึงถึงปัญหาว่าใครเป็นผู้อาศัย ผู้อาศัยในบางแห่งท่านเรียกว่า สัตว์ แปลว่าผู้ข้อง สามัญชนทุก ๆ คนเรียกว่าเป็นสัตว์ ซึ่งแปลว่าผู้ข้อง คือยังเป็นผู้ข้องผู้ติดอยู่ ยังไม่ใช่เป็นผู้รู้ ผู้หลุดพ้น ชี้เข้ามาอีกชั้นหนึ่งก็คือ ตัวเราที่สมมติเรียกว่าอัตตา หรือเรียกเป็นสัพพนามก็ว่าเรา สัตว์หรือว่าอัตตาหรือว่าเราเป็นผู้อาศัยอยู่ในที่อาศัยอันนั้น

คราวนี้เรานี่อยู่ที่ไหน จะชี้ที่ไหนว่าเป็นเรา ถ้าจะตั้งปัญหาถามแก่ทุก ๆ คนว่า เราอยู่ที่ไหน ก็จะเป็นปัญหาที่ต้องคิด ถ้าโดยปกติก็จะต้องตอบว่าก็ตัวเราทั้งหมดนี่แหละคือเรา

คราวนี้ถ้าจะถามว่าลองชี้ดูว่าอยู่ตรงไหน ถ้าจะยกเอาอาการ ๓๒ ว่าอยู่ที่ผม ที่ขน ที่เล็บ ที่ฟัน ที่หนัง ที่เนื้อ ที่เอ็น ที่กระดูกเป็นต้น ยกขึ้นมาทีละอย่าง หรือว่าถ้าจะยกเอาธาตุว่า อยู่ที่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ เป็นต้น ถ้าจะตอบดั่งนั้นก็ยังไม่ถูกต้อง เพราะว่าตัวเรา ถ้าอยู่ที่อาการ ๓๒ เช่นว่าอยู่ที่ผม ทีนี้ถ้าโกนผมเสียก็เป็นการโกนเอาตัวเราหมดไปด้วย แต่นี่ไม่เป็นเช่นนั้น เราก็ยังอยู่ เพราะฉะนั้น ถ้าจะยกเอาออกทีละอาการ ทีละอย่างขึ้นมาค้นหาตัวเราว่าอยู่ที่ส่วนนั้นส่วนนี้ ก็คงไม่ใช่ทั้งนั้น

จนกระทั่งร่างกายอันนี้สิ้นชีวิตดับลมลงไป ตัวเรานี่ก็ดับไปพร้อมกับลมหายใจหรือไม่ อันนี้ก็มีเชื่อกันอยู่เป็น ๒ อย่าง อย่าง

หนึ่งก็มีเชื่อกันว่า ตัวเราก็ดับหมดไปด้วย ที่เรียกว่าตายสูญ อีกจำพวกหนึ่งก็เชื่อว่ายังมีส่วนที่ไม่ดับ คือว่าไม่ตายและไปถือชาติกำเนิดใหม่

จะว่าไปตามความเชื่อของจำพวกที่สองนั้นก่อนคือ เมื่อค้นไปจนกระทั่งร่างกายอันนี้ดับลมไปแล้ว แต่ก็ยังมีส่วนที่ไม่ดับคือไม่ตาย ส่วนที่ไม่ดับไม่ตายนั้น ถ้าตามคติทางพระพุทธศาสนา ก็คงเป็นตัวเรานี้คนเดียวกัน ไปหาบ้านอยู่ใหม่ คือว่าไปหานิวาสคือที่อาศัยอยู่ อันได้แก่เบญจขันธ์หรือว่าร่างกายใหม่ เมื่อร่างกายอันนั้นพังไปแล้ว ก็ไปหาบ้านอยู่ใหม่ต่อไปอีก

พระญาณข้อแรกนี้ เป็นความรู้ระลึกถึงขันธ์ คือว่าบ้านซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน ย้อนหลังไปได้ตามกำลังของสติที่ระลึกถึง เมื่อมีสติระลึกได้ยาวไกล ก็รู้ไปได้ยาวไกล ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่มีสติระลึกไปได้ยาวไกล เพราะฉะนั้นก็รู้ไปได้ยาวไกล

มาเทียบดูในปัจจุบันบัดนี้ เราทุก ๆ คนนี้ เมื่อระลึกย้อนหลังไปในชาตินี้เท่านั้น ก็ระลึกไปไม่ได้ไกลเท่าไหร่ และก็ไม่ละเอียดเท่าไร ลืมเสียมาก เมื่อเกิด เราเกิดมาเมื่อวันที่เท่าไรเวลาเท่าไหร่เราเองก็ไม่รู้ มารู้เอาเมื่อผู้ใหญ่บอกให้ทีหลัง มาเริ่มจับนึกได้ตั้งแต่พอรู้เดียงสามา และก็ต้องเป็นเหตุการณ์ที่กระเทือนใจมาก ๆ เป็นเหตุการณ์พิเศษ จึงจะติดอยู่ในความทรงจำ แต่ถ้า

เป็นเหตุการณ์ธรรมดาก็มักจะระลึกรายละเอียดอะไรไม่ได้ เพราะว่ากำลังคือสติความระลึกของเราไปไม่ได้ไกลเท่าไหร่

ตามจิตวิทยาสมัยปัจจุบันนี้แสดงว่า ถ้าสกดจิตตนเองลงไปจากจิตในสำนึก จนถึงจิตใต้สำนึกได้แล้ว จะสามารถระลึกได้ และจะสามารถทำอะไรได้เหมือนอย่างในอดีต เช่นที่เขาเคยเล่นกันมาแล้ว สกดจิตลงไปให้อยู่ใต้สำนึก และให้ถอยหลังเข้าไปจนถึงอายุ ๑๐ ขวบ ๕ ขวบ ๓ ขวบ แล้วก็สั่งให้แสดงกิริยาอาการเหมือนกับเด็กในสมัยนั้น ให้เขียนหนังสือเหมือนอย่างในสมัยนั้น ผู้ที่ถูกสกดจิตให้ไปอยู่ในระดับของอายุเท่าใด ก็แสดงอาการเหมือนอย่างเมื่ออยู่ในอายุเท่านั้น เขาเล่นกันจนถึงให้สกดจิตระลึกย้อนหลังไปในอดีตชาติ แต่ว่าสำหรับในอดีตชาตินั้นไม่มีใครสามารถรับรองกันได้ เห็นกันอยู่แต่ในสมัยปัจจุบันชาติ ที่ให้แสดงอาการเหมือนอย่างเป็นเด็กเท่านั้นเท่านี้ที่ผ่านมาจนลืมไปหมดแล้วและก็ทำได้ อันนี้แสดงว่าในปัจจุบันนี้การศึกษาในเรื่องจิตก็รับรองถึงสิ่งที่เก็บไว้ในจิตส่วนลึก และเมื่อสามารถทำให้จิตส่วนลึกนั้นปรากฏขึ้นมาแล้ว สิ่งที่ประสบพบผ่านมาแล้วก็จะโผล่ขึ้น ในทางพระพุทธศาสนานั้น แสดงวิธีปฏิบัติไว้ก็คือว่าให้ทำสมาธินี่เอง แต่ว่าต่างกับวิธีสกดจิต วิธีสกดจิตนั้นผู้ที่ถูกสกดไม่ค่อยจะมีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนเอง ส่วนสมาธิของพระพุทธเจ้า ต้องการให้มีตัวรู้บริบูรณ์ รวมจิตเข้าเป็นสมาธิมากเท่าใด ก็ต้องมีตัวรู้ซึ่งเป็นทั้งตัวสติเป็นทั้งตัวสัมปชัญญะรวมกันอยู่มากเท่านั้น เมื่อทำจิตให้เป็นสมาธิจนถึงฌานแล้ว ผู้ที่มีนิสัยที่ได้อบรมมาแล้ว ก็สามารถที่จะพบอานุภาพของจิต กำลังของ

จิตที่เป็นพิเศษได้ ปรากฏว่าพระพุทธเจ้า ได้ทรงทำจิตให้เป็นสมาธิได้จนบรรลุฌานอย่างสูง ก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินั้นไปเพื่อรู้เพื่อเห็นตามความเป็นจริง ในชั้นต้นก็ปรากฏปุพเพนิวาสานุสสติญาณนี้ขึ้นก่อน

ได้อธิบายวิชชาที่ ๑ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ รู้ระลึกขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ มักจะเรียกอย่างสั้น ๆ ว่า รู้ระลึกชาติได้ แต่ตามศัพท์นั้นไม่มีคำว่าชาติ มีคำว่ารู้ระลึกนิวาสที่อาศัย แต่ว่าโดยความนั้นก็คือระลึกชาติ เพราะคำว่าชาติแปลว่าความเกิด การเข้าสู่ที่อาศัยนั้นเรียกว่าชาติคือความเกิด เพราะฉะนั้นก็จับเอาอาการตอนนั้น คือตอนเข้าบ้านหรือเข้าที่อาศัยมาเป็นชื่อเรียก และในระหว่างที่ยังอยู่ในบ้าน หรือยังอยู่ในที่อาศัยนั้นก็เรียกว่าเป็นชาติหนึ่ง ๆ ไปได้ทีเดียว

ญาณที่ ๒ จุตูปปาตญาณ รู้จุติคือความเคลื่อน และอุปบัติคือความเข้าถึงของสัตว์ทั้งหลาย ในที่นี้ไม่ใช้คำว่า ชาติ มรณะ หรือว่า เกิด ตาย แต่ใช้คำว่า เคลื่อน และ เข้าถึง

ใครเป็นผู้เคลื่อนและเข้าถึง ในบาลีนี้ใช้ว่าสัตว์ทั้งหลาย เป็นคำเรียกโดยสมมติถึงผู้เคลื่อนผู้เข้าถึง ในที่อื่นเรียกว่า อัตตา ตัวตนบ้าง เรียกว่า *บุคคล* บ้าง แต่ว่าเมื่อเรียกว่าบุคคลก็มีความหมายแคบกว่าคำว่าสัตว์ เพราะบุคคลนั้นหมายถึงมนุษย์โดยมาก ถ้าเป็นเดียรฉานหรือว่าเทวดา พรหม ก็ไม่เรียกว่าบุคคล ส่วนคำว่าสัตว์นั้นกินความกว้าง หมายถึงหมดทั้งเทวดา อินทร์ พรหม ทั้งมนุษย์ เดียรฉาน

ทั้งสัตว์นรก หรือว่าเปรต อสุรกายอะไร เมื่อยังเป็นผู้ข้องผู้ติดอยู่ก็รวมเรียกว่าสัตว์หมด อีกอย่างหนึ่งเรียกกระชับเข้ามาก็คือเราหรือตัวเรา เพราะว่าทุก ๆ สัตว์ก็ย่อมมี **เรา** อยู่คนละหนึ่ง ๆ ด้วยกัน เพราะฉะนั้นในการอธิบายนี้จะเรียกว่า **เรา**

เราเป็นผู้เคลื่อนเป็นผู้เข้าถึง เคลื่อนหมายความว่าออกไป คือว่าออกไปจากนิวาสคืออาศัยอยู่นั้น หมายถึงว่าเคลื่อนไปจากบ้านเก่าหรือที่อาศัยอยู่เก่า หมายถึงสังขารเก่าหรือว่าเบญจขันธ์เก่า อุปบัติเข้าถึงก็คือ เข้าไปสู่บ้านหรือที่อาศัยหรือสังขารหรือเบญจขันธ์ใหม่ ฉะนั้นเคลื่อนจึงเท่ากับตาย เข้าถึงจึงเท่ากับเกิด แต่ว่าในที่นี้ท่านไม่ใช้คำว่า ตาย เกิด ท่านใช้คำว่าจุติแปลว่าเคลื่อน อุปบัติแปลว่าเข้าถึงดั่งกล่าวนั้น ส่วนที่ใช้ในที่อื่นอย่างสามัญก็ใช้ว่า ตาย เกิด แต่คำว่าตายเกิดนั้นมักจะมีความหมายสามัญถึงสังขารหรือว่าเบญจขันธ์ซึ่งรวมกันเป็นสกลกายอันนี้ อันมีตายมีเกิดเป็นธรรมดา แต่มักจะเรียกว่าเกิดก่อนแล้วจึงตายทีหลัง คือว่าเกิด แก่ ตาย คราวนี้ยังมีส่วนหนึ่งที่ไม่ตายในเมื่อสังขารอันนี้ตาย เมื่อสังขารอันนี้ตายแล้ว ส่วนนั้นก็จุติ คือว่า เคลื่อนออกไปจากสังขารนี้ แล้วก็ไปเข้าไปสู่สังขารใหม่ อาการที่เคลื่อนออกไปนั้นก็เรียกว่าจุติ อาการที่เข้าใหม่ก็เรียกว่าอุปบัติ ฉะนั้นในพระญาณหรือวิชชาข้อนี้ จึงไม่ใช้คำว่าเกิดตายหรือตายเกิด เพราะใช้ในความหมายสามัญหรือสังขาร เพราะไม่ได้มุ่งถึงสังขาร แต่มุ่งถึงสัตว์ ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่ตาย

ไปตามสังขาร สัตว์ก็เคลื่อนจากสังขารเก่าที่ตายแล้วไปสู่สังขารใหม่ อันนี้แหละจึงเรียกว่าจุติอุปบัติ มักจะพูดกันถึงเทวดาว่าจุติเวลาเมื่อเคลื่อนจากสวรรค์ แต่คำว่าจุตินี้ไม่ใช่ใช้เฉพาะเทวดาเท่านั้น แต่ใช้ถึงสัตว์ทั่วไปในความหมายดั่งที่กล่าวมาแล้ว ความเคลื่อนและความเข้าถึงสังขารใหม่เบญจขันธ์ใหม่ของสัตว์ทั้งหลายนั้น บางทีก็พูดกันว่าชาติใหม่ ภพใหม่ แต่ว่าจะใช้คำอย่างไรก็คงมีความหมายถึงนิวาส คือที่อยู่ใหม่หรือที่บ้านใหม่ ดั่งที่กล่าวมาแล้ว จะเรียกนิวาสนั้นว่าอะไรก็สุดแต่

พระพุทธเจ้าได้พระญาณข้อที่ ๑ คือระลึกรู้ ระลึกถึงนิวาสคือที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้มากมาย ในพระบาลีที่แสดงอธิบายไว้ชี้ถึงของพระองค์เอง แต่เมื่อพิจารณาดูในที่อื่นก็พึงเห็นว่าของสัตว์ทั้งหลายด้วย และในพระญาณที่ ๒ นี้ก็ใช้คำว่าของสัตว์ทั้งหลาย มีอธิบายที่เนื่องกัน คือ เมื่อรู้ระลึกถึงนิวาสที่อาศัยอยู่ของพระองค์และของสัตว์ทั้งหลายในปางก่อนได้ ตลอดจนถึงรายละเอียดต่าง ๆ ของชีวิตที่ดำเนินอยู่ในชาติหนึ่ง ๆ ครั้นมาถึงพระญาณที่ ๒ นี้ก็ได้ทรงเห็นละเอียดยิ่งขึ้น คือเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายหรือว่า เรา ของสัตว์แต่ละบุคคลนั้น ได้เคลื่อนออกจากชาติหนึ่งและเข้าถึงอีกชาติหนึ่งตามกรรม คือการงานที่ตนกระทำไว้ ถ้าประกอบอกุศลกรรมไว้ ก็เข้าถึงชาติที่ไม่ดี มีความไม่บริบูรณ์ มีความทุกข์ต่าง ๆ เมื่อประกอบกุศลกรรมไว้ ก็เข้าถึงชาติที่ดีมีความบริบรณ์ มีความสุขต่าง ๆ

ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงได้วิชชาทั้ง ๓ นี้ ในราตรีที่ตรัสรู้ ในปฐมยามทรงได้พระญาณที่ ๑ ในมัชฌิมยามทรงได้พระญาณที่ ๒ คือจุตูปปาตญาณนี้ เป็นอันว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เรื่องกรรมตั้งแต่ในราตรีที่ตรัสรู้นั้น และได้ทรงรู้ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เพราะยังไม่ถึงญาณที่ ๓ ที่ทรงได้ในปัจฉิมยาม

พิจารณาดูถึงเรื่องความตรัสรู้กรรมนี้ ก็จะพึงเห็นได้ว่า เมื่อได้ตรัสรู้พระญาณที่ ๑ นั้น ได้ทรงระลึกชาติได้เป็นอเนก ตลอดจนถึงรายละเอียดต่าง ๆ ได้ เพราะฉะนั้น ก็ย่อมทรงระลึกได้ด้วยว่า ในชาตินั้น ๆ ได้ไปทำอะไรไว้บ้าง และได้รับผลอย่างไรในชาติต่อ ๆ มา ทรงเห็นได้ยาวไกลมาก จึงทรงรู้ สรุปได้ว่ากรรมนั่นเองเป็นตัวเหตุ ซึ่งบุคคลได้กระทำไว้ กรรมนั้นก็เป็นของ ๆ ตน ซึ่งบุคคลผู้ทำจะต้องเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น

ส่วนพระญาณที่ ๓ คืออาสวักขยญาณ ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ ท่านอธิบายว่า ได้แก่รู้ในทุกข์ รู้ในเหตุเกิดทุกข์ รู้ในความดับทุกข์ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นี้ส่วนหนึ่ง รู้ในอาสวะ รู้ในเหตุเกิดอาสวะ รู้ในความดับอาสวะ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะอีกส่วนหนึ่ง รู้ดั่งนี้เป็นอาสวขยญาณ รู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ

พิจารณาดูตามความที่สัมพันธ์กัน เมื่อพระพุทธเจ้าทรงได้พระญาณที่ ๑ สืบมาก็ทรงได้พระญาณที่ ๒ เมื่อทรงได้ ๒ พระญาณนี้แล้วก็ทรงได้พระญาณที่ ๓ สืบไป

ทีแรกก็รู้ในทุกข์ เพราะเมื่อได้ทรงระลึกชาติได้เป็นอันมาก ทรงรู้ถึงความเคลื่อนและความเข้าถึงของตัวเราในชาติหนึ่ง ๆ ว่าเป็นไปตามกรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้ทรงเห็นความเกิด ความแก่ ความตาย ซึ่งเป็นทุกข์ตามสภาพของสังขารในชาติหนึ่ง ๆ และได้ทรงเห็นความทุกข์ทางจิตใจ เป็นต้นว่า ความโศก ความระทมใจเป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในชาตินั้น ๆ และก็สรุปลงว่า ได้ทรงเห็นว่า ตัวนิวาส คือตัวที่อาศัยอยู่อันได้แก่บ้าน คือสังขาร อันนี้แหละคือตัวทุกข์ เพราะทุกข์ทั้งปวงก็รวมลงที่บ้านคือนิวาสนี้เอง เกิดก็บ้านอันนี้เกิด แก่ก็บ้านอันนี้แก่ ตายก็บ้านอันนี้ตาย ทุกข์โศกอะไรทางจิตใจก็เกี่ยวแก่บ้านอันนี้ ไม่นอกไปจากนี้ จะกี่ร้อยกี่พันกี่หมื่นชาติก็คงเป็นดั่งนี้ คล้าย ๆ กับว่าเราระลึกดูย้อนหลังในชาตินี้ เมื่อวานนี้ก็กินอยู่หลับนอนทำโน่นทำนี่ ย้อนไปอีกวันหนึ่งก็กินอยู่หลับนอนทำโน่นทำนี่ ย้อนไปอีกวันหนึ่งก็คล้าย ๆ กัน แม้จะได้ประกอบกรรมที่ดี เกิดในชาติที่ดี มีความสุขก็เป็นอยู่ชั่วคราวหนึ่ง ๆ ไม่เที่ยงยั่งยืนตลอดไป แม้จะไปเกิดเป็นเทวดาเป็นพรหมอะไร ตามลัทธิที่เชื่อถือกันว่ามีอายุยืนนาน ก็ต้องมีจุติ คือความเคลื่อนในที่สุด ไม่มียั่งยืนตลอดไป เพราะฉะนั้นเป็นอะไรก็ตามก็คงไม่พ้นไปจากเกิด แก่ ตาย และก็ต้องประกอบกรรมกันอยู่ไม่เสร็จสิ้น ในบางคราวก็ดีในคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็ประมาทประมาทแล้วก็ประกอบกรรมที่ชั่ว ก็ตกต่ำลงมาคราวหนึ่ง ตกต่ำลงมาแล้วมีสติขึ้น ก็ไปประกอบกรรมดี ก็ดีกันขึ้นไปคราวหนึ่ง ๆ วนขึ้นวนลงกันอยู่อย่างนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อทรงระลึกเห็นชาติยิ่งไกลเท่าไร

และเห็นความเคลื่อนความเข้าถึงของตัวเรานี้ยิ่งไกลเท่าไร ก็ยิ่งเห็นว่าเป็นทุกข์เท่านั้น จึงได้ทรงเริ่มเห็นทุกข์ขึ้น แล้วก็เห็นว่าที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่าตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก อันนี้เป็นตัวเหตุให้เกิดทุกข์ ดับตัณหาเสียได้นั้นแหละ จึงจะเป็นความดับทุกข์ และที่จะดับตัณหาได้ ก็ต้องปฏิบัติไปในทางให้ถึงความดับทุกข์ คือมรรคมีองค์ ๘ อัน สรุปลงเป็นศีล เป็นสมาธิ และเป็นปัญญา โดยเฉพาะก็คือว่า ต้องประมวลกันเป็นตัวรู้ที่ประจักษ์แจ่มแจ้งตามความเป็นจริง เห็นความจริงของทุกข์ ของเหตุเกิดทุกข์ ของความดับทุกข์ และของทางให้ถึงความดับทุกข์โดยแจ้งชัด

อีกส่วนหนึ่งที่ท่านอธิบายประกอบกันมีรู้อาสวะเป็นต้นนั้น อาสวะก็หมายถึงกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิตใจ เป็นกิเลสชั้นละเอียด อันได้แก่ กามาสวะ *อาสวะคือกาม ความใคร่* ภวาสวะ *อาสวะคือภพ ความเป็น* อวิชชาสวะ *อาสวะคืออวิชชา ความไม่รู้ตามความเป็นจริง* ได้ทรงเห็นอาสวะโดยตรงก็คือ ทรงเห็นว่า ตัวเรานี่แหละเป็นอาสวะ เพราะว่าตัวเราตามที่เข้าใจกันนั้น โดยที่แท้นั้นก็ประกอบขึ้นด้วยกาม คือความใคร่ ภพ คือความเป็น และอวิชชา คือความไม่รู้ ทั้ง ๓ นี้ รวมกันเข้าเป็นตัวเรา

ดังจะพึงเห็นได้ว่า ตัวเรา ที่เข้าใจกันว่ามีอยู่เป็นอยู่ด้วยกันนี้ ถ้าจะให้ชี้ว่าอยู่ที่ไหน ก็จะชี้ไม่ถูกตามที่กล่าวมานั้น อย่างในอนัตต-

ลักขณสูตร ถ้าจะชี้ว่าอยู่ที่รูป พิจารณาที่รูปดูแล้ว รูปก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน ชี้ที่เวทนา ที่สัญญา ที่สังขาร ที่วิญญาณ ก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน คราวนี้ในอัตตภาพอันนี้ จะมีอะไรที่พึงชี้ได้นอกไปจาก รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือว่ารูปธรรม นามธรรมที่รวมกันอยู่นี้ เพราะฉะนั้น เมื่อชี้ไม่พบ ตัวเรา นี้จึงเป็นเพียงอุปาทาน ได้แก่ ความยึดถือ ยึดถือขึ้นว่าเป็นเรา ความยึดถืออันนี้ หากยึดถือแคบหรือกว้างใหญ่โตออกไปเท่าไร เรา ก็แคบกว้างใหญ่โตออกไปเท่านั้น

ดังจะพึงเห็นได้ว่าเมื่อยังเป็นเด็กเล็ก ๆ ยังไม่รู้เดียงสานั้น ก็ยังไม่รู้จักว่าเราเป็นอะไร แต่เมื่อครั้นโตขึ้น ผู้ใหญ่ตั้งชื่อให้ว่าชื่อนั้นชื่อนี้ ต่อมาก็เล่าเรียนศึกษามีการงาน ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นนั่นเป็นนี่ แล้วก็มีสิ่งนั้นสิ่งนี้ ตัวเราก็เป็นนั่นเป็นนี่ มีนั่นมีนี่อะไรใหญ่โตมากมายออกไป นี่ก็เป็นความยึดถือทั้งนั้น สมมติว่าถ้าจะมีเหตุอะไรให้ลืมเสียก็จะไม่เกิดความรู้สึกว่าเราเป็นอะไรเลย นี่เพราะจำได้ จึงได้มีความยึดถืออยู่ และเล็กก็ได้ โตก็ได้ ตามแต่ความเข้าใจและความยึดถือว่าอย่างไร แต่เมื่อพิจารณาค้นลงไปแล้ว ก็จะไม่พบอะไรนอกจากตัวอุปาทาน คือความยึดถือเท่านั้น

เพราะฉะนั้น ตัวเรา นี้จึงเป็นเงาของอุปาทาน อุปาทานโตเท่าไร ตัวเราก็โตเท่านั้น อุปาทานเล็กลงเท่าไร ตัวเราก็เล็กลงเท่านั้น และความยึดถือนี้แหละเป็นอวิชชา คือตัวความไม่รู้อย่างเต็มตัว เพราะเมื่อความจริงไม่มีอะไรแล้วก็ไปยึดถือให้มีขึ้น อย่างนี้ก็คือตัวความไม่รู้

เหมือนอย่างว่าหลงเงาว่าเป็นตัวจริง ความหลงเงาว่าเป็นตัวจริงนี่แหละเป็นตัวอวิชชาคือตัวความไม่รู้อย่างเต็มที่

นอกจากนี้ยังมีตัวภพคือตัวความเป็น อันได้แก่เป็นนั่นเป็นนี่ เพราะตัวเรานั้นเป็นตัวขึ้น หรือเป็นเราขึ้นก็ด้วยอำนาจของภพคือความเป็น คือว่าเป็นเรา ถ้าไม่มีตัวเป็นขึ้นแล้ว เราก็ไม่เกิด แต่นี่มีตัวเป็น คือว่าเป็นเราขึ้น ซึ่งเป็นภพหรือเป็นภาวะ อันนี้แหละเรียกว่าเป็นภพ

นอกจากนี้ยังมีตัวกามคือตัวความใคร่ ได้แก่ความรักอยู่ในตัวเรา ซึ่งทุก ๆ คน ล้วนแต่มีความรักในตัวด้วยกัน เมื่อพิจารณาดูแล้วก็คือว่า รักสิ่งที่ยึดถือไว้นั่นแหละ ยึดถือว่าเราหรือของเราอยู่ที่สิ่งไหนที่ไหน ก็ย่อมมีกามคือความรักความใคร่อยู่ในสิ่งนั้นในที่นั้น

ด้วยอำนาจของความรักตัวอันนี้ จึงได้มีความกลัวตาย กลัวเจ็บ กลัวเสียหายต่าง ๆ เพราะว่าความตายนั้นเข้าใจว่า เป็นความสิ้นสุดของตัวเราไปทีเดียว เพราะเราสำคัญตัวเราว่าที่นิวาสคือว่าบ้านอันนี้ เมื่อบ้านอันนี้จะพังไป ก็รู้สึกว่าตัวเรานี่หมดสิ้นไป เพราะฉะนั้น จึงได้มีความกลัวตายนี่เป็นอย่างยิ่ง สามัญชนทุก ๆ คนเป็นอย่างนี้ และทุก ๆ คนก็ย่อมมีความรักตัวนี่แหละเป็นที่สุด จนถึงพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า ความรักเสมอด้วยตนไม่มี และในที่อื่นก็ยังตรัสไว้ว่าเมื่อพิจารณาดูโดยรอบแล้ว ก็ไม่เห็นว่า จะมีอะไรที่จะพึงรักยิ่งไปกว่าตน

คราวนี้พิจารณาดูว่า ที่รักภริยา รักสมบัติ รักสิ่งนั้นสิ่งนี้อะไรเป็นต้นเหล่านี้ โดยที่แท้แล้วก็เพื่อตน คือว่าเพื่อความพอใจ เพื่อความสุขของตน เมื่อใดบุคคลหรือสิ่งเหล่านั้นมาขัดกับความสุขความพอใจของตน เมื่อนั้นความรักอันนี้จะสิ้นไปกลายเป็นความเคียดแค้นเหมือนอย่างที่มีเรื่องหึงหวงกันหรือว่าเรื่องฟ้องกัน คนที่รักกันอย่างที่สุด แต่เมื่อเวลาสิ้นรักเป็นแค้นขึ้นแล้ว ทำร้ายกันได้ฆ่ากันได้ทีเดียว นี่ก็จะพึงเห็นได้เทียวว่า โดยที่แท้แล้วก็เพราะรักตน แต่ว่ารักสิ่งอื่น ๆ นั้นก็เพราะว่าสิ่งเหล่านั้นอำนวยความพอใจความสุขให้แก่ตนต่างหาก

มีความรักอีกอันเดียวเท่านั้นแหละที่ไม่ใช่เพื่อตน คือความเมตตา เหมือนอย่างที่พ่อแม่รักลูก นี่เป็นความรักที่เป็นเมตตาต้องการให้เกิดความสุขแก่ลูก จนถึงยอมพลีความสุขของตนเองเพื่อลูก รักมากก็พลีได้มาก รักที่สุดก็พลีได้ที่สุด ตลอดจนถึงชีวิตเพื่อลูก รักอย่างนี้มุ่งความสุขไปให้ลูก คือมุ่งไปให้แก่ผู้ที่ตนรัก ไม่ได้หวังผลตอบแทนอะไร เมื่อลูกมีความสุข พ่อแม่ก็สบายใจ ลูกมีความทุกข์ พ่อแม่ก็ไม่สบายใจ ต้องช่วยขึ้นมาอีก นี่ก็เลยเป็นกรุณาไป แล้วคราวนี้เมื่อลูกได้ดีมีความสุขก็ดีใจ นี่ก็เป็นมุทิตาไป แต่ว่าอุเบกขานั้นมักจะยาก พ่อแม่รักลูกบางทีก็ไม่มีอุเบกขา อุเบกขานั้นคือความวางใจเป็นกลาง หมายถึงความยุติธรรมด้วย คือไม่ลำเอียง รู้จักว่าดีชั่วว่าผิดถูกอย่างไร วางใจให้เป็นดุลย์อยู่ได้ เพราะฉะนั้นถ้ามีอุเบกขาอยู่ ก็จะไม่รักลูกในทางที่ผิด ถ้าลูกทำผิด รู้ว่าผิดก็ต้องว่ากล่าวตักเตือนห้ามปราม หรือว่าเมื่อ

ลูกไปทะเลาะกับใครมาก็ไม่เข้าข้างลูก มียุติธรรม รู้ถูกรู้ผิด อุเบกขา มีความหมายดั่งกล่าวนี้ด้วย บางทีพ่อแม่รักลูกมาก แต่ว่าไม่ได้มีอุเบกขาก็เลยเป็นเสียไป ที่เติมเอาเรื่องความรักลูกเข้ามานี้ ก็เพื่อชี้ว่ามีความรักอีกอันหนึ่งที่ต่างออกไปจากกาม คือความเมตตา เป็นความรักที่มีให้อภัยไม่ถือโทษผูกโกรธ คนที่ตนมีเมตตามากจะทำผิดก็ไม่ถือโทษ แต่ว่าถ้าเป็นกาม ไม่ได้ รักชนิดนั้นถ้าเกิดผิดใจขึ้น ก็โกรธพยาบาทขึ้นมาทันที ถ้าเป็นเมตตาก็ไม่เกิดโกรธไม่เกิดพยาบาท ให้อภัยได้

วกเข้ามาถึงตัวเรา ตัวเรามีความรักตัวที่เป็นตัวกามดั่งกล่าวมานี้อยู่อย่างเต็มที่ เพราะฉะนั้นตัวเรานี้จึงเป็นตัวอวิชชา เป็นตัวภพ เป็นตัวกามประกอบกันอยู่ นี่เป็นตัวอาสวะ ท่านแสดงว่าตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากนั่นแหละ เป็นตัวก่อให้เกิดอาสวะขึ้น ความดับตัณหาเสียได้ก็เป็นการดับอาสวะ และมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ

พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมรรคมีองค์ ๘ มาเต็มบริบูรณ์ สำหรับศีลนั้นได้ทรงมีมาตั้งแต่ทีแรก ในส่วนสมาธิก็ได้ทรงเริ่มในเมื่อเข้าทางที่ถูกแล้ว และก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินั้นไปเพื่อปัญญา เพราะฉะนั้นจึงได้ตรัสรู้มาโดยลำดับ จนถึงมาทรงพบว่า ตัวเรานี่เองเป็นตัวอาสวะ ตัณหาเป็นเหตุเกิดอาสวะ ความดับตัณหาได้เป็นความดับอาสวะ และทางที่ทรงปฏิบัติมานั้น จนได้เกิดความรู้ขึ้นดั่งนี้เป็นเหตุให้ถึงความดับอาสวะ จึงได้เป็นวิชชาคือความรู้แจ่มแจ้งขึ้น อวิชชาก็ดับไป ภพก็

ดับไป กามก็ดับไป เพราะฉะนั้น สัตตภาวะคือความเป็นสัตว์ก็หมดสิ้น เป็นพุทธภาพคือความเป็นพุทธะ คือผู้ตรัสรู้ขึ้น เพราะฉะนั้นจึงได้ทรงหยุดการเวียนเกิดต่อไป หยุดประกอบกรรมต่อไป เพราะว่าได้ทรงสิ้นกิเลสอาสวะ ทรงอาศัยอยู่ในนิวาสคือบ้านเก่า เมื่อบ้านเก่าที่ทรงอาศัยอยู่นั้นแตกสลายคือว่าตาย พระพุทธเจ้า ก็ไม่ทรงเข้าถึงภพชาติอะไรต่อไป และก็สิ้นสมมติบัญญัติที่จะเรียกว่าอะไร จะเรียกว่าจิต จะเรียกว่าวิญญาณ จะเรียกว่าอัตตา จะเรียกว่าสัตว์ จะเรียกว่าบุคคลอะไร ไม่เรียกทั้งนั้น แปลว่าหมดเรื่องกันที ถ้ายังจะพูดถึงอะไรก็ยังไม่หมดเรื่อง

ได้มีผู้เห็นว่า พระอรหันต์ตายแล้วสูญ เพราะว่าไม่มีเรื่องอะไรที่จะพูด แต่พระพุทธเจ้าและพระสาวกก็ได้ทำการซักถาม เช่นซักถามว่า สำคัญว่าอะไรเป็นพระอรหันต์ สำคัญว่าเบญจขันธ์คือบ้านที่เป็นเรือนกายเป็นพระอรหันต์หรือ ? ผู้นั้นก็ตอบว่า ไม่ใช่ ไม่ได้สำคัญอย่างนั้น คราวนี้ท่านก็ซักว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อบ้านอันนี้ตายแล้ว ทำไมจึงไปเข้าใจว่าพระอรหันต์สูญ เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันแสดงว่าไม่สูญ แต่ว่าเมื่อไม่สูญแล้วไปอยู่ที่ไหน ท่านก็ตอบว่าไม่ควรจะกล่าวว่าไปอยู่ที่ไหน เหมือนกับไฟที่สิ้นเชื้อแล้วก็ดับไป ไม่มีเชื้อใหม่ให้ติดขึ้นมาอีก ก็ไม่ควรจะกล่าวว่าไฟนั้นสูญหรือว่าไฟนั้นไปอยู่ที่ไหน นี่ก็เป็นการยกขึ้นมาเทียบอย่างง่าย ๆ เท่านั้น เพื่อให้เห็นว่าสิ้นสมมติ

บัญญัติ หมดเรื่องที่จะพูดกันว่าอะไรกันแล้ว

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการอธิบายตามเค้าความซึ่งท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงมีวิชชา ๓ หรือมีญาณ ๓ และเมื่อจะพยากรณ์ว่าได้ทรงรู้อย่างไร ก็ให้พยากรณ์ว่าทรงมีวิชชา ๓ นี่แหละจึงเป็นการพยากรณ์ที่ถูกต้อง

นิพพานในพระพุทธศาสนาเป็นปรมัตถ์ คือมีเนื้อความที่สุขุมละเอียดมาก คนทั่วไปเข้าใจยาก ในฝ่ายมหายานจึงได้สร้างนิพพานขึ้นใหม่ คือว่าได้สร้างพระอาทิพุทธเจ้าขึ้นองค์หนึ่งอยู่ในสวรรค์ชั้นสุขาวดี เป็นตัวตนที่ไม่มีแก่ไม่มีตาย เป็นอมตะอยู่บนโน้น แล้วก็มีพระโพธิสัตว์อยู่มากมาย การสร้างนิพพานให้เป็นตัวเป็นตน สร้างพระพุทธเจ้าให้เป็นตัวตนอยู่ในสวรรค์ที่เป็นนิรันดรอย่างนี้ คนทั่วไปเข้าใจง่าย เมื่อแผ่เข้าไปในประเทศที่นับถือผีสางเทวดา นับถือพระเจ้าก็เลยไปเข้ากันได้ดี อย่างที่ไปตั้งอยู่ในธิเบต ในญี่ปุ่น ในจีน และปรากฏว่าฝรั่งเองก็ศึกษาในฝ่ายมหายานมาก ดูเขาจะเข้าใจได้ดีกว่าในฝ่ายเถรวาท ยิ่งเรื่องอนัตตาแล้วก็ไม่ยอมจะเข้าใจ อธิบายไปเป็นอัตตาเสียโดยมาก

ได้แสดงธรรมซึ่งเป็นเรื่องหนักมาแล้ว ต่อไปนี้จะแสดงประวัติพระสาวกแทรกเข้าบ้าง คือประวัติของพระนันทเถระและของพระรูปนันทาเถรี ทั้งสององค์นี้ เป็นพระราชโอรสและพระราชธิดาของพระเจ้า

สุทโธทนะ พระพุทธบิดา ประสูติแต่พระนางมหาประชาบดีโคตมี

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก ที่ท่านกล่าวว่าหน้าพรรษาที่ ๒ ได้โปรดให้พระนันทะซึ่งเป็นพระพุทธอนุชาอุปสมบทเป็นภิกษุ การอุปสมบทของท่านนั้น ได้มีในวันประกอบพิธีอาวาหะวิวาหมงคลของท่านเองกับนางชนบทกัลยาณี ซึ่งแปลว่าเจ้าหญิงผู้งดงามในชนบท พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปทรงรับบาตรในพิธีนั้น และก็ได้ทรงส่งบาตรให้นันทะราชกุมาร ถือตามเสด็จไปจนถึงอารามที่ประทับ และได้ตรัสถามว่าจะบวชหรือ นันทะราชกุมารทูลตอบว่าจะบวช ด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า ก็ได้โปรดให้อุปสมบท ต่อจากนั้น ก็ได้โปรดให้พระราหุลซึ่งเป็นโอรสบรรพชาเป็นสามเณรอีกด้วย แล้วก็ได้เสด็จออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ไป ในคัมภีร์ชั้นบาลีว่า เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาแสดงว่า ได้เสด็จไปกรุงราชคฤห์ก่อน ต่อจากนั้นจึงได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี ถ้าเสด็จกรุงราชคฤห์ก่อน ก็จะต้องทรงจำพรรษาอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์นั้นออกพรรษาแล้วจึงเสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ว่าถ้าเสด็จไปยังกรุงสาวัตถีก่อน ก็คงเพียงไปประทับไม่นานเท่าไร แล้วก็เสด็จไปทรงจำพรรษายังพระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ เพราะในพรรษาที่ ๒ นั้น ท่านกล่าวว่า ได้ทรงจำพรรษาอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ รวมความเข้าแล้วก็เสด็จกรุงสาวัตถีครั้งหนึ่ง จากตอนเสด็จกลับจากกรุงกบิลพัสดุ์ทรงแวะเมื่อผ่านหรือว่าเมื่อออกพรรษาแล้วจึงเสด็จก็ตาม ทั้งนี้ก็เพราะ

ได้ทรงรับปฏิญญาของอนาถบิณฑิกะเศรษฐีกรุงสาวัตถีว่า จะเสด็จไปประทับในพระเชตวัน ซึ่งอนาถบิณฑิกะเศรษฐีสร้างถวาย

อนาถบิณฑิกะเศรษฐีนั้น เป็นบุตรของเศรษฐีชื่อว่าสุมนะในกรุงสาวัตถี เดิมชื่อว่าสุทัตตะ แต่ว่าเป็นผู้ที่พอใจบริจาคแก่คนกำพร้าคนเข็ญใจทั่ว ๆ ไป จึงมีชื่อเรียกว่าอนาถบิณฑิกะ ที่แปลว่าผู้ให้ก้อนข้าวแก่คนอนาถา และชื่อหลังนี้เป็นชื่อที่ใช้เรียกกันเป็นที่รู้จักทั่วไป ในขณะที่พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ อนาถบิณฑิกะเศรษฐีได้มีกิจไปยังกรุงราชคฤห์ ได้มีโอกาสไปเฝ้าฟังธรรมของพระพุทธเจ้า ท่านแสดงว่าได้บรรลุมรรคผล คือเป็นโสดาบันบุคคล ได้ทูลแสดงเจตนาจะสร้างวัดถวายพระพุทธเจ้าในกรุงสาวัตถี และทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงรับปฏิญญาว่า จะเสด็จไป พระพุทธเจ้าได้ทรงรับ การรับของพระพุทธเจ้านั้นก็ด้วยวิธีนิ่งที่หมายความว่ารับ อนาถบิณฑิกะเศรษฐีกลับไปยังกรุงสาวัตถีแล้วก็ได้สร้างวัดถวาย ซึ่งเรียกว่าพระเชตวัน เพราะได้ไปซื้อสวนของเจ้าเชตสร้างถวาย ท่านกล่าวว่าได้สร้างเสร็จภายในเวลา ๙ เดือนบ้าง ๕ เดือนบ้าง

เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยังพระเชตวัน ตามที่ทรงรับปฏิญญาไว้แล้ว พระนันทะก็ได้ตามเสด็จไปอยู่ด้วย มีเรื่องที่เล่าว่าท่านคิดแต่จะลาสิกขา เพราะว่าคิดถึงนางชนบทกัลยาณีซึ่งได้ทำพิธี

อาวาหะวิวาหมงคลกันแล้ว ท่านก็มาบวชเสียด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า แต่ไม่ใช่บวชด้วยศรัทธา เพราะฉะนั้น เมื่อบวชแล้วจิตใจก็กระหวัดถึงนางชนบทกัลยาณีอยู่เสมอ และคิดว่าจะลาสิกขา ข่าวทราบถึงพระพุทธเจ้าจึงได้ทรงเรียกไปไต่ถาม ท่านก็ทูลรับตามเป็นจริง พระพุทธเจ้าได้ทรงนำท่านไปยังดาวดึงสพิภพด้วยฤทธิ์ ได้เห็นนางเทพอัปสรซึ่งมีรูปงดงามเป็นอันมาก ตรัสถามว่า นางอัปสร-สวรรค์เหล่านี้กับนางชนบทกัลยาณีของท่านใครจะงามกว่ากัน ท่านพระนันทะ ก็ทูลว่า นางอัปสรสวรรค์งามกว่ามากมายนักอย่างเทียบกันไม่ได้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าให้พระนันทะยินดีประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ทรงรับประกันว่าจะให้ได้นางอัปสรสวรรค์เหล่านี้ แล้วก็ทรงนำพระนันทะกลับ พระนันทะเมื่อเห็นนางอัปสรสวรรค์ จิตก็ค่อยคลายไปจากความคิดถึงนางชนบทกัลยาณี ไปมุ่งอยู่ที่นางอัปสรสวรรค์ และก็ตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ด้วยคิดเพื่อที่จะได้นางฟ้า พวกภิกษุเมื่อได้ทราบ ก็พากันกล่าวว่า ท่านเป็นลูกจ้างของพระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงซื้อถ่ายเอาไว้เพื่อค่าจ้าง คือนางอัปสร-สวรรค์ ท่านพระนันทะเมื่อได้ยินเข้าดังนั้นบ่อย ๆ ก็เกิดความละอายใจ จิตก็หน่ายจากนางอัปสรสวรรค์ ตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ครั้นมีจิตหน่ายแล้ว ประพฤติพรหมจรรย์ ก็ได้ประสพวิมุติคือความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะ วันรุ่งขึ้นก็ได้ไปกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า พระ-พุทธเจ้าได้ทรงเป็นผู้พ้นจากความรับประกัน เพื่อที่จะให้ได้นางอัปสร-

สวรรค์แล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งอุทานขึ้น ดั่งที่แปลความว่า

"เปือกตมคือกามอันบุคคลใดข้ามได้แล้ว หนามคือกามอันบุคคลใดย่ำยีเสียได้แล้ว บุคคลนั้น บรรลุความสิ้นไปแห่งโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะสุขและทุกข์"

ส่วนพระรูปนันทาเถรีนั้น เป็นพระขนิษฐภคินีของพระนันทะ เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ครั้งที่ ๒ คราวพระพุทธบิดานิพพาน ครั้นถวายพระเพลิงพระศพเรียบร้อยแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปยังกรุงเวสาลี พระนางมหาประชาบดีโคตมี ได้ตามไปขอบวชเป็นภิกษุณี จากนั้นก็ได้เสด็จไปกรุงสาวัตถีประทับที่พระเชตวัน ฝ่ายพระรูปนันทาเมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์ พระราชมารดาก็ออกทรงผนวชเป็นภิกษุณี พระเชษฐาก็บวชเป็นภิกษุ จึงทรงเห็นว่าเมื่อบรรดาพระญาติใกล้ชิดได้ออกบวชกันหมดแล้ว ก็ได้ตกลงพระหฤทัยที่จะออกบวชเป็นภิกษุณีด้วย จึงได้ไปขอบวชเป็นภิกษุณีและได้อยู่ในกรุงสาวัตถี พระรูปนันทานี้ ท่านแสดงว่าเป็นผู้มีรูปงามและติดอยู่ในรูปสมบัติ เพราะฉะนั้น เมื่อบวชแล้วก็ไม่ยอมไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า เพราะกลัวว่าพระพุทธเจ้าจะเทศน์ติรูป แต่เมื่อได้ฟังข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่ไพเราะ ประกอบกับความปรารถนาที่จะได้เห็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระเชษฐาร่วมพระราชบิดาด้วย จึงได้แอบหมู่นางภิกษุณีเข้าไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า ในตอนนี้ท่านเล่าว่า เมื่อพระรูปนันทาเข้าไปในธรรมสภาแล้ว ก็ได้เห็นสตรีผู้หนึ่งยืน

ถวายงานพัดพระพุทธเจ้าอยู่ มีอายุขนาด ๑๖ ปี มีรูปร่างงดงามเป็นอย่างยิ่ง เมื่อพระรูปนันทาเผ้ามองดูสตรีผู้นั้นมาเทียบดูกับตน ก็รู้สึกว่าตนเองนั้นมีรูปสมบัติด้อยกว่าสตรีผู้นั้นเป็นอันมาก ต่อมาก็เห็นสตรีผู้นั้นเปลี่ยนไปเป็นคนมีอายุมากขึ้นขนาด ๒๐ ปี พระรูปนันทาเพ่งดูก็รู้สึกว่า ความงดงามนั้นลดลงหน่อยหนึ่ง ครั้นเพ่งดูต่อไปก็ได้เห็นสตรีผู้นั้นเปลี่ยนไปอีกเป็นรูปพรรณสตรีมีบุตรแล้ว เป็นรูปพรรณสตรีกลางคน เป็นคนแก่ แล้วแก่หง่อม แล้วยิ่งแก่หง่อมลงนอนจมสิ่งสกปรกของตน แล้วก็สิ้นชีวิตเป็นศพเน่าพองในที่สุด จิตของพระรูปนันทาก็หน่ายในรูปไปโดยลำดับจนถึงหน่ายโดยสิ้นเชิง และได้ปลงเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอบรมในขณะนั้น ซึ่งเหมือนอย่างตีเหล็กในขณะร้อนว่า

“เธอจงพินิจกายที่อาดูร ไม่สะอาด เปื่อยเน่า ไหลเข้าไหลออกซึ่งคนเขลาปรารถนายิ่งนัก เธอจงเห็นธาตุทั้งหลายโดยเป็นของว่างเปล่า อย่ามาสู่โลกอีก เธอสำรอกความพอใจในภพชาติเสีย จักสงบระงับอยู่ตลอดไป”

ต่อจากนี้ได้ตรัสเทศนาธรรมให้เห็นกระชับเข้าอีกว่า

“สรีระกายนี้ ถูกสร้างให้เป็นเมืองกระดูก ฉาบทาด้วยเนื้อและเลือด เป็นที่ตั้งลงแห่งความแก่ ความตาย ความทนงและความลบหลู่”

จิตของพระรูปนันทาได้รับอบรมเต็มที่แล้ว ก็ได้วิมุตหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหมด

เรื่องพระนันทะและพระรูปนันทานี้ แสดงให้เห็นวิธีอบรมของพระพุทธเจ้าว่า ได้ทรงใช้วิธีที่เหมาะแก่จริตอัธยาศัยของบุคคลแต่ละคน ดังในเรื่องพระเถระและพระเถรีทั้ง ๒ นี้ ได้ทรงใช้วิธีหนามยอกเอาหนามบ่ง คือใช้หนามนั่นเองบ่งหนาม เมื่อติดรูปก็แต่งรูปขึ้นอีกรูปหนึ่งที่ดีกว่า มาชักจิตให้ถอนจากรูปที่ติดอยู่เก่ามาพะวงอยู่ในรูปใหม่ รูปที่ติดอยู่เก่านั้น อาจจะเป็นหนามที่ฝังยอกอยู่ในจิตใจลึกแน่น เมื่อชักให้ถอนออกได้ก็เป็นชั้นที่หนึ่ง ครั้นแล้วก็ไม่ยอมให้รูปใหม่เข้าไปฝังอยู่ลึกแน่นเหมือนอย่างนั้น รีบใช้วิธีถอนออกทันทีเหมือนอย่างใช้หนามแทงลงไปเพื่อบ่งหนาม ครั้นบ่งสำเร็จแล้วก็ทิ้งหนามสำหรับบ่งเสียด้วย

วิธีที่ทรงใช้ อาจจะเป็นฤทธิ์ดังที่ท่านเล่าไว้ก็ได้ หรืออาจเป็นคำพูดชี้แจงให้เห็นจริงเหมือนอย่างเห็นด้วยตาก็ได้ เพราะท่านกล่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงมีปาฏิหาริย์ ๓ คือ

๑. อิทธิปาฏิหาริย์ แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์
๒. อาเทสนาปาฏิหาริย์ ดักใจเป็นอัศจรรย์
๓. อนุสาสนีปาฏิหาริย์ สอนเป็นอัศจรรย์

ข้อ ๑–๒ ก็เพื่อให้การสอนสำเร็จ ข้อ ๓ จึงสำคัญที่สุด แต่ก็ได้อาศัย ๒ ข้อข้างต้น ช่วยตามควรแก่บุคคลผู้รับเทศนา เหตุฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นได้สำเร็จ

ได้มีบางคนกล่าวว่า จะเป็นการสมควรหรือไม่ ในการที่ทรงพรากพระนันทะไปจากนางชนบทกัลยาณีในวันมงคลนั้น ข้อนี้ตอบได้ทีเดียวว่า ทรงเห็นอุปนิสัยแห่งพระอรหัตต์ของท่านแล้ว และทรงสามารถอบรมให้ท่านบรรลุถึงผลที่สุดนั้นได้ และเมื่อจะออกบวชอย่างสละจริง ก็ควรบวชในระยะที่ไม่เกิดภาระผูกพัน จึงไม่มีเวลาเหลือที่จะให้รอได้ต่อไป พระพุทธเจ้ามีพระหฤทัยเด็ดเดี่ยว จึงทรงพรากโลกไปได้จนถึงตรัสรู้พระธรรม และทรงบำเพ็ญสิ่งที่ควรทำคือพุทธกิจได้ทุกประการ จึงทรงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นได้ ไม่เป็นฐานะที่จะทรงเกรงอะไร แล้วงดนำสิ่งที่ไม่ควรทำเสีย สิ่งที่ทรงเคารพมีอย่างเดียวคือธรรม จึงทรงมุ่งธรรมเป็นใหญ่กว่าสิ่งอื่นทั้งหมด

ร.พ. มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร พระนคร
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๘/๑๒/๒๕๑๑

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
ถนนพระสุเมรุ หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร โทร. 811780
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๑๑